

*Nyelvelmélet
és
kontaktológia 4*

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem
2019*

Nyelvelmélet és kontaktológia 4

Nyelvelmélet és kontaktológia 4

Szerkesztette:

É. KISS KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

PINTÉR LILLA

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest – Piliscsaba

2019

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása keretében valósult meg: Központi Alapok Program KAP19-14023-1.8-BTK.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

Agyagási Klára	Németh Boglárka
Csepregi Márta	Péntek János
Csirmaz Anikó	Rácz Anita
Dékány Éva	Sipőcz Katalin
Ekaterina Georgieva	Siptár Péter
Gerstner Károly	Tánczos Orsolya
Gugán Katalin	Varga László
Gyuris Beáta	Wagner-Nagy Beáta
Hoffmann István	Zelliger Erzsébet
Ivanics Mária	Zoltán András
Lanstyák István	

© A szerzők, 2019

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-361-1

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm
Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Benő Attila – Lanstyák István: Megőrzött régiség és kontaktushatás	13
Csató Éva Á.: Török nyelvkapcsolati jelenségek elemzése a Kódmásolási Modellben	27
Agyagási Klára – Dékány Éva: Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában	41
Csepregi Márta: Kontaktusjelenségek az északnyugat-szibériai nyelvi areában	77
Sipos Mária: Belső fejlemény vagy orosz hatás? A kazimi hanti <i>sít</i> névmás újabb funkciójáról	103
Szeverényi Sándor – Sipőcz Katalin: Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei	127
Speshilova Yulia: Egy feltételezett morfológiai változó a mai udmurt nyelvben	147

Fejes László:	167
Mari hatás a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás magánhangzó-harmóniájában?	
Benő Attila – Hegedűs Attila:	189
Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a <i>hogy</i> törlése a <i>lehet</i> után	
Halm Tamás – Bende-Farkas Ágnes:	201
A <i>vaegy</i> az erdélyi magyarban: kontaktusjelenség és/vagy belső fejlemény?	
Pelczéder Katalin:	217
A szláv-magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében	
Piukovics Ágnes – Üstöki Klaudia:	237
Az angol szóhangsúlymintázatok észlelésének és produkciójának tényezői magyar nyelvtanulók esetében: egy próbakísérlet tanulságai	

Előszó

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán 2018. november 20–21-én immár negyedik alkalommal rendeztük meg a *Nyelvelmélet és kontaktológia* műhelykonferenciát. Kötetünk az elhangzott előadásokból készített, lektorált tanulmányokat tartalmazza. E munkák is azt bizonyítják, hogy a történeti változások és a dialektális különbségek hátterében igen gyakran a különféle nyelvek érintkezéséből adódó kontaktushatások állnak. A szerzőink által vizsgált jelenségek változatossága arra is rávilágít, hogy a szókincs mellett az egyes nyelvek grammatikáját is jelentősen befolyásolhatják a más nyelvekkel való areális kapcsolataik.

A kötet első tanulmánya Benő Attila és Lanstyák István átfogó elemzése az olyan nyelvi formákról, amelyek egy nyelvterület jelentős részén eltűnően vannak, vagy akár már teljesen el is tűntek, egy adott régióban viszont megőrződtek – bár gyakorta megváltozott jelentéssel, illetve stílusértékkel. A fő cél annak vizsgálata, hogy miképpen befolyásolják bizonyos formák konzerválódását az úgynevezett relatív kontaktushatások, amelyek lényege, hogy az átvevő nyelvek kétnyelvű nyelvváltozataiban az egynyelvűekhez képest megváltozik (tipikusan megnő) egy az átadó nyelvben használt nyelvi formára hasonlító kifejezés vagy konstrukció előfordulási gyakorisága.

A második és harmadik cikk elsősorban a török nyelvekre fókuszál. Csató Éva munkájának első felében a kontaktológiai kutatások egyik fontos elméletét, Johanson Kódmásolási Modelljét ismerteti, és példákkal illusztrálja annak jelentőségét, hogy másolás esetén mindig fontos tényező az átvevő nyelv rendszeréhez való illeszkedés. Ezután a török nyelvek néhány olyan tipológiai sajátosságát mutatja be, amelyeket a nyelvcsaládon belüli, sőt más nyelvcsaládokba tartozó nyelvek is könnyen (és ezáltal előszeretettel) másolnak, vagyis amelyek az átvétel szempontjából attraktívnak tekinthetők. Mintamásolásként megjelenő ótörök hatást mutat ki a magyarban Agyagási Klára és Dékány Éva is. A szerzők a mai csuvas alapján rekonstruálják az ősmagyar feltételezett kontaktusnyelvének, a nyugati ótörök ogur nyelvváltozatának egyéni osztályozós szerkezetét, illetve összevetik a magyar és a csuvas konstrukciókat, miközben egyértelműen kizárják annak lehetőségét, hogy pusztán szókölcsönzésről lenne szó. Végül arra is rávilágítanak, hogy feltehetőleg a mari és az udmurt is török nyelvektől másolta az egyéni osztályozós mintáját, míg három olyan finn-volgai nyelvben (a komi-permiákban, az észtnben és a finnben), amelyek esetében nem beszélhetünk számottevő török kontaktusról, egészen eltérő konstrukciók találhatók.

Ezt követően öt tanulmány foglalkozik különféle uráli nyelveket érintő kontaktushatásokkal. Csepregi Márta a magyar nyelv két legközelebbi nyelvrokonát, a hantit és a manysit érő nyelvi hatásokat elemzi, miközben vizsgálja a két népcsoport évszázados együttélésére visszavezethető kölcsönhatásokat is. A bemutatott jelenségek az átadó nyelvet, a kódmásolás típusát és az érintett nyelvi szintet tekintve egyaránt igen változatosak. Így például feltételezett iráni hatás és részleges kódmásolás az a változás, melynek során mindkét obi-ugor nyelvben egy-egy tranzitív ige vált a birtoklás kifejezőjévé; ugyanakkor valószínűsíthető, hogy komi kontaktus eredményezte azt a globális kódmásolást, amely a feltételes partikulák átvételében érhető tetten. Szintén egy obi-ugor nyelvet, méghozzá az északi hanti kazimi dialektusát vizsgálja Sipos Mária a neutrális mutató névmás funkcióinak gazdagodása szempontjából. Napjainkban ugyanis nagyszámú adatolható az olyan nonverbális állítmányú mondatok, amelyekben ez az elem vagy kopulaként viselkedik, vagy topikkiemelő szereppel bír. A szerző sorra veszi az érveket, amelyek mellett, illetve az ellen szólhatnak, hogy ez a változás orosz kontaktushatás eredménye, és arra a következtetésre jut, hogy ebben az esetben a nyelvtervezéssel is összefüggő belső fejlődési folyamatok szerepe sem tekinthető elhanyagolhatónak. Ugyancsak a szibériai nyelvi areához köthető Szeverényi Sándor és Sipócz Katalin hiánypótló kutatása, amelyben a manysi és a nganaszan nyelvek idéző szerkezeit elemzik, egészen pontosan az ezekben megfigyelhető orosz hatást. Abban egyelőre nem figyelhető meg számottevő elmozdulás, hogy mindkét vizsgált nyelv a két (tag)mondatos, egyenes (direkt) idézést részesíti előnyben, amelyben az idézett beszélő perspektívája bír kulcsfontosságú szereppel. A nganaszan korpuszban ugyanakkor található példa az orosz függő (indirekt) idéző szerkezeteknek megfelelő (és az orosz alárendelő kötőszót tartalmazó) mondatra is, amelyben az idéző nézőpontja kap nagyobb hangsúlyt. Egy lehetséges orosz hatásra irányítja figyelmünket az udmurt nyelv morfológiájában Yulia Speshilova tanulmánya is. A vizsgált jelenség ezúttal az akkuzatívusz jelölése: a szerző megfigyelése szerint egyre gyakoribb ugyanis, hogy a beszélők figyelmen kívül hagyják a differenciált tárgyjelölést (amelyben szerepet játszik a tárgy határozottsága, specifikussága, illetve élő vagy élettelen volta is), és raggal jelölt tárgyakat használnak. Ez utóbbi forma elterjedtséget egy kérdőíves kutatással mérte fel, amelynek során a kitöltők a jelölt tárgyat tartalmazó mondatok elfogadhatóságának megítélése mellett önállóan is alkottak rövidebb szövegeket. A kétféle feladattípus eltérő eredményeket hozott: bár az anyanyelvi beszélők többnyire nem utasították el azokat a szerkezeteket, amelyekben eredetileg nem volna szükség tárgyra, ők maguk csak ritkán használtak válaszaikban az udmurt sztenderdtől eltérően jelölt tárgyat. Ugyancsak az udmurt nyelvet, egészen pontosan annak krasznoufimszki és tatisli dialektusait vizsgálja munkájában Fejes László, ezekben ugyanis – szemben a legtöbb udmurt nyelvjárással – van magánhangzó-harmónia. A szerző a korábbi szakirodalom által feltételezett két lehetséges kontaktusnyelv (a mari és a tatár) magánhangzó-harmóniájának részletes ismertetését követően statisztikai alapú szövegelemzéssel (valamint az ez alapján készített vizualizációk bemutatásával)

minden eddiginél pontosabb képet ad a krasznoufimszki harmóniáról. Mivel azonban jelentős eltérések figyelhetők meg mind a mari, mind pedig a tatár harmóniához képest, ám sok közös vonás mutatható ki a tatisli dialektussal, plauzibilisebbnek tűnik azt feltételezni, hogy az udmurt mindkét vizsgált nyelvjárásában a jövevényszavakkal együtt átvett új fonémák disztribúciója is le lett másolva, és valójában ezek a megszorítások alkotnak egy töredékes rendszert.

A soron következő két cikk szerzői az erdélyi magyarban mutatnak ki különböző mértékű román hatást. Benő Attila és Hegedűs Attila azokat a – magyar nyelvterületen elsősorban beszélt nyelvi – szerkezeteket elemzik, amelyekben a *lehet* és egy eredetileg mellékmondati státuszú igealak között nem jelenik meg a *hogy* kötőszó. Valószínűsítik, hogy a magyarországi köznyelvben egy az erdélyi magyar regionális köznyelvet jellemző, az ottani sajtóban és szépirodalmi szövegekben is gyakran előforduló konstrukció másolásáról van szó, amely viszont feltehetőleg román kontaktushatás eredményeképpen alakult ki. (Ily módon számos párhuzam mutatható ki a *kell menjek* típusú szerkesztésmóddal is.) Halm Tamás és Bende-Farkas Ágnes ezzel szemben egy olyan kifejezést vizsgálnak, amely a magyar nyelvnek kizárólag az erdélyi változataiban érhető tetten, azokban viszont kifejezetten gyakorinak számít. Ez a háromféle használatban is megjelenő *vaegy* ('néhány', 'valami', 'körülbelül'), melyet a szerzők a 'körülbelül egy'-ként értelmezhető *vagy egy* kifejezésből vezetnek le, miközben azt feltételezik, hogy erre a nyelven belüli jelentéstani átértelmezésre mintegy katalizátorként hatott egy hasonló román konstrukció jelenléte.

A szláv és a magyar nyelvi kontaktusának, illetve az e nyelveket beszélő népek érintkezésének feltérképezését tűzte ki célul Pelczéder Katalin, méghozzá a Bakonybéli összeírás szórványain végzett helynév-rekonstrukció segítségével. Ehhez először is kigyűjti a vizsgált anyagból azokat a helyneveket, amelyek valószínűsíthetően magyar névadásból származnak (és így az etnikai rekonstrukció szempontjából nem tekinthetők bizonyító erejűnek), valamint azokat, amelyek esetén nem dönthető el egyértelműen, hogy a magyarban vagy a szlávban váltak-e köznévből helynévvé. Ezt követően tér rá azoknak a helyneveknek a részletes bemutatására, amelyeknél bizonyítható a szláv névadó vagy legalábbis a szláv közvetítés. Munkája végén a szerző összeveti eredményeit három másik oklevél helyneveinek elemzésével, majd a szláv (illetve általában az idegen) eredetű helynevek alacsony arányából azt a következtetést vonja le, hogy a vizsgált területen a 11. század második felében túlsúlyban volt a magyar etnikum.

Kötetünk záró tanulmánya Piukovics Ágnes és Üstöki Klaudia kísérletes munkája, amelyben angolul tanuló magyar anyanyelvi beszélőknél vizsgálták a célnyelvi szóhangsúlymintázatok percepcióját, illetve produkcióját. Előzetes eredményeik arra utalnak, hogy a várakozásokkal ellentétben sem az anyanyelvi transzferhatás (a magyarra jellemző szóeleji hangsúly alkalmazása az angolban), sem a hiperkorrekció előfordulási gyakorisága nem korrelál a nyelvtudás szintjével, ugyanakkor erős összefüggés mutatható ki a ritmusérzékeny mérő muzikalitásteresztésen adott helyes válaszok arányával. A cikk végén a szerzők részletesen

tárgyalják a levonható módszertani tanulságokat, amelyek megfontolandók lehetnek mindenki számára, aki hasonló jelenségek vizsgálatára vállalkozik.

A sorozat korábbi köteteihez hasonlóan ezt a kiadványt is szabadon hozzáférhetővé tesszük a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészet Tanszékének honlapján: btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok.

Pintér Lilla

Megőrzött régiség és kontaktushatás

Benő Attila – Lanstyák István

1. Bevezetés¹

Dolgozatunkban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogyan kapcsolódik össze a régebbi nyelvi formák fennmaradása a kontaktushatással. A vizsgált kérdés elméleti megközelítésének alapvető eszköze a „relatív kontaktusjelenség” fogalma, ill. a „relatív” és az „abszolút” kontaktusjelenség megkülönböztetése; erről már mindketten beszéltünk korábbi konferenciákon (Benő 2013; Lanstyák 2016). A munkánkban említett és elemzett nyelvi formák a relatív kontaktusjelenségek közé tartoznak.

Írásunk bevezető részében meghatározzuk azokat a fontos kontaktológiai fogalmakat, melyekre a nyelvi anyag bemutatása során szükségünk lesz, majd a közmagyar eredetű nyelvi formákat elhelyezzük a sajátos Ht nyelvi formák² rendszerében. Dolgozatunk érdemi részében a Ht nyelvváltozatokban megőrzött régiségek közül először azokat mutatjuk be, melyek ma eltérő stílusértékben, de alapvetően azonos denotatív jelentésben használatosak a Ht és a Mo nyelvváltozatokban, majd pedig azokat, amelyekben ez az eltérő stílusérték egy, a Mo változatokban nem vagy alig használt jelentéshez, ill. funkcióhoz kapcsolódik.

A megőrzött régiség és a kontaktushatás kapcsolatának témája nem teljesen ismeretlen az eddigi szakirodalomban, de ennek lehetséges működési folyamatát, valamennyi külső régióra kiterjesztve, nagyobb számú konkrét adatra és strukturális összefüggésre alapozva, még nem írták le. Az eddigiekben a megőrzött régiséget a magyar nyelv vonatkozásában grammatikai és lexikai jelenségként értelmezték. Grammatikai jelenségként főleg a dialektológiában vizsgálták a peremnyelvjárásokban fellelhető archaikus hangtani és alaktani jelenségek kapcsán (Gálffy 1964; Murádin 1981; Kálmán 1994; Zsemlyei 1992; Vargha 2006; Presinszky 2016) és a nyelvtörténeti grammatikai folyamatok leírásakor

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 13–26.

¹ Kutatásainkat az MTA támogatja határon túli ösztöndíjprogramja révén, részben közvetlenül, részben a Szabó T. Attila Intézet, ill. a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda közvetítésével. Lanstyák Istvánnak az írásunk témájába vágó kutatásait ezenkívül a szlovák Kutatás- és Fejlesztéstámogató Ügynökség is támogatta és támogatja: korábban az APVV-0689-12 sz., jelenleg az APVV-17-0254 sz. szerződés alapján.

² Írásunkban az egyes Kárpát-medencei régiók rövidítései javarészt a Termini-adatbázis gyakorlatát követik: **Ht**: határon túli, **Km**: Kárpát-medence vagy közmagyar, **Mo**: Magyarország, **Er**: Erdély, **Fv**: Felvidék, **Va**: Vajdaság, **Ka**: Kárpátalja, **Mv**: Muravidék, **Hv**: Horvátország, **Óv**: Órvidék. A standard nyelvváltozatra az **st.** rövidítés utal.

(Bárcki 1958; É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 2013). Lexikai jelenségként gyakran említik a moldvai magyar tájnyelv szókészleteti sajátosságait ismertetve (Murádin 1958; Zsemlyei 1992; Kiss szerk. 2001) és a külső régiókban beszélt magyar nyelvváltozatok lexikai sajátosságainak leírásakor (Péntek 1996; Lanstyák 2009; Benő 2014).

2. Fogalommagyarázat

A megőrzött régiség – ahogy azt ebben a dolgozatban értelmezzük – olyan nyelvi forma, amely korábban az egész nyelvterületen közhasználatú (és legtöbbször közömbös, esetleg formális stílusértékű) volt, idővel azonban a nyelvterület jelentős részén használati gyakorisága csökkent, és ezzel összefüggésben vagy megváltozott a stílusértéke, vagy teljesen kihalt, ugyanakkor a nyelvterület egy kisebbik részén megmaradt eredeti vagy ahhoz közel eső stílusértékben. Témánkból kifolyólag a „régiség” nemcsak olyan nyelvi elemekre vonatkozik, amelyek évszázadok vagy évezredek óta megvannak nyelvünkben, hanem olyanokra is, amelyek a 19. században jöttek létre vagy terjedtek el a hivatali vagy más nyelvi regiszterekben.

Nyelvi kontaktushatáson azt a hatást értjük, melyet az átadó nyelvi forma vagy maga a kétnyelvűségi helyzet az átvevő nyelvi diskurzusokra, ill. az átvevő nyelvi formákra gyakorol. Az átadó nyelv akkor hat az átvevő nyelvi diskurzusokra, ha egyes elemei, ill. szerkezeti sajátosságai révén vagy áttételesen, a kétnyelvűségi helyzet révén befolyást gyakorol az átvevő nyelv diskurzusainak megvalósulására. Az átvevő nyelvre magára az átadó nyelv akkor hat, ha abban változásokat idéz elő. Azokat a nyelvi formákat, amelyek nyelvi kontaktushatás következtében jelennek meg az átvevő nyelvi diskurzusokban, ill. magában az átvevő nyelvben, nyelvi kontaktusjelenségeknek nevezzük.

Az olyan kontaktushatást, melynek révén az átvevő nyelvi diskurzusokban vagy az átvevő nyelvben az átadó nyelvi formához hasonló hangalak és jelentés jelenik meg, közvetlen kontaktushatásnak nevezzük; a nyelvbe közvetlen kontaktushatás következtében bekerülő nyelvi formák közvetlen kölcsönformák. Ezek a magyar nyelv Ht változataiban többnyire közvetlen kölcsönszavak. Alaki elemként a képzői szerepű, szlovák eredetű *-ki* szóvéget említhetjük a Fv változatokból, amely több, közvetlen kölcsönszóként bekerült lábbelinévről³ „átvándorolt” a szlovák nyelvben ismeretlen Km *mamusz* szóra is, létrehozva egy új, a *mamusztól* eltérő jelentésű szókészleteti elemet: Fv *mamuszki* ’posztóból készült csizma; botos’.

Az olyan kontaktushatást, melynek révén az átvevő nyelvi diskurzusokban vagy az átvevő nyelvben az átadó nyelvi formához hasonló szerkezeti jegy vagy más tulajdonság jelenik meg, közvetett kontaktushatásnak nevezzük; a nyelvbe közvetett kontaktushatás következtében bekerülő nyelvi formák közvetett kölcsönformák. A mondattan síkján ilyen a Fv nyelvváltozatokban az

³ Pl. Fv *cvicski* ’vékony talpú, fehér színű tornacipő’, Fv *kopacski* ’stoplis futballcipő’, Fv *logyicski* ’körömcipő’, Fv *teniszki* ’teniszcipő’, Fv *tramki* ’bokáig érő vászon tornacipő’.

iskolán tanít, tanul 'iskolában tanít, tanul' (vö. szl. *učí, učí sa na škole* 'iskolában tanít, tanul', szó szerint „iskolán tanít, tanul”) kölcsönvonzat, amely egy szerkezeti minta átvétele, vagy az Er kollokvialis *elmege a postáig* 'elmege a postára' (vö. rom. *merge la poștă*). A hangtan területén közvetett kontaktushatás következtében marad el némely Fv nyelvváltozatban a /h/ zöngétlenítő hatása (pl. Fv nyelvhatár [nyelvhatár], vö. Km [nyelphatár]), ami egy hangtani szabálynak a kölcsönzése.

Abszolút kontaktusjelenségnek az olyan közvetlen vagy közvetett kontaktusjelenségeket nevezük, amelyek az átvevő nyelv egynyelvű változataiban nem fordulnak elő. Ilyenek az előző bekezdésben említett példák. Relatív kontaktusjelenség az olyan kontaktusjelenség, amely az átvevő nyelvnek mind kétnyelvű, mind egynyelvű változataiban használatos; a relatív kontaktusjelenségek esetében a kontaktushatás abban nyilvánul meg, hogy az átadó nyelv hatására a kétnyelvű nyelvváltozatokban az átadó nyelvi formára jobban hasonlító forma gyakorisága eltér ugyanennek a nyelvi formának az egynyelvű nyelvváltozatokban tapasztalt gyakoriságától. A kontaktushatás általában növeli, de a purista beállítottságú beszélők vagy közösségek tudatos nyelvhasználatában csökkentheti is a kontaktusváltozat gyakoriságát (l. Lanstyák 2002a: 93, 2002b: 80–81, 2016; Benő 2008: 42–44, 2013, 2014: 47–49; Rabec 2012: 168). A dolgozatunk érdemi részében található példák – témánkból fakadóan – mind relatív kontaktusjelenségek.

A közvetett kontaktushatás jellemző termékei közé a jelentésbeli kölcsönformák és a kalkok tartoznak; dolgozatunkban ezekről lesz szó. A sorosabban vett jelentésbeli kölcsönformák történetileg nézve olyan átvevő nyelvi formák, melyek egy vagy több jelentésükre, ill. funkciójukra átadó nyelvi megfelelőjük hatására tettek szert. Ha az átadó nyelvi formából indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy az teljes egészében átvevő nyelvi morfémaival vagy morfémaikkal helyettesítődött (vö. Haugen 1972: 91). Természetesebb azonban a beszélők szemszögéből tekinteni a folyamatot, és azt mondani, hogy az átvevő nyelvi forma használata új kontextusokra terjedt ki az átadó nyelv hatására, ennek eredményeként pedig az átvevő nyelvi forma egy vagy több új denotatív jelentésre, ill. egy vagy több új funkcióra tett szert (l. Weinreich 1953/1974: 48). Ez tehát a nyelvtörténetből jól ismert jelentésbővülés egy sajátos esete (vö. Hadrovics 1992: 150–153).

A szinkroniában egy Km nyelvi forma akkor minősíthető a Ht változatokban jelentésbeli kölcsönformának, ha olyan Ht jelentése van, amely a Mo változatokból nem mutatható ki, viszont megvan az átadó nyelvekben. Például az Er Va *kamion* – szemben a közmagyarral – nem (csupán) a 'nemzetközi áruszállításban használatos, nagy méretű, zárt rakterű tehergépkocsi' jelentésben használatos, hanem általánosabban, bármilyen teherautóra vonatkoztatva. Ez a szó átadó nyelvi megfelelőinek is a jelentése (vö. rom. *camion* 'tehergépkocsi', szrb. *kamion* 'nagy teherautó'), ezért az Er Va *kamion* szót jelentésbeli kölcsönszónak tekintjük, 'tehergépkocsi' jelentését pedig kölcsönjelentésnek vagy tükkörjelentésnek nevezük. A Ht lexéma és közmagyar megfelelője közti jelentés-

beli eltérés sokszor abban mutatkozik meg, hogy a Ht lexémának van egy olyan többletjelentése, amellyel átadó nyelvi megfelelője is rendelkezik. Pl. a Va Hv *kanális* szó a közmagyarban is meglévő ’vízelvezető csatorna’ jelentésen túl ’tévécsatorna’ jelentéssel is rendelkezik (vö. szrb. és hrv. *kanal*).

A jelentésbeli kölcsönformák sajátos alcsoportjaként tartjuk számon a stílusbeli kölcsönformákat. Ezek történetileg olyan átvevő nyelvi formák, melyeknek az átadó nyelvi modell hatására megváltozott a stílusértékük. Azt a folyamatot, melynek során az átvevő nyelvi formák átadó nyelvi modelljük stílusértékére tesznek szert, stílusérték-kölcsönzésnek nevezzük; e folyamat végeredményeként jönnek létre a stílusbeli kölcsönformák.

A szinkroniában egy átvevő nyelvi forma akkor tekinthető Ht stílusbeli kölcsönformának, ha az nem szorosabb értelemben vett közvetlen kölcsönforma vagy kalk, stílusértéke pedig vagy azonos a többségi nyelvi modelljével, vagy legalábbis közelebb áll hozzá, mint ugyanazon nyelvi forma Mo stílusértékéhez. Például az Er Fv Va Hv Mv *inspektor* ’felügyelő, ellenőr’ szót nem minősíthetjük közvetlen kölcsönszónak, mivel az a Mo szótárakban is megtalálható; kalknak természetesen még kevésbé tekinthetjük, hiszen az *inspektor* a magyarban alakilag nem is elemezhető. Stílusértékét tekintve az Er Fv Va Hv Mv *inspektor* többnyire informális, de olykor még formálisabb kontextusokban is előfordul. A szó többségi nyelvi modelljei – belső keletkezésű szinonimáihoz hasonlóan – alapvetően közömbös stílusértékűek, azaz mind formális, mind informális kontextusban használatosak; ezzel szemben az Mo *inspektor* régies, az élőbeszédben nemigen használatos. Mivel tehát az *inspektor* szó Er Fv Va Hv Mv stílusértéke közelebb áll a többségi nyelvi megfelelőjéhez, mint az *inspektor* szó Mo stílusértékéhez, az Er Fv Va Hv Mv *inspektor*-t stílusbeli kölcsönszónak minősíthetjük.⁴

Amint a meghatározásokból és a bemutatott példából is kiviláglik, annak, hogy egy, a Mo nyelvváltozatokban is meglévő nyelvi formát stílusbeli kölcsönformának minősítsünk a Ht nyelvváltozatokban, nem feltétele, hogy a stílusértéke a Ht nyelvváltozatokban azonos legyen többségi nyelvi megfelelőjével. A Ht és a többségi nyelvi forma stílusértéke nagyon gyakran eltér egymástól, aminek az az oka, hogy a legtöbb esetben a Ht nyelvváltozatokban a Ht szó mellett annak szokásos Mo megfelelője is él, míg a nyelvi forma többségi nyelvi megfelelőjének sok esetben nincs szinonimája.

3. A Ht nyelvi sajátosságok eredet szerinti rétegei

Forrásuk szempontjából a sajátos Ht nyelvi sajátosságok lehetnek: 1. többségi nyelvi eredetűek (a közvetlen kölcsönformák és az alaki kölcsönformák); 2. Ht eredetűek (a közvetett kölcsönformák és a kontaktushatástól független, önálló alkotások); 3. táji eredetűek (a hagyományos tájszavak, ill. a regionális kötöttségű hang- és nyelvtani formák); 4. közmagyar eredetűek (jelentős részük jelen-

⁴ Itt mondunk köszönetet a Termini-szótárban nem található adatokért Molnár Csikós Lászlónak, Lehocki Annának és Kolláth Annának.

tésbéli, azon belül főként stílusbéli kölcsönforma). Bár dolgozatunk témája, a megőrzött régiségek kérdése a 4. réteghez kapcsolódik, szükség van a többi réteg rövid bemutatására is, nemcsak a tágabb összefüggések könnyebb felismerése végett, hanem azért is, mert az egyes rétegek – akármennyire is világos köztük elvileg a különbség – egymásba folynak, az egyes nyelvi formák nem mindig sorolhatók be megnyugtatóan az egyik vagy a másik csoportba.

1. Az első rétegbe a többségi nyelvekből átvett közvetlen kölcsönformák sorolhatók, melyek a Ht szavak legfeltűnőbb csoportját alkotják. Ezek többségének idegen eredetével sok hétköznapi beszélő is tisztában van: lévén számottevő mértékben kétnyelvűek, ezeket a szavakat többségi nyelvi formájukban is ismerik. Amint fentebb jeleztük, ezek szinte kizárólag lexikális elemek. Néhány példa az e réteghez tartozó, különböző típusú kölcsönszavakból: Mv *briszálec* 'gépkocsi ablaktörője', Er *cáp* 'egy pohár sör', Ka *dohovor* 'szerződés'; Va Hv Mv *akontáció* 'bér, személyi jövedelem előlege', Ka *avansz* 'előleg'; Er *TVA* [tévéá] 'áfa', Fv *DPH* [dépéhá] 'áfa', Óv *MWST* [emvéeszté] 'áfa'. A nyelvtani jelenségek közül ebben a rétegbe tartozik a fentebb említett *-ki* végződés, amely sajátos Fv képzővé van alakulóban.

2. A Ht szókincs második rétegéhez a Ht eredetű nyelvi sajátosságok sorolhatók, vagyis azok a nyelvi formák amelyek a Ht nyelvváltozatokban jöttek létre 1918 után belső nyelvi elemekből, többnyire – de nem mindig – kontaktushatás következtében, s az adott régió egész területén (vagy legalábbis nagyobb részén) használatosak. „Belső nyelvi elemeken” elsősorban a Km szavakat kell érteni; ezekből olykor a többségi nyelvtől függetlenül jönnek létre új Ht szavak; ezeket önálló alkotásoknak szoktuk nevezni; ilyen pl. a Fv *szakosító iskola* 'post secondary képzést nyújtó iskola'. Ennél azonban jellemzőbb az az eset, amikor az új nyelvi forma létrejöttében kontaktushatás (is) érvényesül. Ez kétféleképpen történhet. Az egyik esetben a meglévő Ht nyelvi formáknak megváltozik a jelentésszerkezete; így jönnek létre a jelentésbéli kölcsönszavak, ezek közé tartozik a fentebb említett Er Va *kamion* 'tehergépkocsi' és a Va Hv *kanális* 'tévécsatorna', ill. az *inspektor* stílusbéli kölcsönszó. A másik esetben nem egy meglévő Km szó vesz fel új jelentést, hanem két Km szóból egy vadozatúj lexéma jön létre az átadó nyelvi modell hatására; így jönnek létre a kalkok, például Er *munkarégiség* 'szolgálati idő' (vö. rom. *vechime în muncă* 'szolgálati idő', szó szerint „régiség a munkában”); Fv *orosztojás* 'kaszinótojás' (vö. szlk. *ruské vajce* 'kaszinótojás', szó szerint „orosz tojás”).

A nyelvtani jelenségek közé a Ht eredetű réteghez tartoznak többek között a kölcsönvonzatok. A Fv példák közül a következők a legelterjedtebbek közé tartoznak: *operál/műt vmire* (pl. *epéjére*, vö. Km st. *epéjével*, de sz. *operovat' na žlěnik*); *kezel vmire* (pl. *májára kezelték*, vö. Km st. *májával*, de sz. *liečili ha na pečeň*); *kulcs vmitől* (pl. *ettől a szekrénytől nincs kulcsom*, vö. Km st. *ehhez a szekrényhez*, de sz. *od tejto skrine nemám klúč*); *ebédre megy* (pl. *Józsi nincs itt, ebédre ment, de mindjárt visszajön*; vö. Km st. *ebédelni ment*, de sz.

išiel na obed); *vki után megy* (pl. *A főnök után jöttem, panaszt szeretnék tenni*, vö. Km st. *a főnökhöz, de sz. za šéfom*); *hív vkinek (telefonon)* (pl. *holnap majd hívok neked*; vö. Km st. *felhívlak, vö. zajtra ti zavlám*). Az Er nyelvváltozatokból a következőket említhetjük: *gyárnál dolgozik* (Km st. *gyárban*, rom. *lucrează la fabrică*); *gratulál az eredményért* (vö. Km st. *eredményhez*, rom. *a felicită pentru rezultate*); *szimpatizál valakit* (Km st. *valakivel*, vö. rom. *îl/o [acc.] simpatizează*). Könnyen lehet, hogy ezek közt is vannak megőrzött régiségek, sajnos azonban ezt egyelőre – adatok híján – nem tudjuk kimutatni.

Ugyancsak e csoportba sorolhatók a kontaktushatás következtében kialakult szórendi megoldások, pl. a Fv *Mit én tudom!* kifejezés, amelyet mintegy kövületként, idiómaszerűen használnak ilyen szórenddel a Fv nyelvváltozatok beszélői. Érdekes még megemlíteni, hogy írásban – például magánlevelekben – indoeurópai szórendű keltezéssel is lehet találkozni, vagyis pl. *23. szept. 2018*. Ez nyilván a hivatali szlovák egynyelvűségnek, illetve a szlovák dátumbélyegzők kizárólagos használatának hatása. Ez a forma is relatív kontaktusjelenség, mivel újabban Magyarországon is találkozhatni vele.

3. A harmadik csoportba azok a nyelvi formák tartoznak, amelyeket a mai Ht változatok 1918 előtről örökölték, s amelyek az adott Ht régióknak rendszerint csak egy kisebb-nagyobb területén élnek, vagyis tájszavak, valamint hangtani és mondattani regionalizmusok; ezek egy része is kontaktushatás következtében jött létre, ám még 1918 előtt. Ilyenek például a következők: Er *bába* 'öregasszony', Öv *cájk* 'vacak', Öv *dikszajt* 'szörp', Öv *hitni : hitnyi : hitli* 'faház', Er *kap* 'talál, észrevesz, meglel vkit, vmit', Mv *kékkonka* 'búzavirág', Er *kolontos* 'bolondozó, mókás', Fv Ka *rászed* 'rávesz vkit vmire', Mv *szüntös* 'kócos'. Hangtani regionalizmus például az /i/ és részben az /ü/ palatalizáló hatása az őket követő /d/, /t/, /n/, /l/-re a palóc nyelvjárásokban (pl. *gyiák* 'diák', *elvetyi* 'elveti', *vekyi* 'veki', *Zolyi* 'Zoli'; *tyűkör* 'tükör'). A nyelvtani jelenségek közül megemlíthetjük a *nagyobb vkitől* vonzatot (vö. ms. *nagyobb vkinél*, de sz. *väčši od niekoho*) vonzatot, amely táji eredetű ugyan (Kelet-Magyarországon és máshol is használatos), de gyakoriságát a kontaktushatás is növeli.⁵

4. A Ht szókincs negyedik rétegét a közmagyar eredetű elemek alkotják;⁶ az alábbiakban e rétegen fogjuk bemutatni a kontaktushatás szerepét az elavulás fékezésében. A közmagyar eredetű elemek 1918 előtt javarészt *koiné* jellegűek voltak, vagyis az egész magyar nyelvterületen használták őket, sok esetben standard elemekként, 1918 után azonban sorsuk másként alakult Magyarországon, és megint másként a Ht régiókban. A Mo nyelvváltozatokban ezek a szavak a legtöbb esetben visszaszorultak, marginálissá váltak („régies”, „elavult”, „szaknyelvi”, „formális” „választékos, „népnyelvi” stb. stílusértéket vettek föl), a Ht

⁵ Ennek empirikus bizonyítékára l. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 95–97.

⁶ Mivel a *sajátos* Ht szókincs rétegeiről beszélünk, természetesen nem tartozik ide azon közmagyar szavak sokasága, amelyek máig is lényegileg azonos módon használatosak az egyes állami változatokban, az *a névelőtől a zsűrizik* igéig.

változatokban viszont vagy változatlan stílusértékben éltek és élnek tovább, vagy pedig – ha kontaktushatás lépett fel, ami nagyon gyakori eset volt – stílusértékükben kisebb vagy nagyobb mértékben igazodtak többségi nyelvű megfelelőikhez. Dolgozatunk súlyponti része ezekről szól, úgyhogy ezekre később hozunk majd példákat.

A nyelvtani jelenségek közül érdemes megemlíteni a határozói igenév predikatív használatát létigével. Tudvalevő, hogy szenvedő igeragozás radikális visszaszorulásával a magyarban nehézkessé vált a személytelenység kifejezése. Ezt különösen azok a kétnyelvű magyarok érzik világszerte, akiknek másodnyelvében könnyű személytelenül fogalmazni. Nem véletlen, hogy a probléma tárgyalására négyféle magyar–szláv kétnyelvűségi környezetből is találtunk példát.⁷ A cselekvő megnevezésének elkerülésére lényegében ugyanazokat a szerkezeti megoldásokat találjuk a határ mindkét oldalán, de gyakoriságuk eltérő lehet. Így például benyomásaink szerint a funkciógés szerkezeteknek legalábbis egyes típusai (pl. *megrendezésre kerül*) a magyar nyelv Ht változataiban ritkábbnak látszanak, mint Magyarországon, a létige és határozói igenév kapcsolatának ilyen célokra való használata viszont gyakoribb (pl. *meg lett rendezve*). Ez utóbbi legalább részben megőrzött régiség lehet, mivel úgy tűnik, a határozói igenév létigés kapcsolata a Trianon előtti évtizedekben az írásbeliségben jóval gyakoribb és változatosabb volt, mint manapság.⁸

4. Megőrzött régiségek a közmagyar eredetű nyelvi formák körében

Amint a fentiekből kiderült, a Km szavak Ht használatában is érvényesülhet kontaktushatás, mégpedig akkor, ha ezek egy nyelvi változó egyik változatát alkotják, azaz van egy azonos jelentésű, szintén Km szinonimájuk. Ha a két forma közül az egyik jobban hasonlít annak többségi nyelvi megfelelőjére (pl. a Km *generáció* jobban hasonlít a román *generație*, a szlovák *generácia*, a német *Generation* stb. szóra, mint a Km *nemzedék*), a Ht beszélők bizonyos beszélőhelyzetekben hajlamosak ezt a formát előnyben részesíteni a másikkal szemben. Ez a tény sok esetben nyelvi változást is eredményez, az érintett szó stílusértékének megváltozását. Ilyenkor azonban az érintett szókészleti elemek a Km szavak rétegéből átlépnek a Km *eredetű* szavak rétegébe, a föntebb említett negyedik rétegbe, és stílusbeli kölcsönszóvá válnak.

⁷ Szlovákiai: Jakab 1980:176; kárpátalji: Kótyuk 1991:69; vajdasági: Kossa 1978:255; szlovéniai: Bokor 1990:41.

⁸ Ezt onnan lehet tudni, hogy a Magyar Nyelvőr 19. századi és 20. század eleji számaiban számos cikk jelent meg, amely a határozói igenév létigés szerkezetének olyan formáit bírálja, melyek ma már nem fordulnak elő a nyilvánosságnak szánt írott nyelvben.

4.1. Stílusbeli kölcsönszavak

Az e rétegbe tartozó szavak közt érdemes különbséget tenni aszerint, hogy nemzetközi (esetleg más idegen eredetű) vagy pedig belső keletkezésű közmagyar lexémákról van-e szó.

4.1.1. Nemzetközi szavakban

Közismert jelenség, hogy a kontaktushelyzet – legalábbis régióinkban – kedvez a nemzetközi szavak átvételének. Ennek okai esetünkben a következők lehetnek: (a) nemzetközi voltak miatt a beszélők könnyebben vélik úgy, hogy ezek első nyelvüknek is elemei, ha pedig nem, akkor lehetnének; (b) a nemzetközi szavak általában meglévő presztízisének, a műveltebb beszélőkre jellemző voltuknak köszönhetően nem bélyegződnek meg úgy, mint a „valódi” Ht nyelvi formák; (c) a környező indoeurópai nyelvekben alighanem több nemzetközi szó használatos rendszeresen, mint a magyarban. Mindezekből következően érthető, hogy a többségi nyelvi eredetű nemzetközi szavak formális vagy választékos stílusú szövegekben is előfordulnak.

A fenti c) pont alapján érthető, hogy a Km eredetű Ht nemzetközi szavak (és kisebb mértékben a más státusú idegen szavak) a legtöbb esetben megvannak a kontaktusnyelvekben is, ami a kétnyelvű közösségekben kontaktushatást idéz elő. Ennek következtében jönnek létre a Fogalommagyarázat című fejezetben szereplő stílusbeli és jelentésbeli kölcsönformák, esetünkben kölcsönszavak. Stílusbeli kölcsönszó és megőrzött régiség a fentebb már említett Er Fv Mv *inspektor* 'felügyelő, ellenőr' és Fv Ka Öv *inspektor* 'szaktanácsadó, szakfelügyelő' szavakon kívül például az Er Fv *faktúra* 'áruszámla'; Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *firma* 'cég'; Er Fv Ka Öv *internátus* 'diákotthon, kollégium'; Er, Fv Ka Hv Mv Öv *kaszárnya* 'laktanya'; Er Fv Va Hv Mv Öv *katedra* 'egyetemi, főiskolai tanszék'; Er Fv Va Hv Öv *penzió* 'nyugdíj'; Er Fv Va Ka Hv *poliklinika* 'rendelőintézet'; Er Fv Va Ka Hv Mv *szvetter* 'kardigán'. Ezek a szavak a Ht változatokban többnyire közömbös vagy bizalmas stílusértékűek, a Mo nyelvváltozatokban viszont régiesek vagy elavultak. Van anyagunkban néhány olyan szó is, amelyet szótáraink régiesként vagy népiesként jelölnek; a Ht változatokban ezek is közömbösek vagy bizalmasak: ilyen az Er Fv Va Ka Hv Öv *kanális* 'csatorna', Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *porció* 'adag' és az Er Fv Va Hv Mv Öv *rezerva* 'tartalék'. Végül akad még példánk olyan szóra is, amely a Mo változatokban kissé választékos, a Ht változatokban pedig közömbös stílusértékű: Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *balkon* 'erkély'.

Ha ma azt látjuk, hogy ezek a szavak a magyar nyelv Ht változataiban érezhetően gyakoribbak, elevenebbek, mint Magyarországon (sokszor épp a szóbeli nyelvhasználatban), ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy e szavak a többségi nyelvekben gyakoriak, elevenek.

A nemzetközi szavak magyarországi visszaszorulásának oka az, hogy egyre inkább belső keletkezésű megfelelőjük terjedt el helyettük, pl. a Fv Va Ka Hv Öv *kapitány* helyett a hadsereg vonatkozásában a *százados*, a Fv Va Öv *konverzáció* helyett a *társalgás*, az Er Fv Va Ka Hv Mv Öv *szirup* helyett az üdítő-

italra vonatkozóan a *szörp*. A Ht régiókban a nemzetközi szavak visszaszorulása 1918 után megtorpant, sőt, mivel az ilyenek a legtöbb esetben a többségi nyelvekben is megvoltak, „akcióba lépett” a többségi nyelvi megfelelőik által kiváltott kontaktushatás: újra elkezdtek terjedni. Természetesen ez a terjedés a belső keletkezésű megfelelőik rovására történt.⁹ Így váltak az olyanok, mint a Fv Va Ka Hv Óv *kapitány* és társaik stílusbeli kölcsönszavakká.

4.1.2. Belső keletkezésű szavakban (szókapcsolatokban és összetett szavakban)

A belső keletkezésű közmagyar szavak közt is vannak olyanok, melyeknek stílusértéke Trianon óta megváltozhatott. A Ht régiókban közhasználatúak maradtak, így stílusértékük (továbbra is) közömbös, vagy pedig – amennyiben elterjedt mellettük egy másik, „hivatalosabbnak” számító forma is – bizalmassá vált. Ezzel szemben a Mo nyelvváltozatokban ezek is régiessé vagy elavulttá váltak. Ilyen pl. az Er *aligazgató* ’igazgató helyettes’, Fv Ka Hv Mv Óv *árvaház* ’gyermekotthon’, Er, Fv, Va *hajtási jogosítvány* ’vezetői jogosítvány’ (újabbán: *vezetői engedély*), Er, Fv, Ka, Va *halotti levél* ’halotti anyakönyvi kivonat’, Fv Ka *házasságlevél* ’a házasságkötést tanúsító bizonyítvány’, Er *keresztlevél* ’születési anyakönyvi kivonat’, Er Fv *születési bizonyítvány* ’születési anyakönyvi kivonat’.

A belső keletkezésű szavak visszaszorulásának fő okát a társadalmi, politikai, gazdasági stb. változásokat követő fogalmi és szemléleti változásokban láthatjuk, ez okozta és okozza új, más szemléletű szinonimák megjelenését és bizonyos szavak kiavulását, pl. az Er Ka *falusi bíró* helyett a Mo *polgármester*, a Ka *székváros* helyett a Mo *megyeshely*, a Fv *tanonciskola* vagy a Er, Fv, Va *inasiskola* helyett a Mo *szakmunkásképző*, a Fv Ka *járás* ’a kerületnél alacsonyabb fokú államigazgatási egység’ helyett a járások megszűnése után magyarországi viszonylatban nem használatos semmi. Az olyan szavakat, melyeknek a Ht stílusértéke „megőrzött régiség”, s amelyeknél nem számolhatunk kontaktushatással, stílusbeli konzervativizmusoknak nevezhetjük.

A belső keletkezésű szavak egy másik részében könnyen kimutatható a kontaktushatás: azokban, melyeknek többségi nyelvi megfelelői hasonló motíváltságúak. Pl. a Mo nyelvváltozatokban ’a házasságkötést tanúsító bizonyítvány’ jelentésben régies Fv *házasságlevél* szó jobban hasonlít szlovák megfelelőjére, a *sobášny list* szókapcsolatra (szó szerint „házasságkötési levél”), mint a jelenleg használt a Mo *házassági anyakönyvi kivonat* szerkezetre, így a Fv *házasságlevél* használatát nemcsak a nyelvi konzervativizmussal magyarázhatjuk, hanem kontaktushatással is. Hasonlóképpen a Fv *kihágás* jobban hasonlít a szlovák *priestupok* szóra (szó szerint „áthágás”), mint a Mo *szabálysértés*, így ez a tény is a Fv *kihágás*-t támogatja, arról nem is beszélve, hogy a *kihágás* szót használták hivatalosan Magyarországon 1968-ig, így a jelenlegi szótárak is rend-

⁹ Ezek általában 1918 előtt keletkeztek, az idézetek például jóval 1918 előtt: a *százados* első előfordulása pl. 1519-ből való, a *társalgás*-é 1835-ből, a *szörp*-é pedig 1833-ból.

re azt tartalmazzák (lévén szó inkább az írott nyelvben – és nemegyszer fordított szövegekben – használt lexémáról, ez is fontos szempont lehet).

4.2. Jelentésbeli és jelentésbeli-stílusbeli kölcsönszavak

A Ht lexéma és Km megfelelője közti jelentésbeli eltérés abban is megmutatkozhat, hogy a Ht lexémának van egy (vagy több) többletjelentése, olyan jelentése, amellyel átadó nyelvi megfelelője is rendelkezik, Km megfelelője azonban nem. Ez a jelentés tipikus esetben új, a magyar nyelvben korábban nem volt meg, előfordul azonban az is, hogy a közmagyarban is meglévő, de a Mo nyelvváltozatokból már eltűnt jelentésnek a továbbéléséről, megőrzött régiségről van szó. Akár az egyik, akár a másik eset áll fenn, a Ht jelentés nem része a Mo szó jelentésszerkezetének.

Az analóg (az érintkező nyelvekben hasonló hangalakú és jelentésű) szavak egy részében a Km szó denotatív jelentése kibővül, az átadó nyelvi analóg hatására új jelentést vesz föl. Ilyenek például a következők: Fv *brigád* 'társadalmi munka, idénymunka', Fv *externista* 'óraadó tanár', Fv *kollaudáció* 'épület műszaki átadása', Fv *rezolúció* 'határozat', *reszort* (gyakran *rezort*) 'ágazat', Fv (*politikai*) *reprezentáció* 'a politikai élet vezető személyiségei', Er Fv Va Ka Hv Mv *szemafor* 'jelzőlámpa', Fv *dupla* 'repeta', Fv *iskola* 'főiskola, egyetem', Fv *bunda* 'könnyű kabát, melegítő felső', Er Fv Va Ka Hv Mv *Őv szirup* 'szörp' (ez utóbbiból összetételek is alakultak, pl. *málnaszirup*, *almaszirup*, *szamócaszirup*, *gyümölcsszirup*). A jelentéskölcsönzés szó fajváltással is járhat, pl. Fv *privát* (fn) 'albérlet', Fv *pausál* (mn, hsz) 'átalány-'.

A nemzetközi szavak a nyelvi érintkezéssel magyarázható jelentésbővülés mellett korábbi közmagyar jelentéseket is őrizhetnek. Az *akadémia*, például, a Vajdaságban, Horvátországban és Órvidéken 'főiskolai, egyetemi szintű oktatási intézmény' jelentésben használatos. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT) szerint az *akadémia* szót ebben az értelmében már 1653-ban használták, és az ÉrtSz is megjegyzi, hogy a szónak régebben 'egyetem' jelentése volt. Hasonlóképpen az *Őv katedra* szó 'templomi szószék' jelentése az SzT szerint már 1585-től adatolható.

A nemzetközi jellegű, de régiségnek is tekinthető szó korábbi jelentése kisebb mértékben módosulhat a külső régiók mai használatban. Így például, a *degusztáció* a Pallas Nagylexikona szerint 'próba', 'borpróba' jelentésű, míg a Termini szótár adatai szerint valamennyi külső régióban 'az ital (vagy ital) megkóstolása' értelmű. A *magiszter* a középkorban 'mester, tanító, tudós' jelentésű volt, és később a doktorinál alacsonyabb tudományos fokozatot is jelölt. A külső régiókban ma használatos szó jelentése: 'öt- vagy hatéves egyetemi képzésben részesült, egyetemi végzettségű személy, ill. annak végzettsége, fokozata'. Szintén korábbi jelentést őriz a Fv, *Őv diéta* napidíj értelme. Amint azt Tótfalusi István Idegenszó-tára jelzi, a *diéta* a képviselők napidíját is jelentette (Tótfalusi 2008).

4.3. Megőrzött régiségek – többségi nyelvi párhuzamok

A többségi nyelvekben található hasonló szemantikai szerkezetű vagy hangalakú analóg lexikai struktúrák elősegíthetik a régebbi, köznyelvi formák konzerválódását. A jelölt fogalom megnevezésének hasonlósági viszonya egyrészt a lexikai szerkezet (összetett szó, kollokációs szószerkezet) és a kifejezést alkotó szemantikai egységek (a szóelemek és a morfémák jelentésének) párhuzamában látható, másrészt – a nemzetközi szavak esetében – hangalaki hasonlósági viszonyokban mutatkoznak meg. Az alábbi táblázatban szereplő adatok ezeket a lexikai-szemantikai, illetve hangalaki hasonlósági viszonyokat szemléltetik a többségi nyelvi ekvivalens kifejezések viszonylatában.

Megőrzött régiség		Többségi nyelvi ekvivalens				
Lexikai-szemantikai szerkezetek hasonlósága		Román	Szlovák	Szerb	Ukrán	Német
	<i>altiszt</i>	<i>subofițer</i>	<i>poddôstoj-ník</i>	<i>podoficir</i>	<i>унтер-офицер</i>	<i>Unter-offizier</i>
	<i>inas-iskola</i>	<i>școala de ucenici</i>	<i>učňovská škola</i>		<i>учень школи</i>	
	<i>hajtási jogosítvány</i>	<i>permis de conducere</i>	<i>vodičský preukaz</i>	<i>vozačka-dozvola</i>	<i>водійських прав</i>	<i>Führerschein</i>
	<i>születési bizonyítvány</i>	<i>certificate de naștere</i>	<i>miesto narodenia</i>	<i>rodni list</i>	<i>свідоцтво про народження</i>	<i>Geburtsurkunde</i>
Hangalaki hasonlóság	<i>inspekció</i>	<i>inspecție</i>	<i>inšpekcia</i>	<i>inspekcija</i>	<i>інспекція</i>	<i>Inspektion</i>
	<i>fakultás</i>	<i>facultate</i>	<i>fakulta</i>	<i>fakultet</i>	<i>факультет</i>	<i>Fakultät</i>
	<i>internát(us)</i>	<i>internat</i>	<i>internat</i>	<i>internat</i>	<i>інтернат</i>	<i>Internat</i>
	<i>komisszió</i>	<i>comisie</i>	<i>komisia</i>	<i>komisija</i>	<i>комісія</i>	<i>Kommission</i>
	<i>kurzus 'árfolyam'</i>	<i>curs</i>	<i>kurz</i>	<i>kurs</i>	<i>курс</i>	<i>Kurs</i>
	<i>originál</i>	<i>original</i>	<i>original</i>	<i>original</i>	<i>оригінал</i>	<i>Original</i>
	<i>prorektor</i>	<i>prorector</i>		<i>prorektor</i>	<i>заступник ректора</i>	<i>Prorektor</i>
	<i>porció</i>	<i>porție</i>	<i>porcia</i>	<i>porcija</i>	<i>порція</i>	<i>Portion</i>

Táblázat. Megőrzött régiségek és a többségi nyelvekben használatos analóg lexikai egységek párhuzama.

A tartalmi hasonlósági viszonyok mögött korábbi kontaktushatás is állhat. Tudjuk, hogy a magyarban az *altiszt* német mintát követő tükörszó, az *Unteroffizier* hatására jött létre (Zaicz 2006). Valószínűleg a románban, a szerbben, a szlovákban a ’tiszthelyettes’ fogalom megnevezése szintén más nyelvi mintát követ (vö. fr. *subalterne*). Ilyen esetekben nemzetközi tükörszókkal van dolgunk (Benő 2008). Hasonló módon a *születési bizonyítvány* megnevezés régebbi tükörszerkezetnek is tekinthető, mivel nem valószínű, hogy egy adott fogalomnak teljesen véletlenül legyen azonos megnevezési módja különböző nyelvekben. Ezek a kifejezések lexikai-szemantikai szerkezetükben párhuzamot mutatnak az adott fogalmat megnevező többségi nyelvi formával, ami befolyásolhatja megterheltségüket. Az olyan, végső soron latin eredetű nemzetközi szavak, mint *inspekcio*, *internátus*, *komisszió* vagy *kurzus* hasonló hangalakban rendszerint a többségi nyelvekben is megtalálhatóak, és ez a kétnyelvűség kontextusában a beszélők mentális szótárában nagyobb mértékű aktiváltsággal jár, ami kedvez az adott hangalak nagyobb mértékű gyakoriságának, megőrzésének. A hangalaki hasonlóság részben a terminusjellegű hibridszerkezetekben is megmutatkozik, mivel a megőrzött idegen szó hangalakilag közel áll a többségi nyelvi megnevezések egyik eleméhez, amint ezt a *kataszteri térkép* ’ingatlan-nyilvántartási térkép’ román, szlovák, szerb, ukrán vagy német ekvivalense jelzi.

5. Összegzés

A relatív kontaktusjelenségek empirikus vizsgálatához elsődlegesen statisztikai módszerekre van szükség. Mi ebben a vizsgálatban a stílusértékek összehasonlításából próbáltunk a gyakoriságra nézve következtetéseket levonni, és ezáltal megállapítani az adott kifejezés kontaktusfolyamatokkal való kapcsolatát.

A vizsgált adatok és jelenségek azt jelzik, hogy külső régiókban a kisebbségi kétnyelvűséggel összefüggő nyelvhasználati feltételek tovább éltetik a Mo nyelvváltozatokban ma már régies lexikai formákat, s ezzel regionális különbségeket hoznak létre, növelve a földrajzi differenciáltságot. A kontaktushatás a megőrzött régiségekben is megmutatkozhat stílusérték-kölcsönzésben, jelentésbővülésben. A többségi nyelvekben található hasonló hangalakú vagy szemantikai szerkezetű, analóg lexikai struktúrák elősegíthetik a régebbi, köznyelvi formák konzerválódását. A tartalmi (megnevezési) hasonlósági viszonyok mögött korábbi kontaktushatás is állhat, amint azt az *altiszt* és a német *Unteroffizier*, illetve az adott fogalom a környező nyelvekben található hasonló megnevezési módja jelzi.

Az egykori köznyelvi megőrzött régiségek vagy változatlan stílusértékben élnek tovább, vagy pedig a kontaktushatás eredményeként stílusértékük megváltozik, azonossá válik vagy közelít a többségi nyelvi megfelelőik stílusértékéhez. A megőrzött régiségek ezáltal relatív kontaktusjelenségé, konkrétan: stílusbeli kölcsönszóvá válnak.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1958. *Magyar történeti szóalaktan – A szótövek*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság. Kolozsvár.
- Benő Attila 2013. Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakokkal. In: Agyagási Klára–Hegedűs Attila–É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 13–26.
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Bokor József 1990. A nyelvi-nyelvészeti képzés sajátosságai a kétnyelvűség körülményei között Mariborban. In: Egyed Orsolya–Giay Béla–B. Nádor Orsolya (szerk.): *Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai II*. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Budapest. 37–43.
- Gálffy Mózses 1964. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. 2: 157–168.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Haugen, Einar 1972. Anwar S. Dil (ed.): *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Stanford University Press. Stanford, California. 79–109.
- Jakab István, 1980. *Nyelvünkről – nyelvünkért*. Madách. Bratislava.
- Kálmán Béla 1994. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Könyvkiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin–Gerstner Károly–Hegedűs Attila. 2013. *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. PPKE BTK. Piliscsaba.
- Kossa János 1978. *A mi nyelvünk*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Kótyuk István 1991. A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv. In: Győri-Nagy Sándor–Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*. Széchenyi Társaság Pszicholingva Nyelviskola. Budapest. 66–69.
- Lanstyák István 2002a. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 84–108.
- Lanstyák István 2002b. A nyelvérrintkezés szakszókincséről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: Gyurgyík László–Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – Tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 73–95.
- Lanstyák István 2009. A határon túli magyar szókészlet eredet szerinti rétegei. In: Lanstyák István–Menyhárt József–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*. Gramma. Dunaszerdahely. 78–115.

- Lanstyák István 2016. Abszolút és relatív kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 46–65.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség.* Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Murádin László 1958. A nyelvújítási szók csángó megfeleléseihez. *Studia Universitatis „Babeş–Bolyai”* Tom. III. nr. 6. Series IV. Fasc. 1: 197–199.
- Murádin László 1981. Az asszociatív *a*-zás elterjedtsége a romániai magyar nyelvjárásokban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 2:* 185–192.
- Péntek János 1996. A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In: Katona Judit–Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei.* Hermann Ottó Múzeum. Miskolc. 113–120.
- Presinszky Károly 2016. Az *á* előtti illabiális *a*-zás a Csallóközben. *Magyar Nyelv 2:* 218–226.
- Rabec István 2012. *A nyelvléépülés vizsgálata szlovákiai fiatalok körében. Doktori disszertáció.* Budapest: ELTE BTK.
<http://doktori.btk.elte.hu/lingv/rabecistvan/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. január 3.)
- Tótfalusi István 2008. *Idegenszó-tár.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2006. Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban. In: Hoffmann István–Juhász Dezső (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. Debrecen–Budapest. 237–248.
- Weinreich, Uriel 1953/1974. *Languages in Contact. Findings and problems.* Mouton. The Hague–Paris. (Eighth Printing.)
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Zsemlyei János 1992. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 2:* 216–218.

Benő Attila

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

attilabe@yahoo.com

Lanstyák István

Comenius Egyetem BTK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

istvan.lanstyak@uniba.sk

Török nyelvkapcsolati jelenségek elemzése a Kódmásolási Modellben

Csató Éva Á.

Török nyelvkapcsolatok

A nyelvcsalád nagy földrajzi kiterjedésének köszönhetően a török nyelvek számos más nyelvcsaládhoz tartozó, más tipológiai tulajdonságokkal rendelkező nyelvvel – például mongol, tunguz, kínai, paleoszibériai, uráli, szláv, germán, iráni, kaukázusi, balti, és román nyelvekkel – kerültek kapcsolatba. Ezek a nyelvi érintkezések a gyakran többnyelvű népcsoportokban beszélt török nyelveket számtalan vonatkozásban alakították, változtatták. Fontos szerepet játszott a török nyelvek fejlődésében a különböző török nyelvek egymásra gyakorolt hatása is, azaz a nyelvcsaládon belüli kontaktusok. Másrészt nem török nyelvek is kerültek török nyelvek hatása alá, aminek következtében tipikus török sajátosságokat vettek át. Így a török nyelvek gazdag és változatos adatokkal szolgálnak nyelvkapcsolati kutatásokhoz. Ezért szinte természetesnek is tűnik, hogy a kontaktológia a török nyelvészetben fontos szerepet játszik. Ebben a cikkben, először egy a török nyelvészetben elterjedt modellt, Lars Johanson *Code-Copying Model*-jét, magyarul Kódmásolási Modelljét, fogom példákkal illusztrálva röviden bemutatni (l. pl. Johanson 2002a). A nyelvkapcsolati jelenségek leírására és az azokban érvényesülő törvényszerűségek megfogalmazására természetesen számos más kutató is javasolt elméleteket, de e cikk keretében nincs lehetőség arra, hogy a Kódmásolási Modellt ezekkel összehasonlítva értékeljem. A cikk második részében a török nyelveknek néhány olyan tipológiai sajátosságát mutatom be, amelyek a másolás szempontjából attraktívnak, vonzóknak bizonyultak.

A Kódmásolási Modell

Johanson a *kód* kifejezést mindenfajta nyelvi változat – mint pl. dialektus, szociolektus, írott vagy beszélt nyelvi változatok, szubstandard, standard – jelölésére átfogó terminusként használja. A *másolás* kifejezés azt hangsúlyozza, hogy a másolás egy olyan mechanizmus, amely valami újat hoz létre, mivel a másolat soha nem azonos az eredetivel, azaz a másolás mintájául szolgáló nyelvi jelen-

séggel.¹ A másolat azért is különbözik a mintától, mivel mindig illeszkedik az átvevő nyelv rendszeréhez. Például az angolból másolt *cset* szónak az illeszkedés során minden tulajdonsága módosult. Az angol minta fonetikai, azaz materiális jellemzői a magyar hangrendszerhez illeszkedtek, és így pl. az angol nyílt [æ] magánhangzót a magyar másolatban a zártabb [ɛ] helyettesíti. Az angol minta szemantikai tulajdonságait is csak részben képviseli a magyar másolat. Míg az angol szónak több, leegyszerűsítve két különböző használata van: (1) 'talk in a friendly and informal way'; (2) 'exchange messages online in real time with one or more simultaneous users of a computer network', a magyar másolat főnévként csak 'számítógépen át valós időben zajló üzenetcsere', igeiként pedig csak 'számítógépen át üzeneteket ír és olvas' jelentésben használatos. A másolt lexéma tehát beilleszkedett a magyar lexikon rendszerébe és az angol eredetinek csak egy, a magyarban még nem található értelmét hordozza. A magyar másolat kombinatorikus, azaz morfológiai, szintaktikai jellemzői is különböznek az angol mintáétól. Az angol szó mind főnévként mind igeiként használható. Van például többes száma: *chats*, és lehet igeiként például múlt időben ragozni: *chatted* 'csetelt'. Főnévként kombinálható névelővel: *a chat* 'egy cset', és igeiként igei állítmányként használható: *We chat* 'Csetelünk'. A magyar másolat ahhoz, hogy igei ragokat vehessen fel, egy denominális igeképzővel bővült, és így az igei alak morfológiailag összetett: *csetel*. Az igeképző illeszti be a másolatot a magyar igeragozás rendszerébe, és teszi lehetővé, hogy magyar ragok járulhassanak hozzá, pl. *csetelek*, *cseteltem*, *csetelni*. A másolat gyakorisági, azaz frekvenciális jellemzői is különböznek az angol mintáétól, a magyar *cset* szűkebb jelentése miatt kevésbé gyakori. Összegezve tehát: a másolat materiális, kombinatorikus, szemantikai és gyakorisági jellemzői a magyar nyelv rendszeréhez, keretéhez (*frame*) igazodtak. A másolás egy kreatív folyamat, amelyet az anyanyelvi beszélő kompetenciája határoz meg. Az adaptáció folyamatát és eredményét vizsgálva így közvetve a magyar anyanyelvi beszélő kompetenciájáról is ismereteket szerezhetünk.

Az igeiként másolásának mechanizmusai nyelvspecifikusak és jól tükrözik az anyanyelvi kompetencia szerepét. Az igeiként másolásának tipológiai sajátosságait számos tanulmány tárgyalja, így például Moravcsik klasszikus elemzése (1978) és egy újabb hasznos összefoglalás: Wichmann–Wohlgemuth (2008). A mai magyar nyelvben a másolt igeiként rendszerint igeképzővel, azaz közvetlenül illeszkednek a nyelv rendszerébe. Ez jellemzi pl. a szláv és germán nyelvekből másolt igeinket is. Róna-Tas (2010) arra az érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a nyugati ótörökből másolt török igeiként igeképző nélkül, azaz közvetlenül, mint igeiként kerültek át a magyarba, pl. a nyugati ótörök **dül-* 'leesik,

¹ Egyik lektori véleményezés szerint „a magyarban a *másolás* szó jelentése szűkebb az angolnál (*másol* 'valamely mintáról egy másik teljesen hasonló példányt készít' – *A magyar nyelv értelmező szótára* IV.), de Johanson elmélete elnevezésében az angol *copy* szó jelentését használta, amely megengedi az ilyen kiterjesztést.” Szerintem a magyar nyelvhasználat is megkülönbözteti a másolatot az eredetitől. Magyarul is beszélünk pl. egy dokumentum eredetijéről és másolatáról. A kettő nem azonos.

letelepszik’ a magyarban mint *dül* vagy *döl* található meg. Ez egy tipológiailag kevésbé elterjedt másolási mechanizmus. A török nyelvekre képzők helyett az ún. *light verb*, azaz szemantikailag üres ige használata jellemző. A másolt igét a török nyelvek többsége tehát mint főnevet másolja át és ezt a főnevet egy szemantikailag üres igével kombinálva használja, pl. *bestellen yap-* ’megrendel’ a német főnévi igenév *bestellen* ’megrendelni’ és a török *yap-* ’csinál’ ige összetétele. A *light verb* funkciója, hogy az igei ragokat hordozza és nem járul hozzá az ige jelentéséhez.

Globális és szelektív másolás

A Kódmásolási Modell megkülönböztet globális és szelektív (materiális, szemantikai, kombinatorikus és gyakorisági) másolatokat. Az előbb említett példa, a *cset* szó, egy globális másolat. Az eredeti angol szó materiális, azaz fonetikai, szemantikai, gyakorisági és kombinatorikus, azaz morfoszintaktikai és szintaktikai, tulajdonságait a magyar globálisan átmásolta és a magyar nyelv rendszeréhez illesztette. A magyar másolat új, nem azonos az angol mintával. Pl. az angolból másolt *laptop* első elemét a beszélők a magyar *lap* szóval azonosítják, [lɒptop]-nak ejtik és jelentését a magyar *lap* szóval asszociálják. A svédben az angol *iPad*-et globálisan átmásolták, majd a másolatra rámásolták a svéd *padda* ’varangy’ szó morfológiai tulajdonságait. Így a *Hitta min padda!* kifejezés, ami tulajdonképpen ’Találd meg a varangyomat!’ jelent, a ’Találd meg az *ipad*-emet’ értelemben is használható. Az átvevő nyelvet beszélők magukévá teszik a másolatokat, és gyakran nyelvészeti nem motiválhatóan beillesztik őket anyanyelvük rendszerébe.

A nyelvkapcsolati kutatásokban a globális másolás kapja a legtöbb figyelmet, mert ezt könnyű észrevenni. Az adaptációra, a megváltozott tulajdonságokra kevesebb figyelmet fordítanak a nyelvészek. Szelektív másolás esetén bizonyos választott tulajdonságok kerülnek másolásra. Ez a típusú másolás olyan változásokat eredményez, amelyek leírása gondos nyelvészeti elemzést igényel.

Szelektív materiális (fonetikai/fonológiai) másolás

Szelektív fonetikai, fonológiai másolás során egy hangtípust vagy egy fonológiai szabályt vesz át a másoló nyelv. Egy materiális, azaz fonetikai másolás például a néhány Norvégiában élő magyar nyelvben előforduló retroflex [t] mássalhangzó, amit olyan szavakban használnak sporadikusan, amelyekben egy *rt* hangkapcsolat van, pl. a magyar *kert* szót [kɛt]-nek ejtik ki. Egy norvég minta pl. a *bort* [buʰt] ’el’ szó. Ez a jelenség a Norvégiában élő törökök nyelvben is megtalálható. A norvég retroflex mássalhangzó használata azonban nem vált konvencióvá a norvégiai magyarban. Előfordul, de semmiképpen nem konstans jellemző. A Kódmásolási Modell különbséget tesz a meghonosodott, azaz konvencióvá vált, és az alkalmanként előforduló vagy csak egyes beszélők nyelvét jellemző sporadikus nyelvkapcsolati jelenségek között. Külön feladat a másolatok terjedésének, szokássá válásának, valamely nyelvi változatban való használatának, és annak a kérdésnek a leírása, hogy mely beszélők használják.

Szelektív szemantikai másolás

Egy szelektív szemantikai másolat pl. a magyar *letölt* kifejezés, amelyet egy angol számítógépes kifejezéssel lehet kapcsolatba hozni. A magyar az angol mintának csak a jelentését másolta le a már meglévő és eredetileg más jelentéssel bíró magyar igekötős igére. Az angol minta, a *to download* ige, amelynek egyik jelentése 'copy (data) from one computer system to another, typically over the Internet'. Az angol mintának csak egy jelentése 'adatokat egy számítógépről egy másikra másol (az Interneten keresztül)' másolódott át szelektíven a magyar igére. A magyarul beszélők az angol és magyar szavak lexikális szerkezete – *down* 'le' + *load* 'tölt' – alapján a minta magyar megfelelőjének, azaz ekvivalensének, a *letölt* igét választották. Ezt hagyományosan tükörfordításnak (*calque*) nevezik.

Szelektív kombinatorikus másolás

A szelektív kombinatorikus másolás alapján a másoló nyelv morfoszintaktikai és szintaktikai tulajdonságokat vesz át egy másik nyelvből. A szórend megváltozása ilyen kombinatorikus másolás eredménye, amely leginkább erősen dominált kisebbségi nyelvekben fordul elő. Az Európában beszélt török nyelvekben az eredeti SOV szórend az SVO szórend areális dominanciája miatt megváltozott. A Litvániaiában beszélt karaimban, a Balkánon beszélt török nyelvekben, például a gagauzban, az SVO szórend vált uralkodóvá, l. a következő karaim példát (Csató 2016, Csató–Menz 2018).

(1) Litvániai karaim

Ol al-ir e-d'i baĭĉa-ni
 ő vesz-AORISTA KOPULA-MÚLT3EGYES.SZÁM kert-TÁRGY.ESET
ganlax-lar-dan uĭuz-raĭ.
 pap-TÖBBES.SZÁM-ABLATÍVUSZ olcsó-KÖZÉP.FOK
 'A kertet olcsóbban vette bérbe a (katolikus) papoktól.'

A tipikus török szórend így lenne:

O baĭĉa-ni ganlax-lar-dan uĭuz-raĭ
 ő kert-TÁRGY.ESET pap- TÖBBES.SZÁM-ABLATÍV olcsó-KÖZÉP.FOK
al-ir e-d'i.
 vesz-AORISTA KOPULA-MÚLT3EGYES.SZÁM

Statisztikai elemzés alapján Asztalos–Gugán–Mus (2017) arra a következtetésre jutottak, hogy az eredeti SOV szórend az erősen dominált nyenyec, hanti és udmurt nyelvekben is hasonlóképpen SVO-ra változott. Asztalos (2016) a fejezőtípusú mondat szerkezetének fejkezdetűvé válásáról számol be az udmurtban.

Egy másik példa kombinatorikus másolásra a karaimban a *-val/-vel* jelen-tésű névutó (*bila*) klitizált formája (*-ba/-bä*) morfoszintaktikai tulajdonságainak megváltozása. Az orosz instrumentális esetrag morfoszintaktikai tulajdonságait szelektíven a török névutóra másolták át a beszélők. Így a karaim névutót mint esetragot használják például a következő típusú mondatban, l. (2).

(2) Litvániai karaim

Ol vaχt-ta e-d'i ūrät'ūvčū-bā.
 az idő-LOKATÍVUSZ KOPULA-MÚLT3 EGYES.SZÁM tanár-VAL.NÉVUTÓ
 'Abban az időben tanár volt.'

Amint ezek a példák is mutatják, a szelektív kombinatorikus másolás eredményeképpen nem kerül új elem a másoló nyelvbe, hanem a meglévő nyelvi elemek kombinatorikus tulajdonságai változnak meg. Az ilyen nyelvi változások kiindulópontjaiként viszont nagy valószínűséggel mindig globálisan átmásolt komplex kifejezések, mondatok szolgálnak.

Szelektív gyakorisági másolás

Sokszor elkerüli a nyelvészek figyelmét, hogy a gyakorisági tulajdonságok másolása is fontos változásokat okozhat. Példa erre a Nyugat-Európában élő magyarok nyelvében a *nagyobb, mint én* összehasonlító szerkezetek gyakori használata a *nagyobb nálam* szerkezet rovására. Ennek oka az, hogy az átlag nyugat-európai nyelvek, például a német, a *nagyobb, mint én* szerkezetnek megfelelő kifejezést használják.

(3) Német minta: *größer als ich* [nagy-KÖZÉPFOK mint én]

Magyar: *nagyobb nálam* vagy *nagyobb, mint én*.

A változás nem egy új szerkezetnek az átvétele, hiszen a magyarban mindkét kifejezés használatos. A két magyar szerkezet használatának csak a gyakorisága változik. A gyakorisági tulajdonságok másolására hívja fel a figyelmet például Heine is (2008: 33) „what appears to happen commonly is that contact induces people to choose among the discourse options that are available in one of the languages in contact one that most readily corresponds to the structures they find in the other language”.

Csepregi–Gugán (2010) a gyakorisági másolás érdekes példáját mutatja be a szurguti osztyákban. A szurguti osztyák mássalhangzó rendszerében fontos szerepet játszik a laterális spiráns [ʌ] hang. Az oroszban ez a hangtípus hiányzik, mondhatjuk, a gyakorisága zéró. Az osztyákok, főleg a déli nyelvjárásokban, az orosz hatására [ʌ] helyett [t]-t ejtenek. Így pl. a *милл* 'száj' szót *tut*-nak ejtik (Csepregi 2011: 13). Csepregi–Gugán (2010) szociolingvisztikai tényezővel magyarázza ezt a jelenséget.

Vegyes (mixed) másolás

A globális és szelektív másolás mellett megkülönböztethetünk ún. vegyes másolatot is, amiben szelektív másolással együtt legalább egy globális másolat is van. Vegyük erre például a Sipőcz–Szeverényi (2018) előadásában említett orszból másolt függő idéző szerkezetet a nganaszanban, l. (4).

viszonylag alkalmasabbak, attraktívabbak a másolásra. Más szóval, bizonyos tulajdonságok elősegítik, míg mások gátolják a másolást. Az attraktivitás fogalma relatív, és olyan strukturális tényezőket jellemez, amelyek könnyebbé teszik a másolást.² A török nyelvek tipológiai sajátosságai között több olyan van, ami a másolás szempontjából attraktív, vonzónak bizonyult. Egy további tényező, amelynek tárgyalására itt nincs lehetőség, a nyelvek közötti tipológiai hasonlóság.

Kötött morfémák

A török morfológia egyik általánosan jellemző sajátossága a morfémák laza kohéziója, azaz az agglutinatív technika alkalmazása szemben a fuzionális technikával. A török szóalakok könnyen szegmentálhatóak és a grammatikai morfémákra a jelentés és forma közötti egy-az-egyhez kapcsolat jellemző. Ez a kötött morfémákat is vonzóvá teheti a másolásra. Például a *gazete-ci* 'újságárus' szóban előforduló *-ci* [dži] képző foglalkozásnevet képez. A képző csaknem korlátlanul produktív és a foglalkozásnév használatára csaknem minden esetben ezt használják. A forma és funkció tehát transzparens. Ez az egy-az-egyhez megfelelés könnyen felismerhetővé teszi a képzőt.

(5) Törökországi török *gazete-ci* [újság+denominális nominális képző] 'újságárus'

A törökben, mint a magyarban is, a ragoknak szabályos variánsai vannak, amelyeket a szótagharmónia és fonotaktika egyszerű szabályai írnak le. A ragok legtöbbször egy egész szótagot alkot, ami a felismerhetőség szempontjából előnyös. Arab nyelvváltozatokba és sok más nem-török nyelvbe is átmásolták pl. a török *-ci* [dži] képzőt, ami arabban is produktív és arab szótövekhez is járulhat (l. Watson 2002, Ingham 2005, balkáni nyelvekben l. Friedman 2018).

(6) Arab

buşta-ji 'postás'

sufra-ji 'pincér' (Watson 2002)

A másolás folyamatában elsődleges, hogy a képzőt először globálisan másolja át az átvevő nyelv. Egy aktuális példa a meggyilkolt szaudi újságíró *Khassoggi*, magyar szövegekben *Hasogdzsi*, neve, ami a török *kaşuk* 'kanál' szótövből van képezve a *-ci* [dži] képző segítségével és eredetileg 'kanálkészítő, kanálárus'-t jelent.

² Cikkem egyik lektorának köszönöm, hogy felhívta figyelmemet arra, hogy Johanssonnak ezt először az 1992-es könyvében használt terminusát Sándor Klára 2001-es cikkében átveszi és tágabb értelemben definiálja: „Az itt megfogalmazottak abban különböznek az ő [Johansson] attraktivitás-főfogásától, hogy dinamizálják: a nyelvet dinamikus modellként kezelve az attraktivitást nem pusztán relatív, hanem folytonosan változóknak kell tekintenünk – nemcsak kontaktushelyzetben, hanem a nyelvi változásokra általánosan érvényesen. Egy-egy nyelvi elem attraktivitása a párhuzamos mozgások révén folyamatosan növekszik vagy csökken (még akkor is, ha a felszínen stabilnak látszik). Azaz: az itt javasolt modell az attraktivitást vektoriális mértékként kezeli, amelynek ereje és iránya is van”.

A nyugati örmény szelektíven, a török alárendelő morféma kombinatórikus, azaz szintaktikai tulajdonságát másolta az örmény kötőszóra, és ennek eredményeképpen az örmény kötőszó az alárendelt mondat állítmánya után állva jelöli a mellékmondat alárendeltségét.

Szórend

A tipikus török mondatszerkezet sajátossága az SOV szórend, azaz az igei vagy a névszói állítmány a jelöletlen szórendben a mondat végén áll. Továbbá, az alárendelő mellékmondatok megelőzik a mátrix állítmányt. A *rectus regens* azaz fejevégű szórend általános jellemzője a töröknek.

(11) Törökországi török

Ali dün Ankara'-ya gid-eceğ-in-i
 Ali tegnap Ankara-DATÍVUSZ megy-IGENÉV-BIRTOKOS.RAG3-TÁRGY.ESET
söyle-di.
 mond-MÚLT.IDŐ3EGYES.SZÁM
 'Ali tegnap azt mondta, hogy Ankarába fog menni.'

Európai nyelvészek ezt a szórendet, mivel ez a standard európai nyelvek tipológiájától eltér, sokszor nehezebben elsajátíthatóknak, kevésbé vonzóknak tartják. Ennek ellentmond az a tény, hogy a SOV szórend elterjedtebb vagy legalábbis nem ritkább az SVO szórendnél. Dryer (2013) szerint 565 nyelv SOV és 488 nyelv SVO szórendű. Utánuk következik a szabad szórend, amelyben nincs domináns sorrend, 189 nyelvvel. A többi szórendi változat ezeknél mind lényegesen ritkább. A földrajzi elterjedés tekintetében Dryer arra a megállapításra jutott, hogy az SOV nyelvek Eurázsia keleti részében vannak elterjedve, a közép- és nyugat-európai nyelvekre viszont az SVO szórend a jellemző.

A törökre jellemző SOV szórend attraktivitását az is mutatja, hogy számos, a törökkel érintkező más nyelvcsaládhoz tartozó nyelv is, pl. a perzsa, átvette ezt a szórendet. Egy másik példa a nyugati örmény nyelv, amely eredetileg SVO nyelv volt, de átvette a török rigid SOV szórendjét (Donabedian 2018).

(12) Törökországi török

Saç-lar-in-i yıkiyor.
 haj-TÖBBES.SZÁM-TÁRGY.ESET mos.JELEN.IDŐ3EGYES.SZÁM
 'Mossa a haját.'

(13) Nyugati örmény

*Maz-er-a**gə**lva.*haj-TÖBBES.SZÁM-HATÁROZOTT FELSZÓLÍTÓ mos. JELEN.IDŐ3EGYES.SZÁM
'Mossa a haját.'

Nyelvtani kategóriák

Johanson (2012: 99) szerint a másolás szempontjából attraktív nyelvtani kategóriák szemantikailag lényegesek, absztraktok és tág funkciójuk van. Ilyennek bizonyult például a török evidenciális, más néven indirektív kategória, amelynek funkciója azt jelölni, hogy a beszélőnek valamilyen – percpiciós, inferenciális, vagy reportív – evidenciája van, pl. *Gelmiş* '(Nyilvánvalóan) megjött'. Ezt a tipikusan török nyelvtani kategóriát sok, a török nyelvekkel érintkezésben levő nyelv másolta át. Így a bulgárban, grúzban, perzsában, tadzsikban, kurdban bizonyos múlt idejű igealakoknak indirektív jelentése van.

Szociális és areális tényezők

Bár bizonyos nyelvi jelenségek a másolás szempontjából viszonylagosan attraktívak, míg mások kevésbé azok, a nyelvi kapcsolatokban a szociális tényezőknek, mint például a kapcsolat intenzitásának, tartósságának, a nyelvek kölcsönös hierarchikus viszonyának kétségtelenül nagy, végső soron döntő szerepe van. Johanson szerint minél kevésbé attraktív egy nyelvi jelenség, feltételezhetően annál erősebb kell legyen a szociális tényező, amely a másolásnak kedvez (2002a: 59). Az SVO szórend tipológiailag nem feltétlenül attraktívabb az SOV-nél, de mivel Európában az SVO szórend a domináns, az itt beszélt egyes török és uráli nyelvek, például karaim, gagauz, balkáni török nyelvek, ezt a domináns SVO szórendet vették át. Ennek okát a szociolingvisztikai tényezőkben kereshetjük. Ezek a nyelvek erősen domináns, aszimmetrikus szociolingvisztikai helyzetben vannak. Szélsőségesen domináns helyzetben levő kisebbségi nyelvek tipológiai struktúrájuktól lényegesen eltérő elemeket, jellemzőket is átvehetnek.

Tipológiai metamorfózis. A karaim példája

Hosszan tartó, erősen domináns helyzetben egy nyelv az egymást követő másolások következtében tipológiai metamorfózison mehet át. Vegyük például a Litvániában beszélt kipcak török nyelv, a karaim esetét. Ez a kisebbségi nyelv kb. száz évvel ezelőtt a genealógiailag és tipológiailag rokon többi török nyelvtől elszigetelve a környező szláv és balti nyelvek hatása alatt fejlődött. Amint a fentiekben láttuk, a szelektív másolás a nyelvben már meglévő szavak jelentését, meglévő morfológiai és mondattani szerkezetek kombinatórikus sajátosságait, gyakoriságát, a jelölt változatok jelöletlenné válását okozza. Az ilyen másolás könnyedén, sokszor a beszélők számára is észrevétlenül megy végbe. Eredményképpen a másoló nyelv rendszere, *frame*-je, változik és új megfelelések, ekvivalencia pozíciók, jönnek létre a mintanyelv és a másoló nyelv között. Ez az összenövési folyamatnak, a konvergenciának kedvez. A karaim nyelv esetében ez azt eredményezte, hogy az

eredetileg török tipológiai tulajdonságokkal rendelkező nyelv a standard európai nyelvek számos meghatározó tipológiai tulajdonságát átvette. Legegyszerűbb ezt néhány alapvető mondattani tulajdonsággal illusztrálni.

(14) A karaim szórendi konvergenciája a balti-szláv nyelvekhez

Szórendi sajátosság	Törökországi török	Karaim	Balti-szláv (Siewerska szerk. 1998)
alany, ige, tárgy	SOV	SVO	SVO
lexikális ige, segédige	lexikális ige + segédige	segédige + lexikális ige	segédige + lexikális ige
vonatkozó mellékmondat, fej	vonatkozó mellékmondat + fej	fej + vonatkozó mellékmondat	fej + vonatkozó mellékmondat
birtokos, birtok	$N^{\text{birtokos}} + N^{\text{birtok}}$	$N^{\text{birtokos}} + N^{\text{birtok}}$ $N^{\text{birtok}} + N^{\text{birtokos}}$	$N^{\text{birtok}} + N^{\text{birtokos}}$ $N^{\text{birtokos}} + N^{\text{birtok}}$
melléknévi jelző, főnév	melléknév + főnév	melléknév + főnév (főnév + melléknév) csak globális másolatokban	melléknév + főnév főnév + melléknév
főnév, névutó	főnév + névutó	főnév + névutó	előjáró + főnév
kérdőszó	szabadon egy állítmány előtti pozícióban	kérdő mondat elején	kérdő mondat elején

Fontos itt megjegyezni, hogy egy ilyen szerkezeti metamorfózis nem vezet a másoló nyelv elszegényedéséhez, veszélyeztetettségéhez, strukturális 'megbetegedéséhez' (Johanson 2002b). A litvániai karaim nyelv megőrizte török jellegét, gazdag morfológiáját és néhány archaikus jellemzőt (Csató 2012). Veszélyeztettségének oka szociális, politikai státuszára vezethető vissza.

Összefoglalásként

A Kódmásolási Modell előnye, hogy a nyelvkapcsolati jelenségeket egy olyan egységes elméleti és terminológiai keretben írja le, amely a másolás fajtái közötti összefüggéseket és különbségeket átláthatóvá teszi. A 'kölcsonzés', 'átvétel' kifejezései azt a benyomást keltik, hogy az átvett jelenség ugyanaz, mint a minta. A 'másolás' kifejezés ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a másolat mindig különbözik az eredeti mintától, a másolat a beszélő nyelvi kreativitásának produktuma. Ezt azoknak is figyelembe kellene venni, akik a nyelvkapcsolati hatásokkal szemben túlzott negatív álláspontot képviselnek. A veszélyeztetett nyelveket beszélő közösségekben gyakran pánikszerű félelem uralkodik a máso-

lással szemben. Pedig a másolás ésszerű tolerálása feltétele annak, hogy a nyelv vitális maradjon, tovább élhessen (Csató 1998).

Ebben a rövid cikkben csak ízelítőt tudtam adni a modell elméleti hátteréről. Ha az olvasó érdeklődését felkeltettem, ajánlom, tájékozódjon tovább az alábbiakban megadott irodalomban. A hivatkozásokban felsorolt tanulmánykötetekben további utalásokat találunk.

Az uráli nyelvi kapcsolatok vizsgálata számára a török nyelvészet eredményei különösen érdekesek. Mind azért, mert a nyelvek tipológiailag közel vannak egymáshoz, mind pedig azért, mert az uráli nyelvek a törökkel azonos nyelvi környezetben találhatók, és sok közös nyelvvel van kapcsolatuk.

Hivatkozások

- Agyagási, Klára 2019. *Chuvash historical phonetics*. (Turcologica 117.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Asztalos Erika 2016. A fejevű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 124–154.
- Asztalos Erika–Gugán Katalin–Mus Nikolette 2017. Urali VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 30–62.
- Bulut, Christiane (szerk.) 2018. *Linguistic minorities in Turkey and Turkic-speaking minorities of the periphery*. (Turcologica 111.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Csató, Éva Á. 1998. Should Karaim be ‘purer’ than other European languages? *Studia Turcologica Cracoviensia* 5: 81–89.
- Csató, Éva Á. 2012. On the sustainability of inflectional morphology. In: Johanson, Lars–Robbeets, Martine (szerk.) 2012: 371–380.
- Csató, Éva Á. 2014. Areal features of copula sentences in Karaim as spoken in Lithuania. In: Suihkonen, Pirkko–Whaley, Lindsay J. (szerk.): *On diversity and complexity of languages spoken in Europe and North and Central Asia*. (Studies in Language Companion Series 164.) John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 205–220.
- Csató, Éva Á. 2016. Lithuanian Karaim. In: Eker, Süer–Çelik Şavk, Ülkü (szerk.): *Endangered Turkic languages 3. Case studies*. Khoja Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Ankara International Turkic Academy. Ankara–Astana. 423–444.
- Csató, Éva Á.–Dolatkhah, Sohrab–Karakoç, Birsél 2016. On the marker *-(y)akī* in the Kashkay variety spoken in the Jamehbuzurgi subtribe of the Amaleh tribe. In: Csató et al. (szerk.) 2016: 283–295.

- Csató, Éva Á.–Isaksson, Bo–Jahani, Carina (szerk.) 2005. *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. RoutledgeCurzon. London–New York.
- Csató, Éva Á.–Johanson, Lars–Róna–Tas, András–Utas, Bo (szerk.) 2016. *Turks and Iranians: A common historical and linguistic heritage*. (Turcologica 105.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Csató, Éva Á.–Menz, Astrid 2018. On the linguistic distances between Gagauz and Karaim. *Turkic Languages* 21: 43–62.
- Csepregi Márta 2011[1998]. *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE, Finnugor Tanszék. Szeged.
- Csepregi Márta–Gugán Katalin 2010. Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség rendszerre. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 149–168.
- Donabedian, Anaïd 2018. Middle East and beyond. Western Armenian on the crossroads. In: Bulut (szerk.) 2018: 89–148.
- Dryer, Matthew S. 2013. Order of Subject, Object and Verb. In: Dryer, Matthew S.–Haspelmath, Martin (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig. <http://wals.info/chapter/81>, utolsó letöltés: 2018-11-16.
- Friedman, Victor A. 2018. The Balkans in Turkey and Turkey in the Balkans. In: Bulut (szerk.) 2018: 149–156.
- Haig, Geoffrey–Öpengin, Ergin 2018. Kurmanji Kurdish in Turkey: Structure, varieties and status. In: Bulut (szerk.) 2018: 157–229.
- Heine, Bernd 2008. Contact-induced word order change without word order change. In: Siemund–Kintana (szerk.) 2008: 33–60.
- Ingham, Bruce 2005. Persian and Turkish loans in Arabic dialects. In: Csató et al. (szerk.) 2005: 173–179.
- Johanson, Lars 2002a. *Structural factors in Turkic language contacts*. [With an introduction by Bernard Comrie.] Curzon. London.
- Johanson, Lars 2002b. Do languages die of ‘structuritis’? The role of code-copying in language endangerment. *Italian Journal of Linguistics* 14: 249–270.
- Johanson, Lars 2010. Turkic language contacts. In: Hickey, Raymond (szerk.): *The handbook of language contact*. Wiley-Blackwell. Malden, MA. 652–672.
- Johanson, Lars 2014. A Yakut copy of a Tungusic viewpoint aspect paradigm. In: Robbeets–Bisang (szerk.) 2014: 235–242.
- Johanson, Lars–Robbeets, Martine 2010. (szerk.) *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: Genealogy, contact, chance*. (Turcologica 78.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Johanson, Lars–Robbeets, Martine (szerk.) 2012. *Copies versus cognates in bound morphology*. (Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture 2.) Brill. Leiden.
- Moravcsik, Edith 1978. Language contact. In: Greenberg, Joseph et al. (szerk.): *Universals of human language* 1. Stanford University Press. Stanford. 93–122.

- Robbeets, Martine–Bisang, Walter (szerk.) 2014. *Paradigm change. In the Transeurasian languages and beyond.* (Studies in Language Companion Series 161.) John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia.
- Róna-Tas, András 2010. Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungarian. In: Johanson–Robbeets (szerk.) 2010: 35–42.
- Róna-Tas, András–Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian* 1–2. (Turcologica 84.) Harrassowitz. Wiesbaden.
- Sándor Klára 2001. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László–Kincses Nagy Éva (szerk.) *Néptörténet — nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.* Szegedi Tudományegyetem BTK Altajisztika Tanszék. Szeged. 119–135.
- Siemund, Peter–Kintana, Noemi (szerk.) 2008. *Language contact and contact languages.* Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Siewierska, Anna (szerk.) 1998. *Constituent order in the languages of Europe.* (EUROTYP 20-1). Mouton de Gruyter. Berlin–New York.
- Sipőcz Katalin–Szeverényi Sándor 2018. Lehetséges orosz hatás szibériai uráli nyelvek egyenes és függő idéző szerkezeteiben. Előadás. Nyelvelmélet és kontaktológia műhelykonferencia, 2018. november 20–21. PPKE BTK, Budapest. (Tanulmányként megjelent jelen kötetben: Szeverényi Sándor–Sipőcz Katalin 2019. Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei. 149–168.)
- Watson, Janet C. E. 2002. *The phonology and morphology of Arabic.* Oxford University Press. Oxford.
- Wichmann, Søren–Wohlgemuth, Jan 2008. Loan verbs in a typological perspective. In: Stolz, Th. et al. (szerk.): *Aspects of language contact. New theoretical, methodological, and empiric findings with special focus on Romancisation processes.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 89–121.

Csató Éva Á.

Uppsalai Egyetem, Svédország
Nyelvészeti és Filológiai Tanszék
eva.csato@lingfil.uu.se

Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában

Agyagási Klára – Dékány Éva

1. Bevezető¹

Írásunkban a magyar osztályozós szerkezet kialakulásának kérdésével foglalkozunk; arra keressük a választ, mikor és hogyan jelent meg a 'számnév/kvantor > egyéni osztályozó > főnév' mintázat a magyar nyelvben. Amellett érvelünk, hogy az osztályozós szerkezet az ótörök-ősmagyar együttélés során, nyelvi kontaktus hatására mintamásolással került a magyarba. Kimutatjuk továbbá, hogy mind a csuvasban, mind az udmurtban és a mariban megvan az osztályozós mintázat, és amellett érvelünk, hogy a Volga-Káma areában beszélt, osztályozóval rendelkező finnugor nyelvek szintén törökségi nyelvekből másolták az osztályozós szerkezetet.

1.1. Az osztályozószó fogalma és típusai

Az **osztályozószó** (röviden: osztályozó) 'a főnév nyelvi kategorizálására szolgáló grammatikai eszköz' (Aikhenvald 2000: 1). Az osztályozókat Aikhenvald (2000) hat nagy csoportba sorolja. A **főnév osztályozó** (noun classifier) a főnevet önmagában, valamilyen inherens tulajdonság mentén jellemzi. A **birtokos osztályozó** (possessed classifier) a birtokos szerkezetben jelenik meg, és típustól függően a birtokost, a birtokot, vagy ezek viszonyát jellemzi. Az **igei osztályozó** (verbal classifier) morfológiailag az ige jelenik meg, de a főnevet jellemzi valamilyen inherens tulajdonság vagy térbeli pozíció alapján. A **lokatív osztályozó** (locative classifier) lokatív adpozíciókkal jelenik meg, és az adpozíció mellett álló főnevet jellemzi inherens tulajdonságok alapján. A **deiktikus osztályozó** (deictic classifier) mutató névmáson és határozott névelőn jelenik meg, és a főnevet jellemzi inherens tulajdonság vagy térbeli orientáció alapján. Végül a **számnévi osztályozó** (numeral classifier) tipikusan mennyiséget kifejező főnévi

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 41–75.

¹ Köszönettel tartozunk informánsainknak: Eduard Fomin (csuvas), Yulia Speshilova (udmurt), Larisa Ponomareva (komi-permják), Onerva Lepistö (finn), Heete Sahkai (észti), Tatiana Efremova (mezei mari), Anastasiya Sappasheva (keleti mari) és Irina Burukina (orosz) anyanyelvi beszélőknek. Köszönjük F. Gulyás Nikolettnek és Tánzos Orsolyának a finnugor adatok gyűjtéséhez és értelmezéséhez nyújtott segítségüket. Ezt a kutatást az MTA Prémium Posztdoktori Programja (PPD-011/2017), az 'Uráli nyelvek névszói szerkezetei' (NKFIH FK 125206) és a 'Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai' (NKFIH KKP 129921) projektumok támogatták. Minden esetleges hiba a szerzők felelőssége.

frázisokban, számnév és kvantor mellett jelenik meg, és a főnevet tipikusan élő-ség, alak, vagy más inherens tulajdonság alapján jellemzi.

A számnévi osztályozókat Lehrer (1986), Lyons (1977), Cheng és Sybesma (1998) valamint Li (2013) alapján a következő alcsoportokba lehet sorolni. A **csoportos osztályozó** (group classifier) individuumok csoportját nevezi meg (pl. *egy farka farkas*). Az **elrendezést kifejező osztályozó** (arrangement classifier) azt a formát vagy alakot nevezi meg, amelybe a főnév jelölete rendezve van (pl. *egy kazal széna, egy rakás téglá*). A **standard mérő kifejezés** (standard measure) szabványos mértékegységeket nevez meg (pl. *egy kiló káposzta*). A **mérő osztályozó** (mensural classifier) nem szabványos, hanem esetleges mennyiséget ad meg; tipikusan valamilyen mérésre alkalmas tartályt nevez meg (pl. *egy vödör víz / káposzta*). A **partitív osztályozó** (partitive classifier) rész-egész viszonyt fejez ki egy egység ill. annak egy része között (pl. *egy szelet kenyér*). Dolgozatunk fókuszában az **egyéni osztályozók** (sortal classifier) állnak, melyek individuumokat, természetesen előforduló diszkrét egységeket jellemeznek minőség, alak vagy más tipikus inherens tulajdonságok alapján (pl. *egy fej káposzta, egy szem mazsola, egy szál gyertya, egy bokor krumpoli, egy darab ház*).² A továbbiakban 'osztályozószó' és 'osztályozó' alatt az egyéni osztályozókat értjük.

A 'számnév/kvantor > egyéni osztályozó > N' szerkezet szintaktikai feje a főnév. Az osztályozó, csakúgy, mint a számnév vagy kvantor, a főnévi alaptag módosítója; olyan funkcionális elem (Classifier, Cl), ami az osztályozott főnév kiterjesztett főnévi csoportjában (xNP-jében) van (1).

(1) [xNP számnév > Cl [NP N]]

Erre a szerkezetre (2)-ben adtunk néhány példát. (L. még a (7)-ben található magyar példákat.)

- (2) a. shi pi ma
tíz Cl ló
'tíz ló' (Her és Lai 2012: 2) [mandarin]
- b. du To lal boi
kettő Cl piros könyv
'kettő piros könyv' (Simpson és Syed 2016: 755) [bangla]
- c. asugom te's-ijig ji'nm-ug
hat Cl-AGR ember-PL
'hat ember' (Bale és Coon 2014:700) [keleti algonkin, mi'gmaq]

Az (1)-ben ábrázolt szerkezetet fontos megkülönböztetni az olyan binominális kifejezésektől, melyek felszíni szórendjükben hasonlítanak ugyan (1)-hez, szintaktikai szerkezetük azonban attól lényegesen eltérő. A kérdéses binominális

² A számnévi osztályozókat használó nyelvek tipikus példái a mandarin kínai, a japán, a koreai, a vietnámi és a thai.

kifejezések egy főnévi alaptagból továbbá annak egy számnév/kvantor módosítójából és egy főnévi csoport komplementumából állnak (3).

(3) [_{xNP1} számnév [_{NP1} N1 [_{NP2} N2]]]

Az ilyen szerkezetekben a számnevet vagy kvantort közvetlenül követő elem szintaktikailag főnév, nem pedig valamilyen funkcionális elem vagy módosító. Ez a teljes kifejezés alaptagja. Ugyanakkor közte és a kifejezés utolsó tagja, N2 között szemantikai szempontból fennállhat valamilyen osztályozó vagy mérő viszony. Ezt a szerkezetet feltételezi többek között Alexiadou et al (2007: 6.2.4) a *három üveg bor* féle kifejezések ún. tartály olvasatára (azaz a 'három konkrét üveg, borral' olvasatra),³ továbbá Rothstein (2017: 194–214) a (6)-ban illusztrált angol osztályozókra (melyeket relációs főneveknek tekint). Ezt a szerkezetet cikkünk második felében részletesen tárgyaljuk és bőséges példaanyaggal illusztráljuk.

A kétféle szerkezetet morfo-szintaktikai tesztek segítségével lehet elkülöníteni. Binominális kifejezéssel van dolgunk például egy olyan nyelvben, amelyben a teljes főnévi csoport száma morfológiailag csak a számnevet vagy kvantort követő elemen jelenik meg. Ezt látjuk például az alábbi német példában, ahol csak a *Kopf* viseli a számnév által megkívánt többes számjelölést. Ez azt mutatja, hogy a *Kopf* a szerkezet szintaktikai feje, annak ellenére, hogy szemantikailag kerek dologként jellemzi (osztályozza) az utána álló főnevet.

(4) drei Köpf-e Salat
három fej-PL saláta
'három fej saláta' (Ott 2011: 24)

A binominális szerkezetek másik jellemzője az, hogy az osztályozott főnév (a kifejezés utolsó tagja) akkor is lehet többes számú, ha a számnév 'egy'. Az (5)-beli német példákban a számnév egyes számot kíván a szerkezet fején; a *Blume* és a *Bonbon* azért állhatnak többes számban, mert a főnév alaptagja a *Strauss* és a *Tüte*, s a számnév által kívánt egyes szám rajtuk kell, hogy megjeljen.

(5) a. ein Strauss Blume-n b. eine Tüte Bonbon-s
egy csokor virág-PL egy zacskó bonbon-PL
'egy csokor virág' 'egy zacskó bonbon' (Blühdorn 2006: 69)

Végül binominális szerkezetre utal az is, ha az osztályozott főnév kötelezően olyan eset- vagy adpozíció jelölést visel, ami a főnevek komplementumaira vagy birtokosaira jellemző. Ezt látjuk például az angolban, ahol a *piece*, *head* és *ear* szavak után álló elem kötelezően a főnevek komplementumaira jellemző *of* ad-

³ E kifejezések másik olvasata az ún. mennyiségi olvasat, azaz a 'három üvegnyi bor' jelentés. Ebben az olvasatban nem konkrét, folyadékot tartalmazó üvegekről van szó, hanem arról, hogy a folyadék ennyi üvegbe férne bele.

pozícióval jelenik meg. Ennek oka az, hogy a *piece*, *head* és *ear* szintaktikailag a szerkezet alaptagját képező főnevek, a szemantikailag osztályozott *furniture*, *silverware*, *cabbage* és *corn* pedig mint ezek komplementumai jelennek meg a szerkezetben.

- (6) a. three pieces **of** furniture / silverware
- b. two heads **of** cabbage, seven ears **of** corn

A binominális szerkezetekre a 6. pontban vissza fogunk térni.

1.2. A mai magyar osztályozók

Dékány (2011) és Csirmaz és Dékány (2014) a (7)-ben félkövérrel szedett szavakat tekintik osztályozóknak a magyarban (l. még Rothstein és Schvarcz 2017, Szabó és Tóth 2018, Dékány és Csirmaz 2018):⁴

- (7) két **fő** takarító, hat **kötet** könyv, három **szál** gyertya, egy **szem** málna, négy **fej** hagyma, nyolc **tő** paradicsom, két **gerezd** fokhagyma, két **karika** kolbász, négy **cső** kukorica, három **cikk** mandarin, egy **rúd** kolbász, négy **bo-**
kor paradicsom, egy **vekni** kenyér, három **cserép** virág, négy **csík** rágó, tíz **darab** tojás, néhány **rózsa** karfiol, száz **ív** papír

Az imént láttuk, hogy az osztályozós és binominális szerkezeteket milyen kritériumok alapján lehet azonosítani. Az azonban nem mindig egyértelmű, hogy egy adott szó egyéni osztályozó vagy a számnévi osztályozók valamely másika, az 1.1-ben ismertetett csoportjába sorolandó. Az újabb szakirodalomban Her és Hsieh (2010), Her (2012) és Her és Lai (2012) dolgoztak ki két egyértelmű, formális kritériumot az egyéni osztályozók azonosítására. Az általuk javasolt matematikai-szemantikai tesztet (8)-ban adjuk meg, és (9)-ben illusztráljuk magyar példákon.

⁴ A lista első hét eleme megtalálható Beckwith (1992, 2007)-ben is. A (7) alatt felsorolt szavak számnévi egyéni osztályozók. Bár megjelenhetnek mutató névmás mellett is (pl. *ez a szál virág, eme cső kukorica*), nem tekinthetők olyan elemeknek, melyek egyben deiktikus osztályozók is. Egyrészt a számnévi osztályozók nem mindig csak számnév vagy kvantor mellett jelennek meg. A kínai nyelv kantoni, wu és joanghuai változataiban például a számnévi egyéni osztályozók megjelennek a pusztán 'osztályozó > N' mintázatban is (Li 2013: 233–274). Greenberg (1972: 36) pedig megállapítja azt az univerzálét, hogy ha egy nyelvben a számnévi osztályozók nem csak számnevek és kvantorok mellett használatosak, akkor a (számnév nélkül álló) mutató névmás mellett biztosan engedélyezett a megjelenésük. Ez a helyzet például a mandarin kínaiában és a hmongban (Aikhenvald 2000: 183). Másrészt Aikhenvald (2000) szerint a külön deiktikus osztályozó típus meglétének feltétele az, hogy a mutató névmáson sajátos egyeztetés legyen, vagy a mutató névmás mellett speciális, más környezetben nem előforduló osztályozó lexémák álljanak. A magyarban egyik feltétel sem teljesül, így mutató névmás mellett is előforduló számnévi osztályozókról beszélhetünk.

- (8) Matematikai-szemantikai teszt
- a. Num X N-ben szemantikailag Num szorzó, X pedig szorzandó:
[Num-szor X] N
 - b. Ha $X=1$, akkor X egyéni osztályozó.
Ha $X \neq 1$, akkor X nem egyéni osztályozó.
- (9) a. három szál gyertya = három(szor) 1 gyertya
→ a *szál* egyéni osztályozó
- b. három doboz gyertya \neq három(szor) 1 gyertya
→ a *doboz* nem egyéni osztályozó

A fent említett szerzők második, helyettesíthetőségi-szemantikai tesztjét (10)-ben mutatjuk be és (11)-ben alkalmazzuk az előbb is látott magyar példákra.⁵

- (10) Helyettesíthetőségi-szemantikai teszt
- a. Ha Num X N = Num [általános egyéni osztályozó] N,
akkor X egyéni osztályozó.
 - b. Ha Num X N \neq Num [általános egyéni osztályozó] N,
akkor X nem egyéni osztályozó.
- (11) a. három szál gyertya = három darab gyertya
→ a *szál* egyéni osztályozó
- b. három doboz gyertya \neq három darab gyertya
→ a *doboz* nem egyéni osztályozó

Mindezt kiegészíthetjük azzal a magyar-specifikus teszttel, hogy ha az adott osztályozó egyéni osztályozó, akkor vagy i) jelentésváltozás nélkül elhagyható (l. még Csirmaz és Dékány 2014), vagy ii) elhagyása nem jelentésváltozáshoz, hanem agrammatikalitáshoz vezet. A jelentésváltozás nélküli elhagyhatóságot a (12a) és (12b) közötti kontraszt illusztrálja, ahol (12a)-ban egyéni osztályozó, (12b)-ben pedig más típusú (mérő) osztályozó található. Az egyéni osztályozó bizonyos főnevek melletti kötelező megjelenését (12c) illusztrálja.

⁵ A tesztben szereplő ún. általános egyéni osztályozó olyan egyéni osztályozó, mely a főnevek széles skálájával kombinálható, és a főnév jelöletének alakjáról, nagyságáról nem szolgál információval. Ilyen általános egyéni osztályozó a magyar ('teljes, ép egész, nem töredék' jelentésű) *darab* és a mandarin *gei*. A teszt szerint a magyarban az az egyéni osztályozó, ami jelentésváltozás nélkül helyettesíthető a *darab*-bal. (A *darab* szónak van egy 'rész, nem egész, töredék' jelentésű használata is, ez azonban nem egyéni osztályozó, hanem partitív osztályozó, ezért számunkra nem releváns. Az általános osztályozó és a partitív osztályozó használatot a hangsúlykülönbséti meg: 'egy *darab* szék = 'egy egész szék', de egy *'darab* szék = 'egy töredék szék, egy szék rész'.)

- (12) a. három szál gyertya = három gyertya
 → a *szál* egyéni osztályozó
 b. három doboz gyertya ≠ három gyertya
 → a *doboz* nem egyéni osztályozó
 c. egy *(szál) haj/fű/szalma/széna, egy *(szem) por/kávė/rizs/gabona

A fenti tesztek alapján a mai magyarban a (13a)-ban szereplő szavaknak van osztályozói használatuk, a (13b) alatti szavak kapcsán megkérdőjelezhető, hogy van-e osztályozói használatuk, a (13c)-ben felsorolt szavak azonban nem osztályozók.

- (13) a. fő, kötet, szál, szem, fej, tő, cső, bokor, vekni, csík, darab, ív, rúd
 b. gerezd, cikk, cserép
 c. karika, rózsa

1.3. Osztályozók és a nyelvi kontaktus

Ismeretes, hogy a nyelvi kontaktus több nyelv osztályozós szerkezeteinek kialakulásában (vagy megerősödésében) is meghatározó szerepet játszott. Robbeets (2017a,b) például kimutatta, hogy a kínai nyelv(ek) osztályozói hatással voltak a mandzsu, a japán és a koreai nyelv főnévi szerkezeteire is. Az altaji nyelvcsaládba tartozó mandzsunak például korábban nem voltak egyéni osztályozói, mára azonban (kínai hatásra) mintegy 70 opcionálisan használt osztályozó található a nyelvben. A közép koreai nyelv tipikus Num+N mintázatát kínai hatásra váltotta fel a mai koreai Num+(CI)+N szerkezet, továbbá az ójapánban még opcionálisan használt osztályozók szintén kínai hatásra váltak mára kötelezővé. A kontaktus hatása az osztályozókra Ázsia más területein és az amerikai kontinensen is ismert. A dravida és munda nyelvekben a szomszédos indo-árja nyelvek mintájára jelentek meg az osztályozók (Emeneau 1956). A (Brit Kolumbiában és Alaszkában beszélt) tsimshiai indián nyelv szintén a szomszédos nyelvekből kölcsönözte az osztályozós mintát (Aikhenvald 2000: 121), van der Voort (2018) pedig a dél-nyugat amazóniai régióban valószínűsíti a nyelvek egymásra hatását az osztályozós szerkezetekkel kapcsolatban.

Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy a magyar osztályozós szerkezet szintén kontaktus hatására alakult ki: a Num-CI-N mintát a nyugati ótörökből másolta az ősmagyar. Az ősmagyar-ótörök kontaktusok történeti hátterének rövid áttekintése (2. pont) után a 3. pontban bemutatjuk, hogy milyen osztályozók találhatók a mai csuvasban, és ez alapján részben rekonstruáljuk az ősmagyar kontaktusnyelvének, a nyugati ótöröknek az osztályozóit. A 4. pontban a magyar osztályozós szerkezet kialakulásának lehetséges időpontját vizsgáljuk, az 5. pontban pedig a mai magyar és csuvas osztályozós szerkezetek párhuzamait ismertetjük. A 6. részben kitekintünk néhány a Volga-Káma areában és Észak-Európában beszélt finnugor nyelvre, bemutattva, hogy a jelentős törökségi hatásnak kitett más finnugor nyelvekben is megtalálható az osztályozós minta. A dolgozatot a 7. pontban következtetések zárják le.

2. Ótörök-ősmagyar nyelvi kapcsolatok

Az ótörök-ősmagyar nyelvi kapcsolatok másfél évszázados kutatástörténetében folyamatosan három kérdés állt a kutatás középpontjában: hol, mikor és mely török nyelvű csoportok vettek részt a kapcsolatokban. A kutatás szinte napjainkig a magyar őstörténet segédtudományai, a főleg muszlim, bizánci és szláv írott források elemzése, a nyelvi források vizsgálata és az összehasonlító történeti nyelvtudomány kutatómódszertana alapján állt. E tudományágak részeredményeinek szintézisaként jelent meg 2011-ben Róna-Tas András és Berta Árpád nagymonográfiája a magyar nyelv ótörök jövevényszavairól (Róna-Tas–Berta 2011). E műben a kapcsolatokban részt vevő török partner a nyugati ótörök, amely egy areális megjelölés: a kelet-európai sztyeppezonában az 5. századtól a 11. századig kizárólag az ogur ághoz tartozó török (ogur, avar, bulgár, kazár) nyelvváltozatokat beszélő csoportok nyelve (i.m. pp. 1163–1176), de a 11. századtól a tatárjárásig e fogalom ogur és kipcsak nyelvváltozatokat együttesen foglal magába. A hol és mikor kérdésre Róna-Tas egy korábbi monográfiájában (1996) az ogur törzsek történetének rekonstrukciójával válaszolt.⁶ A rekonstrukció alapján Róna-Tas az ótörök-ősmagyar nyelvi kapcsolatok legintenzívebb korszakát és fő színhelyét a 7. század végétől a honfoglalásig Etelközben, a Dnyesztertől nyugatra lokalizálja, de feltételez rövidebb ideig és intenzitással zajló kapcsolatokat már korábban, a Don-Kubány közén,⁷ ill. később, a honfoglalástól a 11. század első harmadáig a Kárpát-medencében is.

⁶ E rekonstrukció e cikk számára fontos részletei a következőképp foglalhatók össze: a nyugati ótörök nyelvváltozat első hordozói, az ogur törzsek az 5. században jelennek meg Európában a Kaukázus előterében, majd egyes csoportjaik a bulgárok vezetésével a Dnyeszter-Donyec közére vándorolnak. 630 körül Kuvrat bulgár fejedelem megalapítja Magna Bulgáriát. Időközben a Kaukázus előteréből elvándorló bulgárok helyére a Don-Kubány közére Magna Hungáriából megérkeznek az ősmagyarok. 670 körül a keletről jövő kazárok megdöntik Kuvrat államát és létrehozzák sztyepei államukat. A bulgárok egy része nyugatra vándorol, más részük behődöl a kazároknak. Az elvándorló bulgárok helyét a Dnyeszter és Dnyeper közén elfoglalják a magyarok, akik a kazár birodalom belül, annak nyugati peremvidékén az Etelköznek nevezett helyszínen a 7. század végétől szorosabb közösségben élnek az ottmaradt bulgárokkal a honfoglalásig. 800 után Etelközbe érkezik az a három kazár eredetű kabar (~ kavár) nevű törzs, melyek vallási ellentétek miatt menekültek el a birodalom központjából. Csatlakoznak a magyarokhoz és azokkal együtt vesznek részt a honfoglalásban és a Kárpát-medencei megtelepedésben. (Kristó 1996: 153–54 – ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a kabarok utolsó vezetője Aba Sámuel volt, aki 1041–44-ig magyar király lett.) A 737-es arab-kazár háború során meggyengült kazár birodalomból a birodalom más részén maradt bulgár szórványcsoportok megkezdik felvándorlásukat a Volga mentén északra. 900-ban érik el a Kámát és megalapítják a volgai bulgár birodalmat. (Róna-Tas 1996: 178–189, 246–250). Az új helyszínen létrejöttek a volgai bulgár nyelv új helyi változatai (vö. Agyagási 2019: 160–184), melyek gyorsan kialakították kapcsolataikat a környező finnugor nyelvekkel. Legkorábban az őspermivel és a mordvinnal, a tatárjárás után pedig a kései ősmarival. A volgai bulgár nyelvváltozatok közül és a teljes ogur ágból mára egyedül a csuvas maradt fenn.

⁷ A török-magyar kapcsolatok Kaukázus előterében feltételezett léte mellett nyelvi érvek szólnak. A Kaukázus előterében az ogur törzsek szomszédságában az alánok éltek. Amint arra Róna-Tas (2005)-ös cikkében rámutatott, a magyar nyelvben megőrződtek olyan, a Kaukázus előterében honos növények nevei, melyek a magyarban ogur eredetűek, de jelen voltak az alánban is.

Legújabbban az írott források és a nyelvészet által megalapozott kapcsolattörténeti rekonstrukció mellett napvilágot látott Olekszij Komar régészeti források elemzésén nyugvó kétnyelvű monográfiája (Komar 2018). Komarnak a korábbi szovjet nomád régészeti kutatások eredményeit felhasználva és saját, valamint ukrán kollégái új ásatásainak leletanyagát elemezve sikerült egy új, szubbotci típusúnak elnevezett önálló régészeti leletkört elkülönítenie a régészet metodikájával. A lovas temetkezés sajátosságait mutató leleteket a honfoglalás-kori magyar leletanyaggal, valamint a Volga-vidéken Bolsie Tyiganiban található, már korábban a korai magyarsághoz kötött leletanyaggal vetette egybe, és a korai magyarság régészeti hagyatékaként azonosította (i.m. 148–198). A szubbotci kultúrkör leletei nagyobb sűrűségben a Dnyeper mellékén fordulnak elő, de párhuzamai a Fekete tengertől az Urálig megtalálhatók. A lelőhelyek anyagának egybevetése után Komar vállalkozik a magyarság vándorlásának történeti rekonstrukciójára. Eszerint az ugor népesség a 9. század elején indult meg nyugat felé az Ural keleti oldaláról. Rövid idő alatt átkeltek a Volga jobb partjára, területük kiterjedt a Kámaig, a volgai bulgárok határáig. Itt a vándorlók egysége felbomlott. Egyik részük a Káma mellett maradt, másik részük még a 830-as évek előtt nyugatra vándorolt és a Fekete tenger előterében telepedett meg a kazárok szomszédságában. (A régészeti leletanyag ezen a helyszínen a magyar és kazár kultúrák szoros kölcsönhatását mutatja.) A 890-es évek és a 10. sz. eleje között a szubbotci lelet típus eltűnik a Fekete-tenger északi előteréből, de feltűnik a Kárpát-medencében (i.m. 251–252). A vándorlás az Ural keleti oldaláról Etelközbe Komar szerint mindössze 60 év alatt zajlott.

Komar elemzése nyilvánvalóan más aspektusból táralja a magyarság korai történetét. Kronológiai megállapításai a későbbiekben modernebb technikának, újabb eljárásoknak köszönhetően módosulhatnak.

A két koncepció közötti legfőbb különbség a magyarok Etelközbe való eljutása előtti történet időrendjében és földrajzi részletkérdéseiben rejlik. Miközben a Komar által feldolgozott szubbotci típusú leletgyűttesnek a honfoglalás-kori magyarsághoz való kapcsolása nem vitatható, annál inkább problémás a leletanyag történeti interpretációja. Elsősorban, mert a csak a Fekete tenger északi előterében előforduló, 9. századra datált leletanyag önmagában nem bizonyítja, hogy az ősmagyarság mintegy 60 év alatt települt át az Ural keleti oldaláról Etelközbe. Ellentmondanak e tézisnek a nomád népek vándorlásáról eddig ismert kutatások: a kazár birodalomból 733 után kiváló ogur csoportok is több hullámban, mintegy 160 év alatt tették meg a Volga-Káma összefolyásáig vezető (a magyarok vándorútjánál jóval rövidebb) utat. Az egyes állomáshelyeiken néhány emberöltőnyi időt töltöttek, amit régészeti hagyatékuk bizonyít.⁸ Másrészt a két koncepció között további feloldhatatlan ellentmondás, hogy a magyar-alán, ill. a magyar-török-alán nyelvi kapcsolatok meglétét Komar a magyarok vándorlásának rekonstrukciójában egyáltalán nem veszi figyelembe, pedig

⁸ Részletesebben l. Fehrudinov (1975).

az e területen publikált eredmények paleobotanikai megalapozottságú növény-földrajzi kutatások eredményein alapulnak.⁹

A jövőben nyilvánvalóan szükség lesz a nyelvi és írott források valamint a régészeti emlékek tanulságainak közös kontextusba helyezésére. Pillanatnyilag az az interpretáció látszik valószínűnek, hogy a vándorló magyarság is több hullámban, hosszabb megállókkal ért el Magna Hungariából a Kárpát-medencébe, miközben időről-időre leszakadtak róla néprészek.¹⁰ A szubbotci leletanyag is az etelközi magyarság egy leszakadó, helyben maradt részének a régészeti hagyatékaként fogható fel.

Az elmondottak alapján változatlanul fenntartható, hogy az ótörök-ősmagyar kapcsolatok a 7. században kezdődtek a Kaukázus előterében, ahol a magyarok feltehetőleg a bulgár csoportoktól sajátították el a földművelés és kertművelés technikáját. A kapcsolatok a 8. és 9. században Etelközben, a kazár birodalom fennhatósága alatt váltak igazán szorossá és intenzívvé. Az új régészeti eredmények nem érvénytelenítik a bizánci források (Bíborbanszületett Konstantin, DAI) azon híradását, hogy a magyarok a kazárokkal szoros közösségben éltek és kétnyelvűek voltak. Ugyanezen forrásnak a kabarokra vonatkozó részét sem cáfolja,¹¹ tehát továbbra is érvényes az a megállapítás, hogy az ősmagyar nyelvnek egy ogur nyelvváltozattal a honfoglalást követően is (kb. Szent István uralkodásáig) kapcsolata volt.

Az ótörök-ősmagyar kapcsolatok során a honfoglalás előtt feltehető az ogur nyelvi dominancia valamilyen formája, mely azonban nem volt annyira erős vagy intenzív, hogy a magyarok nyelvváltásához vezetett volna. A honfoglalás után viszont a magyar dominancia egyértelműen felerősödött, minthogy a 11. sz. elejére a kabarok áttértek a magyar nyelvre.

3. A csuvas osztályozók és a csuvas ősei mint kontaktusnyelvek

Az ótörök korban az 5–9. századig a nyugati ótörök nyelvjárás r-török, vagy ogur nyelvváltozatait beszélték Európában a sztyeppe birodalmakat létrehozó ogurok, bulgárok, (avarok) és kazárok. E nyelvváltozatokkal állt kapcsolatban az ősmagyar nyelv a honfoglalásig, és azt követően (l. a 2. pont). Az ogur nyelvi ág egyetlen mai leszármazottja a csuvas nyelv. Ebben a pontban először azt mutatjuk be, hogy a mai csuvasban vannak egyéni osztályozók. Ez után amellet érvelünk, hogy az osztályozók a csuvasnak már abban az elődjében is megvoltak,

⁹ Részletesebben l. Róna-Tas (2004, 2005), Zimonyi (2014: 85–86).

¹⁰ A leszakadók között tartjuk nyilván a Volgától keletre megtalált magyar töredékeket, akiknek a régészeti hagyatéka a Bolsie Tyigani temető, a másik kisebbség a Levediában szavárd néven említett csoport, amely a kangar-szavárd háború következtében kettészakadt. Egyik részük Perzsia felé, más részük Etelközbe költözött. Történetükről több forrás megemlékezik. Ezekről, valamint a szavárdok magyarokkal való azonosításának megalapozottságáról összefoglalóan l. Zimonyi (2014: 120–159).

¹¹ A magyar-kabar kapcsolat legújabb történeti elemzését Bíborbanszületett Konstantin a *De administrando imperio* c. művének 39–40. fejezete alapján l. Zimonyi (2014: 159–162).

mellyel az ősmagyar kontaktusba lépett. A nyugati ótörök ogur változata, vagyis az ősmagyar kontaktus nyelve, nem hagyott írott forrásokat maga után. Nyelvi sajátosságai a nyelvi kapcsolatokról kimutatható változásoknak a keleti ótörök írott emlékek nyelvvel, valamint mindkét ótörök nyelvjárás leszármazott leánynyelveinek sajátosságaival való egybevetés alapján rekonstruálhatók, így az osztályozók rekonstrukciójakor is ezt a módszert alkalmazzuk.¹²

3.1. Osztályozók a mai csuvasban

A csuvasban az osztályozók kimutatása és kutatása éppen hogy csak elkezdődött. Sergeev (2017: 233) az osztályozó szerepkörű lexémákat a „számláló főnevek” ill. a „numeratív” terminussal jelöli és öt alaptípusba sorolja: súlymérték, hosszúság, úrmérték, időmérték és ’élőlények, organizmusok határozatlan mennyiségeit jelölő egységei’, mely Sergeev csuvas példái alapján tulajdonképpen a csoportos osztályozó fogalmát fedi le. Példái között nincs egyetlen olyan sem, mely az egyéni osztályozó kategóriába lenne sorolható. Gil (2013)-as tipológiai felmérésében a csuvas szintén egyéni osztályozó nélküli nyelvként szerepel.

Adatközlőnk (Csuvas Köztársaság, Krasnoarmejskij rajon, selo Imenevo) több olyan lexémát is megnevezett, mint aktív használatban lévő osztályozót, mely nem szerepel Sergeev (2017)-es listájában: *tumlam* ’csepp’, *čęptēm* ’csipet’, *puš* ’fej’, *šāl* ’fog’, *tatāk* ’darab’, *pěrcě* ’szem’, *tuna* ’szár’. Ezek közül az utolsó három teljesíti az egyéni osztályozók kritériumát, miszerint individuumokat, természetesen előforduló diszkrét egységeket jellemeznek minőség, alak vagy más tipikus inherens tulajdonságok alapján.¹³

(14) a. икѣ **туна** петрушка¹⁴
 ikě tuna petruška
 két szár.NOM.SG petrezselyem.NOM.SG
 ’két szár petrezselyem’

b. пилѣк **пѣрчѣ** ыраш
 pilěk pěrcě ıraš
 öt szem.NOM.SG rozs.NOM.SG
 ’öt szem rozs’

¹² A nyugati ótörök ogur változatának rekonstrukciója a fonetika és a szóképzés szintjén megtörtént, l. Róna-Tas–Berta (2011: 1071–1134).

¹³ A ’fog’ és ’fej’ jelentésű főnevek csak a N-Cl-poss.3sg összetett szó mintában fordulnak elő, a ’számnév - osztályozó - főnév’ mintában nem. Ezekről az összetett szavakról l. 31-es a lábjegyzetet.

¹⁴ A *tuna* ’szár’ osztályozóval egyéb főnevek is előfordulhatnak a csuvasban, pl. *ikě tuna kišēr* ’két szár sárgarépa’, *viš tuna xēren* ’három szár torma’. Ugyanígy a *pěrcě* ’mag’ jelentésű osztályozó is számos főnévvel alkothat osztályozós szerkezetet, pl. *pilěk pěrcě ris* ’öt szem rizs’, *pēr pěrcě pārās* ’egy szem bors’, *viš pěrcě pārša* ’három szem borsó’.

c. икѣ татѣк čăkăp
 ikě tatāk šăkăr
 két darab.NOM.SG kenyér.NOM.SG
 'két vekni kenyér'

Az osztályozók pontos számának megállapítása a csuvasban további kutatásokat igényel; számunkra az a lényeges, hogy a csuvasban megtalálható a 'szám-név/kvantor > osztályozó > főnév' szerkezet.

3.2. Feltételezett osztályozók a csuvas elődeiben

3.2.1. A csuvas ősei

A csuvas közvetlen elődje a volgai bulgár, mely a 9. század után jött létre a kazár birodalomból a Volga-Káma összefolyásához vándorló csoportok ogur nyelvváltozataiból (Agyagási 2019: 91–96). A volgai bulgár nyelv mássalhangzórendszere tartalmazta mindazon változások eredményeit, melyek az ogur nyelvváltozatokban még a felvándorlás előtt végbementek, és amelyeket az ősmagyarba került jövevényszavak is visszatükröznek. A Volga-Káma összefolyásánál való megtelepedés után a kései ótörök korban (9–13. sz.) e nyelvnek három területi változata alakult ki, melyek a magánhangzórendszer oppozíciós szerkezetének a különbségei mentén tértek el egymástól. A csuvas a volgai bulgár ún. 3. nyelvjárásának a folytatója. Az elmondottak alapján tehát megalapozott az az állítás, hogy a csuvasnak legalább két nyelvi őse volt: a nyugati ótörök ogur nyelvváltozatai és a volgai bulgár.

A volgai bulgár birodalom megalakulása után a volgai bulgár nyelv területi változatai domináns pozícióba kerültek és hatással voltak a környező finnugor nyelvekre.¹⁵ A volgai bulgár hatás legkorábtól az őspermi, majd az óvotják nyelvet érintette, kismértékben pedig a mordvint. A tatárjárást követően a volgai bulgár birodalom összeomlott, a volgai bulgár nyelvjárások a csuvas elődjét kivéve fokozatosan szubsztrátum nyelvvé váltak. A tatárjárást követő etnikai és nyelvi átrendeződés után a kései ősmari és a csuvas elődje közvetlen szomszédságba került, és a két nyelv kölcsönösen és jelentős mértékben hatott egymásra.

Hipotézisünk, miszerint az ősmagyar a csuvas elődeiből kölcsönözte az osztályozós szerkezetet, azt feltételezi, hogy a kérdéses mintázat már ezekben a nyelvekben is megvolt. Mint fentebb kifejtettük, ezek a nyelvek nem hagytak maguk után írott forrásokat. A kiinduló hipotézisünk alátámasztására tehát a nyugati ótörökkel egy időben létező keleti ótörökből, valamint a török nyelvcsalád mai leánynyelveiből kell kimutatnunk vagy rekonstruálnunk az osztályozókat.

¹⁵ A kutatás elsősorban a szókészletli hatást tárta fel a térség egészét tekintve (vö. Róna-Tas 1988), de részlegesen Bereczki (Bereczki 2002: 18–21, 38–39, 60–63, 216–222) kimutatta a mariban az alaktani, szóképzési mintamásolás eseteit is.

3.2.2. Osztályozók az ótörökben és a mai keleti török nyelvekben

Erdal (2004) ótörök nyelvtana a keleti ótörök nyelvemlékek anyagát dolgozza fel. Munkája vonatkozó részeiben (3.14-es és 4.124-es fejezetek) standard mérő kifejezéseket és mérő osztályozókat tárgyal, az egyéni osztályozókról nem ír. Ezt a tényt nagyban befolyásolhatja a szövegek műfaja: 7-10. századi sírfeliratok, kövésetek, tárgyfeliratok, a 9. századtól vallásos szövegek, jogi dokumentumok, levelek és narratív valamint verses szövegek, továbbá 11. századi vers, lexikon, enciklopédia és földeladási dokumentumok.

A keleti ótörök mai utódnyelveiben megtalálhatók az osztályozók, többek között például a kipszak ágba tartozó kazányi tatárban, krími tatárban és baskírban, az oguz ágba tartozó törökben és azeriben és a turki ágba tartozó özbegben. Ez alapján okunk van feltételezni, hogy a keleti ótörökben is lehettek osztályozók.

- (15) a. ikë **baš** kăbĕstă, öč **baš** sugan
két fej káposzta három fej vöröshagyma
'két fej káposzta, három fej vöröshagyma' (Burganova 1997: 282) [kazányi tatár]
- b. ytʃ **dane** oda, otuz **baʃ** qoj, dört **type** alma, eki **nefer** adam
három darab szoba harminc Cl birka négyfalánta alma két Cl ember
'három szoba, harminc birka, négy almafa, két ember'
(Kavitskaya 2010: 50) [krími tatár]
- c. биш **баш** һарык
öt fő birka
'öt birka' (Poppe 1964: 80) [baskír]
- d. iki **tane** saat, elli **baş** siğır
két darab fali/karóra ötven fő ökör
'két fali/karóra, ötven ökör' (Lewis 2000: 77–78) [török]
- e. bir **parča** čöräk, iyirmi-**dænæ** yumurtâ, üşdürd-**næfær** adâm
egy darab kenyér húsz-darab tojás három.négy-fő ember
'egy darab kenyér, húsz tojás, három-négy ember'
(Mehdi 1953: 24, Householder és Lotfi 1965: 122–123) [azeri]
- f. bir **dâna** âlma, bir **nafar** oquwçi
egy darab alma egy fő diák
'egy alma, egy diák' (Muxtor 1958: 141, Beckwith 1998: 131) [özbeg]

Mint az előbb láttuk, a csuvas is osztályozós nyelv, így a modern török nyelvek szókincsében az osztályozószavak a keleti török nyelvek mellett a nyugati ótörökre visszamenő nyelvi ágában képviselve vannak.

A török adatok fő jellemzője, hogy osztályozói szerepkörben nyelvenként más-más lexikális tartalmú szavak fordulnak elő, az egybeesések száma nem jelentős. A Gadžieva és Serebrennikov szerzőpáros (1986: 32–33) ezért arra a következtetésre jutott, hogy az óstörök nyelvi állapotra csak a 'számnév + osztályozó + főnév' attributív szintaktikai modell meglétét indokolt feltételezni, de a konkrét osztályozók rendszerét nem lehetséges rekonstruálni. Megállapításuk számunkra legfontosabb eleme az, hogy a 'számnév + osztályozó + főnév' mintát már az óstörökre felételezik, így természetesen a keleti-, és a nyugati ótörökre is.

3.2.3. Feltételezett osztályozók a nyugati ótörökben

Mínthogy az ősmagyar nyelv a nyugati ótörök nyelvváltozatokkal állt kapcsolatban, melynek egyetlen mai képviselője a csuvas, olyan osztályozószavakat kell kimutatnunk a csuvasban, melyek ma is aktív használatúak ebben a szerepkörben, belső keletkezésű török szavak, és szabályos nyugati ótörök hangalakjuk és szóképzési mechanizmusuk rekonstrukcióját megerősítik a keleti ótörök írott forrásadatok, ill. a keleti ótörök nyelvjárásra visszamenő mai köztörök nyelvek. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy a 3.1 pontban látott *tuna* 'szár' és *pěřčě* 'szem' megfelelnek ezen kritériumoknak, és rekonstruálhatók a nyugati ótörökben.

A mai csuvas *tuna* 'szár, kocsány, nyél' (Skvorcov 1982: 494) osztályozói használatát (16)-ban láthatjuk.

(16) икѣ туна петрушка
 ikě tuna petruška
 két szár.NOM.SG petrezselyem.NOM.SG
 'két szár petrezselyem'

A keleti ótörök és a mai keleti török nyelvek alapján a ny. ótörökben rekonstruálható a mai *tuna*-nak megfelelő **taŋak* lexéma, mely a **taŋ*- ige *-Ok* vagy *-Xg* deverbális névszóképzővel ellátott alakja.¹⁶ Egyrészt a keleti ótörökben létezett a *taŋuk*' deverbális főnév, a *taŋ*-; 'csomag, nyaláb' (Clauson 1972: 519) illetve 'becsomagol, szorosán összeköt (kötéllal, zsinórral, fásllal stb.)' (Clauson 1972: 514) igének az *-Ok* és *-Xg* deverbális főnévképzővel ellátott alakja.¹⁷ Másrészt a modern keleti török nyelvek kipcsak ágában is vannak párhuzamai, például a kirgiz *taŋik*, *taŋak* 'köteg, nyaláb, csomó, bála' (Judahin 1965: 702).

Mínthogy a csuvas *tuna* belső keletkezésű török szó, szabályos nyugati ótörök hangalakját és szóképzési mechanizmusát megerősítik a keleti ótörök és mai török adatok, valamint osztályozói szerepkörben ma is aktív használatú,

¹⁶ A két képző funkcionálisan igen hasonló az ótörökben, amint arra Erdal elemzése rámutat. Szétválasztásuk hangtani alapon a csuvas alapján azért okoz nehézséget, mert a szóvégi ny. ótör. *-k* igen gyakran másodlagosan *-g*-vé válik, vö. Agyagási (2013: 164).

¹⁷ E képzőt illetően l. Erdal (1991: 172–223).

ezért kimondható, hogy a nyugati ótörökben is létezhetett a csuvas *tuna* szabályos ogur előzménye osztályozói szerepkörben.

A *pěrcě* 'szem' osztályozói használatát (17) mutatja.

(17)	пилѣк	пѣрчѣ	ыраш
	pilĕk	pěrcě	ıraš
	öt	szem.NOM.SG	rozs.NOM.SG
	'öt szem	rozs'	

A mai *pěrcě* 'mag, magocska, szem, szemcse; különálló részecske' (Skvorcov 1982: 91) szó a ny. ótörökben **bürtik* (<*bür*+*t*+*Ok*) alakban rekonstruálható. A k. ótörökben létezett a *bür-* 'összehúzó, összevon' ige és annak *bürt-* 'összerak, összehajt' műveltető alakja (DTS 1972: 132–33); a ny. ótörök **bürtik* ennek deverbális, az *-Ok* vagy *-Xg* képzővel ellátott alakja.

A modern keleti török nyelvek között e lexémának is a kipszak ágban vannak párhuzamai: a kazanyi irodalmi tatárban *börtök* 'szem (dara-, kásamák)' (TRS 93); a központi tatár böre, zlatouszt, tepekäy nyelvváltozataiban *börtök* 'pamutgombolyag' (TTDS 1993: 71), a miser tatár szergacsi változatában *börték* 'nagyon kicsi' (TTDS 1969: 108); az irodalmi baskírban *börtök* 'szem, csepp, csipet; mag, darab; fő (jószág számolásánál)' (Uraksin 1996: 103); a nogájban *bürtik* 'mag, szem, morzsa, csepp, csipet' (NRS 93); a karacsaj-balkárban *bürtük* 'mag, szem, részecske, csipet' (Tenišev–Sujunčev 1989: 176); a kirgizben pedig *bürtük* 'gombóc, mag, szem' (Judahin 1965: 168).

A csuvas és kipszak török hangalakok között van egy lényeges különbség, mely alapján a két nyelvi ág adatai elkülöníthetőek egymástól. Ez a szóközepepi *-ti* hangkapcsolat képviselője. A volgai bulgár nyelvújításokban következetesen lejátszódott a *-ti* > *-či* hangváltozás (melyet legkorábban egy 1291-ből származó, a volgai bulgár 2. nyelvújítását képviselő sírfelirat rögzít, vö. Aggyagási 2019: 90), míg a kipszak nyelvekben ilyen változás nem történt. Ennek alapján megalapozott az a feltevés, hogy a **bürtik* formában rekonstruált nyugati ótörök szónak a szócsaládjába tartozik az a **pürči* formában rekonstruálható¹⁸ volgai bulgár alakváltozat is, melynek helyi variánsai a mari nyelvújításokból mutathatóak ki (l. még a 6.1 alatt írottakat).

A keleti ótörök és mai köztörök adatok tehát alátámasztják, hogy a nyugati ótörökben a csuvas *pěrcě* szabályos ogur előzménye is létezhetett osztályozói szerepkörben.

Összefoglalva az elmondottakat, legalább két ma is aktív használatú csuvas osztályozó megfelelőjét lehet rekonstruálni abba a nyugati ótörökbe, mellyel az ősmagyar kapcsolatban állt, Gadžieva és Serebrennikov (1986) alapján pedig az osztályozós mintát is lehet feltételezni ebben a nyelvváltozatban.

¹⁸ E forma az ún. VB₁ nyelvújításban jöhetett létre, melyben az első szótagi felső nyelvvállású rövid magánhangzók redukálódtak.

4. Az osztályozók a magyar nyelvtörténetben

4.1. Az osztályozók állománya

Hipotézisünk az ősmagyar-ótörök együttélés idejére teszi a magyar osztályozók kialakulását, azaz az osztályozók legkorábbi megjelenését a magyarban erre a korszakra tesszük. Ez alapján azt várjuk, hogy a mai osztályozók között legyenek olyan szavak, melyek már ebben a korszakban a szókészlet részei voltak. (Megfordítva: hipotézisünk tarthatatlan lenne, ha azt látnánk, hogy az osztályozóként használt szavak mindegyike a 11. században vagy ezután került a nyelvbe). Ez a predikció teljesül: a *fej*, *fő* és *szem* proto-uráli eredetűek, a *tő* pedig proto-finnugor eredetű (l. Rédei 1988, Zaicz 2006). Ezek a szavak tehát már mindenképpen használatban voltak a kérdéses korszakban. Véleményünk szerint ezek voltak az első szókészleti elemek, melyek mintamásolás következtében a 7-10. században meglevő főnévi használatuk mellé osztályozói funkciót is kaptak.¹⁹ Feltételezésünk szerint az osztályozók e kezdeti, szűkebb állománya később bővült ki belső fejleményekkel (*ív*, *kötet*),²⁰ szláv (*cserép*, *cső*, *darab*, *gerezd*) és német eredetű kölcsönszavakkal (*cikk rúd*, *vegni*)²¹ valamint ismeretlen vagy bizonytalan/vitatott eredetű szavakkal (*bokor*, *csík*). Idővel az osztályozható főnevek állománya is némileg bővült: a *krumpli*, *kukorica*, *paprika*, *paradicsom* az ótörök-ősmagyar kontaktus idején még ismeretlen fogalmak; ezek később, analógiás kiterjesztéssel kerültek az osztályozható főnevek körébe.

4.2. Az osztályozós szerkezet a szövegművekben

Mintamásolási hipotézisünk szerint a magyar osztályozós kifejezés már az írásos korszak előtt használatos volt. Ebből az következik, hogy a szerkezet megjelenésére már a korai szövegművekben is számítani lehet. A Simon és Sass (2012)-ben ismertetett ómagyar korpusz a korai rövid szövegművek és az ómagyar kódexek szövegét tartalmazza. Egy 2018. augusztus 21-én lefuttatott keresés alapján a korpusz normalizált részében nem találtunk osztályozós szerkezeteket. Véleményünk szerint azonban ebből nem következik, hogy a korai ómagyarban ne lettek volna osztályozók.

Egyfelől keresésünk nem fedte le a teljes ómagyar szövegműkanyagot. A korpusz csak betűhű formában elérhető részében technikai okok miatt nem lehet hatékonyan keresni, ezért nem tudjuk, hogy a még nem normalizált szövegekben felbukkan-e a szerkezet. Másfelől az osztályozókkal használatos főnevek száma és jellege valamint a szövegművek műfaja sem kedvez az osztályozós szerkezet megjelenésének. A mandarin nyelvvel szemben a magyarban

¹⁹ A *szál* vitatott eredetű: az egyik feltételezés szerint ősi finnugor kori szó, a másik hipotézis szerint belső fejlemény (Zaicz 2006). Az eredet kérdését nem kívánjuk itt eldönteni, mindössze arra szeretnénk rámutatni, hogy potenciálisan ez a szó is a szókészlet része lehetett és osztályozói funkciót kaphatott a törökségi kontaktus során.

²⁰ Az *ív* szóhasadással keletkezett az *ij* főnévből. A *kötet* származékszó, a *köt* ige *-et* névszóképzővel ellátott alakja.

²¹ A *cikk* elvonással keletkezett a német eredetű *cikkely*-ből.

eleve csak néhány tucat megszámlálható főnév használható (a *darab*-on kívül más) osztályozószóval, ráadásul ezek nagy része valamilyen mezőgazdasági terméket (gyümölcsöt, gabonafélét, zöldségfélét) nevez meg. Az ómagyar szövegelemek elsősorban vallásos szövegek, ami nem kedvez az ilyen főnevek előfordulásának.²² Mindemelllett az osztályozók a magyarban szinte mindig jelentésváltozás nélkül elhagyhatóak, így ha egy osztályozható főnév elő is fordul a szövegekben, nem következik, hogy mellette az osztályozó is megjelenik. Véleményünk szerint tehát az osztályozható főnevek kis száma, élelmiszerekhez kapcsolódó jelentése és az osztályozók elhagyhatósága együttesen lehet felelős azért, hogy a korai szövegekben nem találunk osztályozókat.

A Dömötör, Gugán, Novák és Varga (2017) valamint a Novák, Gugán, Varga és Dömötör (2018) által ismertetett Történeti Magánéleti Korpusz ó- és középmagyar kori magánéleti levelek valamint boszorkányper jegyzőkönyvek szövegeit tartalmazza. Ezek a szövegek tehát az ómagyar korpuszhoz képest tematikájukban sokkal kevésbé kötöttek, továbbá kevésbé formálisak is: az élőbeszéd közeli regiszterbe tartoznak. Ebben a korpuszban megtalálható az osztályozós szerkezet. Egy 2018. augusztus 21-én lefuttatott keresés alapján az egyes osztályozók első írásbeli előfordulását (18)-ban adjuk meg.²³

- (18) a. egy **szál** fa (Nád. p. 72., Kanizsay Orsolya levele Nádasdy Tamáshoz, 1541. 12. 19.)
 b. egy **bokor** spikinardoth (Tel. 63., Telegdy János levele Telegdy Mihályhoz, 1591. 04. 01.)
 c. egy **darab** jószágot (Bark. 22., Barkóczy Krisztina levele Károlyi Sándorhoz, 1704. 03. 31.)²⁴
 d. kilencz **szem** borsot (Bosz. 61. Borsod megye, Miskolc, 1716.)
 e. négy **fő** veres hagymát (Bosz. 314. Szabolcs-Szatmár megye, Várda, 1731.)²⁵
 f. edgy **fej** vörös hagymát (Bosz. 417. Zala megye, Misesfa, 1740.)
 g. egy **rud** szappannyal (Bosz. 90. Csongrád megye, 1740.)
 h. három **giriszd** foghagyma (Bosz. 158. Heves megye, Átány, 1754.)
 i. két **csür** kukoritzát²⁶ (Bosz. 102. Csongrád megye, Hódmezővásárhely, 1758.)

²² Tapasztalatunk alapján a mai magyarban tipikusan receptekben használatosak az osztályozók (a mennyiség egyértelműsítése, kiemelése céljából).

²³ A *vegni*, *tő*, *ív* és *kötet* szavak osztályozói használatára nem találunk példát.

²⁴ A Vizsolyi Bibliában található korábbi adat, *adánac néki egy darab fiült halat* (Károlyi 79v, Lk 24,42), a Münchener-kódex és a Jordánszky-kódex párhuzamos helyeinek tükrében a 'rész, nem egész' jelentésű, partitív osztályozó 'darab' szót tartalmazza (l. az 5. lábjegyzetet).

²⁵ A *ř*-nek van korábbi, potenciális osztályozói használata is:

(i) két **fő** szolgáját (ÓmLev. 27., Tárczay Borbála levele Tárczay Jánosnéhoz, 1512–1526.)

Ez a korpuszban található szófaji címkék alapján osztályozói használat. Hegedűs Attila (személyes közlés) azonban ezt az elemzést kétségbe vonja, s a szóban forgó előfordulást melléknévi használatnak tekinti.

²⁶ Értelmezése *cső*-ként a korpuszban kérdőjeles; más adat nincs.

A mai magyarban a *szem* és a *szál* osztályozóknak van egy speciális 'minimális mennyiség' jelentésű használata is: az *egy* számnév mellett ezek az osztályozók olyan főnevekkel is előfordulhatnak, melyekkel nagyobb számok esetében nem kombinálódnak, l. (19a) és (19b) (Dékány és Csirmaz 2018: 1149).²⁷

- (19) a. egy/*nyolc szál gitárral, egy/*három szál ingben, egy szál magában
 b. egy/*öt szem gyerek

Ebben a használatban kivételesen még megszámlálhatatlan főnevekkel is előfordulhatnak.

- (20) egy szem tisztelet/megértés/alázat (sincs valakiben)

A Történeti Magánéleti Korpuszban már az ilyen speciális használatra is találunk példákat.

- (21) a. minden nemő veteménye mind magának, mind jobbágyinak elkölt, csak egy **szem** sem maradt (Nád. p. 78., Kanizsay Orsolya levele Nádasdy Tamáshoz, 1550. 06. 13.)
 b. egy **szál** kétségem sincs benne (Nád. p. 77., Kanizsay Orsolya levele Nádasdy Tamáshoz, 1549. 03. 09.)

Az osztályozók tehát már az első kevésbé formális, élőbeszéd közeli szövegekben is megjelennek, s ez megerősíti, hogy a korábbi példák hiányát valószínűleg erősen befolyásolja a szövegek témája és műfaja.

5. Mintamásolás: párhuzamok a csuvas és magyar osztályozós szerkezetek között

A mai magyar és csuvas osztályozók összevetése világossá teszi, hogy a két nyelv között (az osztályozók körében) szókölcsönzésről nem beszélhetünk. A magyar nyelvből ugyanis nem sikerült kimutatni egyetlen olyan lexikális elemet sem, amely nyugati ótörök eredetű lenne (hangalakját az ogur nyelvtípusra jellemző hangkészlet építené fel, vagy valamely ogur típusú hangváltozás eredménye tükröződne benne), és akár a csuvasban, akár a magyarban osztályozói szerepre tett volna szert (vö. Róna-Tas–Berta 2011).²⁸

A két nyelv között mintamásolást feltételezünk, vagyis olyan helyzetet, melyben az ősmagyar grammatika változásához (az osztályozók megjelenésé-

²⁷ A *szál*-nak a *néhány* kvantorral is van ilyen speciális használata: *néhány/*ötven szál ember*.

²⁸ A magyar nyelvbe ugyan bekerült a ny. ótörök eredetű *bertű* ~ *börtű* 'mag, szem' jelentésű szó, mely etimológiai rokonságban áll a csuv. *pěrcě* 'mag, szem' szóval (Róna-Tas–Berta 2011: 119), de ez csak nagyon szűk körben, az ötvösök szaknyelvben volt használatos, és osztályozói szerepű előfordulására a magyarban nincs adat.

hez) a csuvas őseinek grammatikája szolgál mintanyelvként.²⁹ Az ilyen másolás előfeltételezi, hogy a minta nyelv nagyobb presztizsű, beszélői kulturálisan és/vagy politikailag domináns helyzetben állnak a recipiens nyelv beszélőihez képest. Mint korábban láttuk, az ótörök és az ősmagyar között a honfoglalás előtt ez a helyzet állt fenn.

Az osztályozós minta másolását az is elősegíthette továbbá, hogy az ősmagyarok az ótörököktől tanulták a mezőgazdasági termelés, különösen is a gabonatermesztés és kertgazdálkodás alapjait. Ez a folyamat kétség kívül szókölcsonzással járt, nyugati ótörök eredetűek ugyanis a kert- és gabonagazdálkodással kapcsolatos *arat, árpa, boglya, borsó, búza, csalán, csepű, dara, eke, gaz, gyékény, gyepű, kender, komló, kóró, kéve, orsó, öröl, sarló, szérű, tarló, tiló, torma* szavaink, valamint a gyümölcsstermesztéssel és borkultúrával kapcsolatos *gyümölcs, szőlő, bor, szűr, körte, alma, dió, kökény, som* is (vö. Róna-Tas–Berta 2011). Mindezt figyelembe véve nem lenne meglepő, ha elődeink az új technikához (az új lexémák mellé) új nyelvi szerkezetet is átvettek volna az ótörökből. Ez a felállás arra is némi fényt vethet, hogy a magyarban az osztályozóval ellátható főnevek nagy többsége miért valamilyen zöldséget, gyümölcsöt vagy gabonafélét nevez meg.

A mintamásolás természetesen szintaktikai párhuzamokat feltételez az ősmagyarban kialakult és a csuvas elődeiben található osztályozós kifejezések között. Bár ebből a korból egyik nyelvnek sincsenek írásos emlékei, a mai utódnyelvek között több ilyen párhuzam is van, s nincs ok feltételezni, hogy ez korábban másként lett volna.

A számnév, az egyéni osztályozó és osztályozott főnév a világ nyelveiben összesen négy szórendben állhatnak: Num-CI-N, N-Num-CI, CI-Num-N és N-CI-Num (l. Greenberg 1972: 28, Aikhenvald 2000: 104–105). A csuvas és a magyar egyaránt az első szórendet követi.

(22) tāvatā něpčě	caxăp	(23) két cső kukorica
tāvatā pěččě	saxăr	
négy szem.NOM.SG	cukor.NOM.SG	
'négy szem cukor'		

Mindkét nyelvre igaz emellett, hogy az osztályozót tipikusan nem lehet használni számnév nélkül, és hogy az osztályozók grammatikalitásvesztés nélkül elhagyhatók a főnévi csoportból.^{30,31}

²⁹ A mintamásolás alább következő esete megfelel a szelektív kódmásolás egy változatának Johanson kódmásolási elmélete szerint, vö. Johanson (2002: 11–19).

³⁰ Gil (2013) 400 nyelvben vizsgálja az osztályozókat. Mintájának 140 nyelvében van osztályozó: 78-ban kötelező, 62-ben pedig elhagyható. Ezt az eredményt azonban minden bizonnyal még finomítani lehet, mert a csuvas például osztályozó nélküli nyelvként szerepelteti.

³¹ Ha a csuvasban a főnév anyagnévként vagy gyűjtőfőnévi szerepkörben fordul elő, akkor a főnév+osztályozó szóösszetétel használata kifejezetten helytelen:

6. Kitekintés más finnugor nyelvekre

6.1. A Volga–Káma-vidék

A finnugor nyelvek között természetesen nem a magyar az egyetlen, mely története során intenzív nyelvi és kulturális kapcsolatba került törökségi nyelvekkel illetve népekkel. Mint a 3. pontban már említettük, a Volga–Káma-vidéken már a 9. sz. végétől kontaktusban állnak a két nyelvcsalád tagjai. A Volga medencében egészen a 16. századig elsősorban török népek álltak politikailag és kulturálisan domináns helyzetben (Laakso 2010: 600). Az itt beszélt nyelvek és az orosz kontaktusa csak az után vált intenzívebbé, hogy IV. (Rettegett) Iván 1552-ben elfoglalta Kazanyt és a Volga–Káma-vidéket a cári Oroszországhoz csatolta (Kappeler 1982).

A Volga–Káma-vidéken jelenleg három finnugor nyelven beszélő nép él: az udmurt, a mari és a mordvin. A mordvin nyelvből nincsenek adataink, az

(i) a.	икĕ купăста	пуçĕ	b. ултă ыхра	шăлĕ
	ikĕ kupăsta	puš-ĕ	ultă ıxra	šăl-ĕ
	két káposzta.NOM.SG	fej.NOM.SG.3POSS	hat fokhagyma.NOM.SG	fog-NOM.SG.3POSS
	'két káposztafej'		'hat fokhagymagerezd'	

Haspelmath és Sims (2010: 190–195) összetett szavak és szó szerkezetek elkülönítésére használt tesztjei alapján ezek szintén összetett szavak. Szemantikai szinten az alárendelt elem (a *kupăsta* 'káposzta' illetve a *ıxra* 'fokhagyma') teljesíti a nemfogalom kritériumot (vö. fölé rendelt fajfoglalmak: zöltség → növény). Fonológiai szinten az N-Cl kifejezés kiejtése egy szóként, egy intonáció alatt történik, melyben a szóhangsúly az első tag utolsó szótagjára esik. Morfológiai szinten a második elemre tett szuffixum, például többes jelölés, a szerkezet egészére vonatkozik (azaz a szerkezet egésze a toldalékolás hordozója). Az első elem nem toldalékolható.

(ii) a.	kupăsta	puš-ĕ- sem	b.	*kupăsta- sem	pušĕ
	káposzta.NOM.SG	fej.NOM.3POSS-PL		káposzta-PL	fej.3POSS
	'káposztafejek'			'káposztafejek'	
c.	*kupăsta- sem	pušĕ- sem			
	káposzta-NOM.PL	fej.NOM.3POSS-PL			
	'káposzták fejei'				

Az első elem pedig nem a birtokosokra jellemző genitívusban áll (iii), hanem jelöletlen (iia).

(iii)	kupăsta- sen	pušĕ- sem
	káposzta-GEN.PL	fej.NOM.3POSS-PL
	'káposztáknak a fejei'	

Végül szintaktikai szinten az N-Cl sorrendben a két elem nem választható el egymástól. Nem kerülhet közéjük például melléknév (iv), holott a valódi birtokos szerkezetekben ez lehetséges.

(iv) a.	ikĕ pîsăk kupăsta	pušĕ	b.	*ikĕ kupăsta	pîsăk	pušĕ
	két nagy káposzta	fej.3POSS		két káposzta	nagy	fej.3POSS
	'két nagy káposztafej'			'két nagy káposztafej'		

Ezek alapján megalapozottnak látjuk azt a következtetést, hogy a csuvas (ia) és (ib) is összetett szavak (vö. a magyar *városháza*, *vásárfia* összetett szavakkal, melyeken formálisan szintén Poss.3Sg jelölés van).

udmurtról és a mariról viszont kutatásunk megállapította, hogy – a magyarhoz hasonlóan – rendelkeznek egyéni osztályozókkal.

Az udmurt ősei közül már az őspermi és az óvotják is kapcsolatban álltak a volgai bulgárral, s az udmurt számára egészen a 20. századig a tatár és a baskír lehettek a meghatározó kontaktusnyelvek (Laakso 2010: 600).³³ Mind a tatárról, mind a baskírról ismert, hogy vannak egyéni osztályozóik (l. még (15)).

<p>(28) йөз баш сыер, биш баш умарта
száz fő tehén öt fej méhkas
'száz tehén, öt méhkas'
(Poppe 1963: 112) [tatár]</p> | <p>(29) биш баш һарык
öt fő birka
'öt birka'
(Poppe 1964: 80) [baskír]</p> |
|--|---|

Kutatásunk az udmurtban is kimutatta az osztályozók meglétét.³⁴

<p>(30) a. куи́нь (йыр) кубиста / сугон / чеснок
kuiń (jyr) kubista / sugon / česnok
három fej káposzta / hagyma / fokhagyma</p> <p>b. одйг (пу) помидор гинэ
odig pu pomidor gine
egy fa paradicsom csak
'csak egy bokor/tő paradicsom'</p> <p>c. вить (штукa) йырѐн / курегпуз / сяська / тамак / эмезь
vit' štuka jyrjon / kuregpuz / šaška / tamak / emež
öt darab rágó / tojás / virág / cigaretta / málna</p> <p>d. одйг (адями) чередисъкись
odig ad'ami čered'iskiś
egy ember takarító
'egy fő takarító'</p> <p>f. одйг (бам) кагаз
odig bam kagaz
egy arc papír
'egy papírlap'</p> <p>h. кык (люкет) мандарин
kyk l'uket mandarin
két rész mandarin</p> | <p>e. куи́нь (пинь) чеснок³⁵
kuiń piń česnok
négy fog fokhagyma
'négy gerezd fokhagyma'</p> <p>g. дас вить пыры гизь
das vit' pyry giž
tíz öt morzsa homok
'tizenöt szem homok'</p> |
|--|--|

³³ A déli udmurtra a mai napig hatással van a szomszédos területeken beszélt tatár: Asztalos (2018) kimutatta, hogy ezen a vidéken az SOV szórendű tatár mintegy konzerválja az eredeti udmurt SOV alapszórendet, mely a többi udmurt területhez képest lassabban mozdul el az orosz hatásra kialakuló SVO irányába.

³⁴ A jyr 'fej' osztályozói használatát saját megfigyelései és az Udmurt Nemzeti Korpusz adatai alapján Asztalos Erika (személyes közlés) is megerősíti.

³⁵ Az osztályozó elhagyásával a kifejezés értelme 'négy fokhagyma'.

A Volga–Káma-vidéket Sprachbund-ként tartják számon (l. Johanson 2000, Helimsky 2003). A régióban a finnugor nyelvek több mondattani megoldást is törökségi nyelvekből másoltak: É. Kiss (2013, 2014: 14) az összetett igeidőkkel és a birtokos szerkezettel kapcsolatban állapít meg török hatást, Manzelli (2015) pedig a tagadással kapcsolatban. A mariiban az igeneves szerkezetek csuvas és tatár mintát követnek, ami azt jelenti, hogy a török mintamásolás a mari mondat- tant is jellemzi, vö. Bereczki (2002: 116–137). Figyelembe véve az udmurt- törökségi kontaktusok időtartamát és intenzitását, továbbá azt, hogy a finnugor nyelvek általánosságban nem osztályozós nyelvek, megalapozottnak látjuk fel- tenni, hogy a magyarhoz hasonlóan az udmurtba is török nyelvekből, mintamá- solással kerülhetett az osztályozós szerkezet.

A mari nyelv szintén hosszú ideje kapcsolatban áll török nyelvekkel; némely területeken régóta jellemző a kétnyelvűség (l. Róna-Tas 1988: 772 és Laakso 2010: 610). A kései ősmari és a csuvas elődje a tatárjárás után közvetlen szomszédságba kerültek; kölcsönös és jelentős hatást gyakoroltak egymásra. Bizonyos területeken a mari kontaktusa a tatárral szintén jelentős. A csuvasal és a tatárral kapcsolatban már korábban láttuk, hogy osztályozós nyelvek. Ugyan ezt sikerült kimutatnunk a mariról is.

A (31)-ben található adatokat mind a mezei mari, mind a baskír diaszpó- rában élő keleti mari adatközlőnk elfogadta.

- (31) a. кум (вуй) ковышта / шоган b. кум пӱй чеснок
 kum (βuj) koβãšta / šogan kum pӱj česnok
 három fej káposzta / hagyma három fog fokhagyma
 'három fej káposzta / hagyma' 'három grezdz fokhagyma'
- c. ик ластык кагаз d. коло том(ан) книга
 ik lastĕk kagaz kolo tom(an) kniga
 egy darab papír húsz kötet(or.)könyv
 'egy darab papír' 'húsz kötet könyv'
- e. ик палке салями / колбасе
 ik palke sal'ami / kolbase
 egy pálca(or.) szalámi / kolbász
 'egy rúd szalámi / kolbász'

A (32) példáit csak a mezei mari adatközlő tartotta elfogadhatónak.

- (32) a. кум (вуй) пеледыш b. вич шудо розмарин
 kum (βuj) peledĕš βič šudo rozmarin
 három fej virág öt fű(széna)rozmarying
 'három szál virág' 'öt szál rozmarying'
- c. кок суқыр кинде
 kok sukĕr kinde
 'két vekni kenyér'

Ezzel szemben a (33)-beli szerkezeteket csak a keleti mari beszélő találta grammatikusnak.

- (33) a. ик **вондо** паренге / помидор
 ik βondo pareŋge / pomidor
 egy bokor krumplic / paradicsom
- b. кок **долька** апельсин / мандарин
 kok dol'ka apel'sin / mandarin
 két gerezd(or.)narancs / mandarin
- c. ик **көршөк** пеледыш
 ik kōršök peledäš
 egy cserép virág

A keleti mari beszélő grammatikájában továbbá a *pârĉe* 'szál, (mag)szem, csepp' lexémának is van osztályozói használata.

- (34) a. ала-мыняр **пырче** чинче b. латвич **пырче** кукуруз нөшмө
 ala-mĕñar pârĉe ĉinĉe latβiĉ pârĉe kukuruz nōšmō
 vala-mennyi mag gyöngy 15 mag kukorica mag
 'néhány szem gyöngy' '15 szem kukorica'
- c. ныл **пырче** миндаля / энжж d. ?ик (**пырче**) муно
 nĕl pârĉe mindal' / eŋĵž ik (pârĉe) muno
 négy mag mandula / málna egy mag tojás
 'négy szem mandula / málna' 'egy darab tojás'
- e. иктаж-мыняр **пырче** каткалыме брокколи
 iktaž-mĕñar pârĉe katkalĕme brokkoli
 néhány mag törött brokkoli
 'néhány darab törött brokkoli' (brokkoli rózsa)
- f. кум **пырчу** укроп, кум **пырче** петрушка
 kum pârĉu ukrop, kum pârĉe petruška
 három tő/szár/szál kapor, három tő/szár/szál petrezselyem
 'három tő/szár/szál kapor, három tő/szár/szál petrezselyem'
- g. кум **пырче** тамака
 kum pârĉe tamaka
 három mag cigi
 'három szál cigi'

A mariról szintén feltételezhető, hogy törökségi kontaktus nyelveiből mintamódszással vette át az osztályozós szerkezetet. Emellett a keleti mariban osztályozóként használt *pârĉe* 'szál, (mag)szem, csepp' maga is törökségi kölcsönszó. Ez a szó a teljes mari nyelvterületen elterjedt; Beke (6: 1838) a *pârĉe* (P B M UJ C

Č), *prčä* (MK), *pärčä*, *prčä* (UP), *prče* (UJ), *pirčä* (USj), *pärtse* (JT), *pärsə* (JO V K) nyelvjárási alakokat jegyezte fel.³⁶ Ezek az alakok egy volgai bulgár **pirči* alakváltozat másolatai lehetnek, melyek még a kései ősmari egység idején kerültek a mari szókincsbe. Ez a volgai bulgár alakváltozat nem a csuvas volgai bulgár elődjének felel meg,³⁷ hanem az ún. volgai bulgár I. nyelvjárás sajátosságainak, de az innen másolt alak is szabályosan levezethető a nyugati ótörök **bürti* alakból³⁸ (a volgai bulgár I. nyelvjárásának hangtani sajátosságairól l. Agyagási 2019: 161–168). Damaskin 1785-ben keletkezett szótárában pedig írásban dokumentált nyoma van annak, hogy a tárgyalt volgai bulgár szónak a csuvas elődjére jellemző hangalakja is ismert volt a marik körében, vö. *порьчу* [pörčö] 'mag' (Sergeev 2003: 182).³⁹

Az udmurt és a mari a finnugor nyelvcsalád más-más ágába tartoznak: míg az előbbi permi nyelv, az utóbbi (finn-)volgai. E két finnugor ág egyikére sem igaz, hogy az osztályozók általánosan elterjedtek lennének bennük. Mint lentebb látni fogjuk, a permi ágba tartozó komi-permjáknak az udmurttal szemben nincsenek osztályozói, és a marihoz hasonlóan a finn-volgai ágba tartozó észtnben és finnben sincsenek osztályozók. Az osztályozók megléte az udmurtban és a mariban tehát nem nyelvcsaládi, genetikai tulajdonság, hanem területi összefüggéseket mutat: a két nyelvben az a közös, hogy mindkettőt a Volga–Káma-vidéken beszélik jelentős törökségi kontaktus mellett.

6.2. A komi-permják

Az őspermivel kapcsolatban fentebb említettük, hogy a 9. századtól kontaktusban állt a volgai bulgárral, és bemutattuk, hogy a mai napig a Volga-medencében beszélt leánynyelve, az udmurt, osztályozós nyelv. Az őspermi másik leszármazottja a komi, mely komi-permják és komi-zürjén változatokra oszlik.⁴⁰ A komik elődei az őspermi egység során kapcsolatban álltak török nyelvekkel, ez a kontaktus azonban rövid ideig tarthatott, mert a proto-permi egység a 10. században felbomlott, és a komik ősei a 10-11. században a Vjatka–Káma régiót elhagyva északra költöztek a mai Komiföld területére (az Urál nyugati lábaihoz). Ettől fogva kontaktusuk török nyelvekkel nem volt.

Az udmurthoz képest tehát a komi történetében sokkal kevésbé jelentős a törökségi kontaktus, mely abban is megmutatkozik, hogy a komi-permjákban önállóan kölcsönzött volgai bulgár szót nem sikerült kimutatni. Ennek fényében

³⁶ A zárójelben szereplő rövidítések a gyűjtések helyét kódolják; feloldásukat l. Bereczki (1994: 150–152).

³⁷ Fedotov, aki először fedezte fel a mari *pärtse* és a csuvas *pärčä* szó etimológiai kapcsolatát, a mari alakváltozatokat csuvas eredetűnek tartotta (Fedotov 1990: 211).

³⁸ Ebben a nyelvjárásban az eredeti nyugati ótörök szó magánhangzó-szerkezetében a hangsúlyos második magánhangzó képzési sajátosságaihoz igazodó illabiális kiegyenlítődésk történt (*ü-i* struktúrából *i-i* jött létre), majd az első szótagi magánhangzó redukálódott. A valamennyi volgai bulgár nyelvjárásra jellemző *ti > či* változás szabályosan lejátszódott a szóban.

³⁹ A Damaskin által feljegyzett alak feltehetően a mari nyelv nyugati nyelvjárásának volgai nyelvváltozatából származik, közvetlenül a csuvas-mari kontaktzónából.

⁴⁰ Itt nem kívánunk abban állást foglalni, hogy ezek dialektusok vagy önálló jogú nyelvek.

talán nem meglepő, hogy a komi-permjákban nem találtunk stabil osztályozós szerkezetet. Csupán két orosz jövevényszó, a *štuka* 'darab' és a *buhanka* 'vegni' jelenik meg a 'számnév - osztályozó - főnév' mintázatban, ráadásul a főnév számjelölése is bizonytalan: míg (35a)-ban a számnévvel vagy kvantorral módosított főnevekre jellemző egyes számban áll a főnév, addig (35a')-ben a jellegzetes mintától eltérő többes jelölés van rajta.

- (35) a. куим (штука) дзоридз а'. куим (штука) сигарета-эсö
 kuim štuka žoriž kuim štuka sigareta-esö
 három darab(or.) virág három darab(or.) cigi-PL.ACC.3SG
 'három szál virág' 'három szál cigit'
- b. кык буханка нянь
 kыk buhanka ŋań
 két vekni(or.) kenyér
 'két vekni kenyér'

Ezek alapján úgy véljük, nem lenne megalapozott feltételezni egy a magyarhoz, az udmurthoz vagy a marihoz hasonló osztályozós mintát a komi-permjákban. Az udmurtot és a marit a komi-permjákkal összehasonlítva azt látjuk tehát, hogy a finnugor osztályozók kialakulásában kiemelkedő szerepet játszik a török nyelvvel való kontaktus időtartama és intenzitása.

6.3. Az észet és a finn

Kitekintésünk végén az észtet és a finnt vizsgáljuk meg, a mari két olyan, a Volga–Káma-régiótól földrajzilag távol beszélt rokonát, mely története során soha nem állt kontaktusban török nyelvekkel. Mivel a két nyelv számnévi szerkezetei erős párhuzamokat mutatnak, adataikat az alábbiakban egymás mellett mutatjuk be.

Mindkét nyelvre jellemző, hogy a binominális szerkezetekben N2 partitívuszt visel (azaz a főnevek partitívuszt kívánnak NP komplementumaikon).

- (36) a. säkki peruno-ita
 zsák krumppli-PART.PL
 'egy zsák krumppli'
- b. kokonainen pullo ranskalaista viiniä
 egész üveg francia.PART bor.PART
 'egy egész üveg francia bor' (Koptjevskaja-Tamm 2001: 531, 533)
 [finn]

- (37) a. parv pääsukeši, tükk leiba, purgi-d maasikamoosi
 csapat fecske.PART.PL darab kenyér.PART üveg-PL eperlekvár.PART
 'egy csapat fecske, egy darab kenyér, [valamennyi] üveg eperlekvár'
 (Norris 2018)

- b. hargi-täis põhku
 vasvilla-nyi szalma.PART
 'egy vasvilla szalma' (Norris 2018: 525) [észt]

Amennyiben főnévi csoport strukturális esetet kap, azaz alanyi vagy tárgyi szerepet tölt be a mondatban, akkor a számnevek szintén partitívuszt kívánnak az utánuk álló főnéven (valamint a számnév és főnév között álló összes további elemen is).⁴¹

- (38) a. Kaksi mies-tä nukkui.
 két ember-PART aludt
 'Két ember aludt.'
- b. Minä näin kaksi mies-tä.
 én láttam két ember-PART
 'Láttam két embert.' (Brattico 2011:1043) [finn]

- (39) kaks sõdur-it
 két katona-PART
 'két katona' (Rutkowski 2001: 185, 186) [észt]

A számnevek tehát ebből a szempontból úgy viselkednek, mint a főnevek. A szláv nyelvekben megtalálható hasonló mintázatnak bőséges szakirodalma van, melyben heves viták folynak e szerkezetek elemzéséről. Mi azt a WYSIWISG elemzést tartjuk leginkább megalapozottnak, mely az 'esetosztó számneveket' szintaktikailag főnévnek, a teljes kifejezés alaptagjának tekinti, az őket tartalmazó számneves kifejezéseket pedig binominális szerkezeteknek.

A fentebb tett esetkiosztási megállapítások alól mindkét nyelvben kivételt képeznek az 'egy'-et tartalmazó kifejezések. Az 'egy' után álló elemek, így a főnév is, az NP-nek kiosztott esetet viselik, nem állnak partitívuszban. Ezek a kifejezések tehát nem mutatják a binominális szerkezetek jellegzetességeit.

- (40) a. Yksi mies nukkui.
 egy ember aludt
 'Egy ember aludt.'
- b. Minä näin yhde-n miehe-n.
 én láttam egy-ACC ember-ACC
 'Láttam egy embert.' (Brattico 2011:1043) [finn]

⁴¹ Ha az NP ferde esetet kap, akkor ez a ferde eset jelenik meg a számnéven, a főnéven, és a köztük levő összes többi elemen is. Ez a mintázat a jelen kutatás szempontjából nem releváns; a továbbiakban csak a strukturális esetet viselő NP-ket vizsgáljuk.

- (41) üks mees
 egy ember
 'egy ember' (Rutkowski 2001: 185, 186) [észt]

Mind a finnben, mind az észtbén megjelenhet a számnév és a főnév között egy szemantikailag osztályozó funkciót betöltő elem. A főnévnek ilyenkor is partitívuszt kell viselni.

- (42) a. 1 **kerä** lehtisalaatti-a / salaatti-a
 1 gömb (fejes)saláta-PART / saláta-PART
 '1 fej saláta'
- b. 1 **tanko** saippua-a
 1 rúd szappan-PART
 '1 rúd szappan'
- c. 1 **arkki** paperi-a
 1 ív papír-PART
 '1 ívpapír'
- d. 1 **ruokku** basilika-a
 1 bokor bazsalikom-PART
 '1 bokor bazsalikom' [finn]

- (43) a. üks **pea** kapsas-t / salati-t
 egy fej káposzta-PART / saláta-PART
 'egy fej káposzta / saláta'
- b. üks **leht** närimiskummi / paberi-t
 egy lap rágó.PART / papír-PART
 'egy csík rágó, egy ív papír'
- c. üks **õisik** lillkapsas-t / brokkoli-t
 egy rózsa karfiol-PART / brokkoli-PART
 'egy rózsa karfiol/brokkoli'
- d. üks **tera** maisi / liiva
 egy szem kukorica.PART / homok.PART
 'egy szem kukorica / homok'
- e. üks **küüs** küüslauku
 egy gerezd fokhagyma.PART
 'egy gerezd fokhagyma'
- f. üks **latt** vorsti
 egy rúd kolbász.PART
 'egy rúd kolbász'
- g. üks **päts** leiba h. #üks **taim** kartuli-t / basiiliku-t
 egy vekni kenyér.PART egy növény krumpli-PART / bazsalikom-PART
 'egy vekni kenyér' 'egy bokor krumpli / bazsalikom' [észt]

Példáink világosan mutatják, hogy ezért a partitívuszért a számnév után álló, osztályozó szerepű elem a felelős: mint fentebb láttuk, az 'egy' számnév nem kíván partitívuszt a főnéven. A finnben és az észtbén tehát az osztályozó szerepű lexémák morfoszintaktikai szempontból éppúgy viselkednek, mint a főnevek, komplementumaik pedig a főnevek komplementumaival mutatnak párhuzamot. Az 1.1. pontban megadott tesztek alapján így itt nem a magyarban, az udmurtban vagy a mariban látott osztályozós mintázattal van dolgunk (l. (1)-es mintázat),

hanem binominális szerkezettel, melyben a számnév után álló elem olyan (főnévi) alaptag, melynek számnévi módosítója és NP komplementuma van (3). Más-képpen fogalmazva, a (42)-ben és (43)-ban félkövérrel szedett lexémák éppúgy relációs főnevek, mint (6)-ban az angol *ear*, *piece* és *item*.

A mariban látott osztályozós mintázat tehát nem a teljes finn-volgai ágra jellemző. A mariban levő szerkezet a környező török nyelvek mintáival mutat párhuzamokat, a finnben és az észten látott szerkezet pedig az orosz (illetve tágabban véve a szláv) mintáival. Az oroszban az binominális szerkezetekben a főnév komplementuma genitívusban áll.

- (44) stakan sok-a
 pohár.NOM ivólé-GEN
 'egy pohár ivólé' (Koptjevskaja-Tamm 2001: 540)

Az 'egy'-nél nagyobb számnevek után álló főnevek szintén genitívuszt viselnek (amikor az NP strukturális esetet kap): a 'kettő', 'három' és 'négy' utáni főnevek esete GEN.SG,⁴² az 'öt' és ettől nagyobb számok után álló főnevek esete GEN.PL (Babby 1988, Franks 1994, Paperno 2012, Pesetsky 2013 és sokan mások).

- (45) a. odin-ъ krasiv-yj stol-ъ (1)
 egy-M.NOM.SG szép-M.NOM.SG asztal-NOM.SG
 'egy szép asztal' (Pesetsky 2013: 61)
- b. dva stol-a (2–4)
 két asztal-GEN.SG
 'két asztal' (Pesetsky 2013: 21)
- c. pjat' jablok (5≤)
 öt alma.GEN.PL
 'öt alma' (Koptjevskaja-Tamm 2001: 542)

Az oroszban szintén van néhány szemantikailag osztályozó szerepet betöltő lexéma, amely a számnév és a főnév között jelenik meg (Yadroff 1999, Khrizman 2016), de az 'egy'-et tartalmazó kifejezésekből látjuk, hogy ez a főnevekhez (és az 'egy'-nél nagyobb számokhoz) hasonlóan genitívuszt kíván az utána álló főnéven.

- (46) a. ?odna štuka jablok/jabloka
 egy.F.SG.NOM CI.FEM.SG.NOM alma.N.PL.GEN/alma.N.SG.GEN
 'egy darab alma'

⁴² Egyes kutatók szerint ez egy speciális 'paucal' eset. Abban itt nem kívánunk állást foglalni, hogy ez egy valódi genitívusz vagy vele legtöbbször (de nem mindig) szinkretikus 'paucal' eset. Azt viszont érdemes megjegyezni, hogy az óegyházi szlávban a 'kettő', 'három' és 'négy' után a főnév duálisban állt.

- a'. *odna **štuka** jabloko/jabloki
 egy.FEM.SG.NOM Cl.FEM.SG.NOM alma.N.SG.NOM/alma.N.PL.NOM
 'egy darab alma'
- b. Ivan obojđets'a odnoj **štukoj**
 Ivan megvan.FUT egy.FEM.SG.INST Cl.FEM.SG.INST
 plitki/*plitkoj.
 csempe.FEM.SG.GEN/csempe.FEM.SG.INST
 'Iván meglesz egy csempével.' (Irina Burukina, személyes közlés)

Ez tehát szintén a binominális mintázat, nem pedig az egyéni osztályozós szerkezet.

Összefoglalva az elmondottakat, az általunk vizsgált finn-volgai nyelv területi változatai a saját nyelvi areájában beszélt más nyelvek számneves és osztályozós mintázatait mutatja. A kutatásunkba bevont nyelvekben tehát a szemantikailag osztályozó szerepű lexémák szintaktikai reprezentációjában az areális jegyek fontosabbnak bizonyulnak, mint a nyelvek genetikai rokonsága.

7. Konklúzió

Írásunkban a magyar osztályozós szerkezet eredetével foglalkoztunk. Amellett érveltünk, hogy az ősmagyar az ótörök együttélés során, a csuvas egy elődjéből kölcsönözte az egyéni osztályozós mintát. A magyar mellett megvizsgáltuk a Volga–Káma-vidéken beszélt finnugor nyelveket, valamint az észtet és a finnt is. Megállapítottuk, hogy az udmurt és a mari szintén rendelkezik egyéni osztályozókkal. E nyelvek hosszú ideje kapcsolatban állnak törökségi nyelvekkel; osztályozóikat török mintamásolásnak tartjuk. Az ugyanebben a régióban egykor beszélt komi-permjákban nem tudtunk osztályozókat kimutatni. Ezt azzal látjuk összefüggésben, hogy a komi-permják kapcsolata a török nyelvekkel rövidebb volt, mint a másik két nyelv. Végül a finnben és az észten az osztályozós minta helyett binominális szerkezeteket találtunk; e nyelvek történetük során nem álltak török kontaktus alatt. Az általunk vizsgált többi finnugor nyelv tehát megerősíti, hogy kapcsolat van az osztályozós szerkezet és a török kontaktus között.

Hivatkozások

- Agyagási Klára 2012. Language contact in the Volga-Kama Area. In: Kincses Nagy Éva–Biacsi Mónika (szerk.): *The Szeged Meeting. Proceedings of the Fifteenth International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22, 2010 in Szeged*. Studia Uralo-Altaica 49. Department of Altaic Studies, University of Szeged. Szeged. 21–37.
- Agyagási Klára 2013. Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára. In: Agyagási Klára–Hegedűs Attila–É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 155–172.

- Agyagási Klára 2019. *Chuvash Historical Phonetics*. Turcologica 117. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Aikhenvald, Alexandra 2000. *Classifiers. A Typology of Noun Categorization Devices*. Oxford University Press. Oxford.
- Alexiadou, Artemis–Haegeman, Liliane–Stavrou, Melita 2007. *Noun Phrase in the Generative Perspective*. Mouton the Gruyter. Berlin és New York.
- Asztalos Erika 2018. *Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben*. PhD disszertáció. ELTE.
- Babby, Leonard 1988. Case, prequantifiers and discontinuous agreement in Russian. *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 91–138.
- Bale, Alan–Coon, Jessica 2014. Classifiers are for numerals, not for nouns: consequences for the mass/count distinction. *Linguistic Inquiry* 45: 695–707.
- Beckwith, Christopher I. 1992. Classifiers in Hungarian. In: Kenesei István–Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4: The Structure of Hungarian*. JATE. Szeged. 197–206.
- Beckwith, Christopher I. 1998. Noun specification and classification in Uzbek. *Anthropological Linguistics* 40(1): 124–140.
- Beckwith, Christopher I. 2007. *Phoronyms. Classifiers, Class Nouns and the Pseudopartitive Construction*. Berkeley insights in linguistics and semiotics 68. Peter Lang. New York.
- Beke Ödön 2000. *Mari nyelvjárási szótár* (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Tomus 6. Herausgegeben von János Pusztay. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Savariae.
- Bereczki Gábor 2002. *A cseremisz nyelv történeti alaktana*. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Supplementum I. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Blühdorn, Hardarik 2006. Zur Semantik von Numerus und Zählbarkeit im Deutschen. In: Breindl, Eva–Gunkel, Lutz–Strecker, Bruno (szerk.): *Grammatische Untersuchungen: Analysen und Reflexionen. Gisela Zifonun zum 60. Geburtstag*. Gunter Narr Verlag. Tübingen. 53–77.
- Brattico, Pauli 2011. Case assignment, case concord and the quantificational case construction. *Lingua* 121: 1042–1066.
- Burganova 1997. Бурганова, Н.Б. Имя числительное. In: *Татарская грамматика II*. Ред. Закиев, М.З., Ганиев. Ф.А., Зиннатуллина, К.З. 265–287. Академия наук Татарстана. Казань.
- Cheng, Lisa L. S.–Rint Sybesma 1998. *Yi-wan tang, yi-ge tang*: Classifiers and massifiers. *Tsing-Hua Journal of Chinese Studies* 28(3): 385–412.
- Clauson, sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press. Oxford.
- Csirmaz Anikó–Dékány Éva 2014. Hungarian is a classifier language. In: Raffaele Simone–Francesca Masini (szerk.): *Word Classes: Nature, Typology and Representations*. Current issues in linguistic theory. John Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 141–160.

- Damaskin, Semenov–Rudnev 1785. *Slovar’ jazykov raznyh narodov v Nižegorodskoj eparhii obitajuščih, imenno rossijan, tatar, čuvašej, mordvy i čeremis*.
- Dékány Éva 2011. *A profile of the Hungarian DP. The Interaction of Lexicalization, Agreement and Linearization with the Functional Sequence*. PhD disszertáció. University of Tromsø, CASTL.
- Dékány Éva–Csirmaz Anikó 2018. Numerals and quantifiers. In: Alberti Gábor–Laczkó Tibor (szerk.): *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. Vol. 2. Amsterdam University Press. Amsterdam. 1044–1150.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiütkezés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- DTS 1972: *Древнетюркский словарь*. Ред. Наделяев, В.М., Насилов, Д.М., Тенишев, Э.Р., Щербак, А.М. Наука. Ленинград.
- É. Kiss Katalin 2013. Az ótörök-ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára–Hegedűs Attila–É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK. Piliscsaba. 190–205.
- É. Kiss Katalin 2014. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 9–55.
- Emeneau, Murray Barnson 1956. India as a linguistic area. *Language* 32(1): 3–16.
- Erdal, Marcel 1991. *Old Turkic Word Formation*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Brill. Leiden and Boston.
- Fahrutdinov, R.G. 1975. Фахрутдинов, Р.Г., Археологические памятники волжско-камской Булгарии и ее территория. Казань.
- Fedotov, Mihail Romanovič 1990. Федотов, Михаил Романович, *Чувашиско-марийские языковые взаимосвязи*. Издательство Саратовского университета. Саранск.
- Franks, Steven 1994. Parametric properties of numeral phrases in Slavic. *Natural Language and Linguistic Theory* 12: 597–674.
- Gadžieva, N.–Serebrennikov, V.A. 1986. *Гаджиева, Нинель, Серебренников, Борис Александрович. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Синтаксис. Наука. Москва.
- Gebhardt, Lewis. 2009. *Numeral classifiers and the structure of DP*. PhD disszertáció. Northwestern University.
- Gil, David 2013. Numeral classifiers. In: Matthew M. Dryer–Martin Haspelmath (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig. Chap. 55.
- Greenberg, Joseph H. 1972. Numeral classifiers and substantival number: problems in the genesis of a linguistic type. *Working Papers on Language Universals* 9: 1–39.
- Haspelmath, Martin–Sims, Andrea D. 2010. *Understanding Morphology*. Second edition. Hodder Education. London.

- Helimski, Eugene 2003. Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–167.
- Her, One-Soon 2012. Distinguishing classifiers and measure words: A mathematical perspective and implications. *Lingua* 1222: 1668–1691.
- Her, One-Soon–Hsieh, Chen-Tien 2010. On the Semantic Distinction between Classifiers and Measure Words in Chinese. *Language and Linguistics* 11: 527–551.
- Her, One-Soon–Lai, Wan-Jun 2012. Classifiers: the many ways to profile 'one'. A case study of Taiwan Mandarin. *International Journal of Computer Processing of Oriental Languages* 24: 79–94.
- Householder, Fred W. Jr.–Lotfi, Mansour 1965. *Basic Course in Azerbaijani*. Indiana University Publications, Ural and Altaic Series, 45. Indiana University Press. Bloomington.
- Johanson, Lars 2000. Linguistic convergence in the Volga area. In: D. Gilbers–J. Nerbonne–J. Schaeken (szerk.): *Languages in Contact*. Rodopi. Amsterdam és Atlanta. 165–178.
- Johanson, Lars 2002. *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. Curzon Press. Richmond, Surrey.
- Judahin, K. K. 1965. *Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь*. Советская энциклопедия. Москва.
- Kappeler, Andreas 1982. *Russlands erste Nationalitäten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Köln.
- Kavitskaya, Darya 2010. *Crimean Tatar*. Lincom Europa. Munich.
- Khrizman, Keren 2016. Functional unit classifiers in (non)-classifier Russian. *The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication* 11 (Number: Cognitive, Semantic and Crosslinguistic Approaches): 1–48.
- Komar, Olekszij / Комар, Алексей 2018. *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei / История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Szerk./Ред. Türk Attila–Budai Dániel. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Martin Opitz Kiadó, MTA BTK MÓT. Budapest.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2001. “A piece of cake” and “a cup of tea”. Partitive and pseudo-partitive nominal constructions in the Circum-Baltic languages. In: Östen Dahl–Maria Koptjevskaja-Tamm (szerk.): *Circum-Baltic languages. Vol 2: Grammar and Typology*. John Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 523–568.
- Kristó Gyula 1996. *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged Mediavelist Workshop. Szeged.
- Laakso, Johanna 2010. Contact and the Finno-Ugric languages. In: Raymond Hickey (szerk.): *The Handbook of Language Contact*. Wiley-Blackwell. Singapore. 598–617.
- Lehrer, Adrienne 1986. English classifier constructions. *Lingua* 68: 109–148.
- Lewis, Geoffrey L. 1967. *Turkish Grammar*. Second edition. Clarendon Press. Oxford.

- Li, XuPing 2013. *Numeral classifiers in Chinese. The syntax-semantics interface*. Walter de Gruyter. Berlin és Boston.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Manzelli, Gianguido 2015. Mutual influences in negative patterns between Finno-Ugric and Turkic languages in the Volga-Kama area. In: Matti Miestamo–Anne Tamm–Beata Wagner-Nagy (szerk.): *Negation in Uralic Languages*. John Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 633–652.
- Mehdi, H. 1953. Мехди, Н. *Сәһәр*. Бакы.
- Muxtor, A. 1958. Мухтор, А. *Она сингилар*. Тошкент.
- Norris, Mark 2018. Unmarked case in Estonian numerals. *Natural Language and Linguistic Theory* 36(2): 523–562.
- Novák Attila–Gugán Katalin–Varga Mónika–Dömötör Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52(1): 1–28.
- NRS: *Ногайско-русский словарь*. Ред. Н.А. Баскаков. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Ott, Dennis 2011. Diminutive-formation in German: spelling out the classifier analysis. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 14(1): 1–46.
- Paperno, Denis 2012. Quantification in standard Russian. In: Edward Keenan–Denis Paperno (szerk.): *Handbook of Quantifiers in Natural Language*. Springer. Dordrecht. 729–779.
- Pesetsky, David 2013. *Russian Case Morphology and the Syntactic Categories*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Poppe, Nikolaj Nikolaevič 1963. *Tatar Manual: Descriptive Grammar and Texts with a Tatar-English Glossary*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 25. Indiana University. Bloomington. Mouton and Co. The Hague.
- Poppe, Nicholas 1964. *Bashkir Manual*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 36. Indiana University. Bloomington. Mouton and Co. The Hague.
- Rédei Károly (szerk.) 1988. *Uralisches etymologisches Wörterbuch: Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Robbeets, Martine 2017a. Transeurasian core structures in Turkic languages. *Turkic Languages* 21(1): 3–35.
- Robbeets, Martine 2017b. The Transeurasian languages. In Raymond Hickey (ed.), *The Cambridge Handbook of Areal Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge. 586–626.
- Róna-Tas András 1988. Turkic influence on Uralic languages. In: Denis Sinor (szerk.): *The Uralic Languages: Description, History, and Foreign Influences*. Brill. Leiden. 742–780.
- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Könyvkiadó. Budapest.
- Róna-Tas András 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. CEU Press. Budapest.

- Róna-Tas András 2004. Néhány megjegyzés faneveinkről I–II. (bükk, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). *Magyar Nyelv* 100: 260–273, 419–438.
- Róna-Tas András 2005. Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58: 205–213.
- Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I-II*. Turcologica 84. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Rothstein, Susan 2017. *Semantics for counting and measuring*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Rothstein, Susan–Bridget Schvarcz. 2017. Hungarian classifier constructions, plurality and the mass–count distinction. In: Anikó Lipták–Harry van der Hulst (szerk.): *Approaches to Hungarian 15*. John Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 183–208.
- Rutkowski, Paweł 2001. Numeral phrases in Polish and Estonian. In: Arthur Holmer–Jan-Olof Svantesson–Åke Viberg (szerk.): *Proceedings of the 18th Scandinavian Conference of Linguistics* Vol. 2. Lund University. Lund. 181–190.
- Sergeev, Vitalij Ivanovič 2017. Сергеев, Виталий Иванович. *Морфология чувашского языка*. Чувашский государственный институт гуманитарных наук. Чебоксары.
- Sergeev, Oleg Arsent’jevič 2003. Сергеев, Олег Арсентьевич. *Из истории отечественной лексикографии. Словарь черемисского языка с русским переводом*. Йошкар-Ола.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- Simpson, Andrew–Syed, Saurov 2016. Blocking effects of higher numerals in Bangla: a phase-based analysis. *Linguistic Inquiry* 47(4): 754–763.
- Skvorcov, Miħail Jivanovič 1982. Скворцов, Михаил Иванович. *Чувашско-русский словарь*. Издательство «Русский язык». Москва.
- Szabó Veronika–Tóth Bálint 2018. Classifiers. In: Gábor Alberti and Tibor Laczko (szerk.): *Syntax of Hungarian. Nouns and Noun Phrases*. Vol. 2. Amsterdam University Press. Amsterdam. 932–976.
- Tenišev. E. R.–Sujunčev, X. Ji. 1989. Ред. Тенишев, Э.Р., Суюнчев, Х.И. *Карачаево-балкарско-русский словарь*. Издательство «Русский язык». Москва.
- TRS. *Татарско-русский словарь*. Ред. Османов, М.М. Советская энциклопедия. Москва.
- TTDS 1993. *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Отв. ред. Рамазанова, Д.Б. Татарстан китап нәшрияты. Казан.
- TTDS 1969. *Татар теленең диалектологик сүзлеге*. Ред. Махмутова, Л.Т. Татарстан китап нәшрияты. Казан.
- Uraksin, Z. G. 1996. *Башкирско-русский словарь*. Отв. ред. Ураксин, З.Г. Дигора, Русский язык. Москва.

- van der Voort, Hein 2018. Development and diffusion of classifier systems in Southwestern Amazonia. In: William B. McGregor–Søren Wichmann (szerk.): *The Diachrony of Classification Systems*. John Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 201–240.
- Yadroff, Michael 1999. *Formal properties of functional categories: The minimalist syntax of Russian nominal and prepositional expressions*. PhD értekezés. Indiana University.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. A Magyar nyelv kézikönyvei XII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Zimonyi István 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Zhang, Niina Ning 2009. *Counting unit words as nominal auxiliaries*. Kézirat, National Chung Cheng University, Graduate Institute of Linguistics.

Agyagási Klára
Debreceni Egyetem BTK
Szlavisztikai Intézet
agyagasi.klara@arts.unideb.hu

Dékány Éva
MTA Nyelvtudományi Intézet
dekany.eva@nytud.mta.hu

Kontaktusjelenségek az északnyugat-szibériai nyelvi areában

Csepregi Márta

1. Bevezetés

Északnyugat-Szibéria, az Urál hegységtől a Jenyiszej folyóig elterülő hatalmas alföld, azaz az Ob-Irtis és mellékfolyóinak vidéke évezredek óta lakott terület. A valaha itt élt népek közül többen nyom nélkül eltűntek, másoknak csak az emlékük él. Megint mások megőrizték a nyelvüket napjainkig, vagy esetleg éppen most küzdenek a továbbélésért. Ezek közé tartoznak a magyarok legközelebbi nyelvrokoni, az obi-ugorok. Jelen írásban e két obi-ugor nyelv, a hanti és a manysi (korábbi nevükön osztják és vogul) példáján vizsgáljuk meg, mi történik, ha két vagy több nyelv kölcsönhatásba kerül egymással. Teljességre természetesen nem törekedhetünk, csak néhány olyan jelenséget mutatunk be, melyek az utóbbi időben kutatás tárgyai voltak¹.

A nagy kiterjedésű, ritkán lakott vidéken egymástól távol helyezkednek el a települések. Ennek következménye, hogy az egyes nyelvek több, egymástól nagyon különböző nyelvjárásra tagolódnak. A hanti nyelvterület nagyjából a Tomszk, Tyumeny és Szalehard városok által bezárt háromszögben helyezkedik el. Tomszk Szalehardtól légvonalban 1469 km-re, Tyumentől 1181 km-re van, Szalehard és Tyumeny távolsága pedig 1044 km. A szárazföldi vagy víziúti távolság ennek sokszorososa, az egyes települések közti közlekedés pedig gyakran lehetetlen. Ebben a háromszögben él ma mintegy 30 000 hanti. A manysik kisebb területen élnek mintegy tízezren, az Urál hegység és az Ob folyó közötti területen. Ugyanakkor, a nagy szétszórtság ellenére, a nyelvjárások mégis valamiféle kontinuumot alkotnak, a szomszédos nyelvjárások kapcsolatban vannak egymással.

Északnyugat-Szibériának azonban nemcsak obi-ugor lakosai vannak. Nem ritkák a többnyelvű települések, és ebből fakadóan természetes a két- és többnyelvűség. Északon, az Ob-torkolat környékén a tundrai nyenyeczek vannak többségben (erre utal Szalehard város nyenyec neve, magyarul 'hegyfok város'), de vele szemben, az Ob innenső oldalán lévő település hivatalos neve hanti eredetű: Labitnangi 'hét vörösfenyő'. Valamivel délebbre, a Kazim folyó felső folyásánál erdei nyenyeczek is élnek (erre utal a Numto nyenyec neve, 'isteni tó'). A komik a 17. századtól vannak jelen az Urál keleti oldalán, s több helyen

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 77–102.

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány két lektorának hasznos megjegyzéseikért, melyeket figyelembe vettem a szöveg véglegesítése során.

keverednek a hanti, manysi vagy nyenyec lakossággal. Az egyik településnek a manysi nyelvű neve vált hivatalossá: Szaranpaul – ennek a jelentése ’zürjén (=komi) falu’.

Az obi-ugorok déli szomszédai a szibériai tatárok, dél felől tehát jelentős török hatás érhetette az obi-ugorokat. Közvetve az iráni nyelvek hatása is érvényesült. Ez megnyitja a kérdés őstörténeti távlatait, hiszen iráni hatással már a finn-ugor alapnyelv korától számolhatunk, ami folytatódott az ugor és – kereskedelmi kapcsolatok révén – az obi-ugor korban is. Itt jegyezzük meg, hogy korábban nyilván olyan egyéb – különböző türk, tunguz és paleoszibériai csoportokba sorolható – nyelvek is hatottak az obi-ugor nyelvekre, melyek mára már kihaltak.

A periférián élő csoportok jobban ki vannak téve a szomszédos nyelvek hatásának. A keleti hantik erdei nyenyecekkel és szölkupokkal, s kissé távolabb ketekkel vannak kapcsolatban. Érdeemes felidézni, hogy mely népek szerepeltek „osztják” néven a cári orosz közigazgatásban. Az orosz hivatalnok számára az osztják jelentése ’nem-muzulmán szibériai őslakos nép’ volt. Ezért nemcsak a hantikra használták ezt a népvét. A szigvai manysikat ljpini osztjákoknak hívták, a szölkupokat osztják-szamojédnak, a keteket pedig jenyiszjei osztjáknak. Ezeknek a népeknek nyilván az élet más területein is közük volt egymáshoz.

A 16. századtól, Szibéria meghódításától kezdve az összes obi-ugor nyelvjárásban érvényesül az orosz hatás. Ennek intenzitása fokozatosan, majd az 1920-as évektől, a szovjet rendszer kiépülésétől kezdve ugrásszerűen nőtt. Az 1960-as években ez az intenzitás is szintet lépett, amikor a kőolaj- és földgázkészlet kitermelését célzó iparosítás következtében tömegessé vált az oroszajkú munkások beköltözése. Ma a területen az őslakosok aránya 1-2 % körül van, s a nyelvcsere a hantik kétharmadánál, a manysik több mint 90 %-ánál végbement.

A nyelvi kontaktusjelenségek között nem szabad megfeledkezni a két obi-ugor nyelv kölcsönhatásáról. Ez leginkább az északi területen érhető tetten, ahol a hanti és manysi nyelvű csoportok egymás szomszédságában élnek, és a kapcsolat fennmaradt az obi-ugor alapnyelv felbomlása után is. Az északi hanti és manysi nyelvjárásokat számos olyan hangtani, alaktani és szintaktikai közös vonás köti össze, mely bizonyára az évszázados együttélés eredménye.

Az obi-ugor népek érdekes jellemzője, hogy kultúrájuk viszonylag egységes. Azonos világképpel, hiedelemrendszerrel, mitikus hagyományokkal rendelkeznek, s nagy hasonlóság fedezhető fel a folklór műfajokban és a poétikai eszközökben. Az énekesek ugyanazokat a szüzséket és költői képeket fogalmazzák meg saját nyelvjárásaikon. Az egyes távolabbi nyelvjárások között mégis olyan nagy nyelvi – hangtani, alaktani, lexikai – különbségek vannak, melyek akadályozzák a kölcsönös megértést. A szintaxis területén viszont találhatunk olyan sajátosságokat, melyek speciálisan obi-ugor innovációknak tűnnek, ugyanis különböznek mind a szomszédos, mind a rokon nyelvek megoldásaitól. Ennek egyik sarokpontja a tárgyi funkció speciális kezelése, mely leginkább a passzívum és a ditranzitív szerkezet használatában nyilvánul meg (Kulonen 1990, Sipőcz 2011). A mondatok anyagi megformáltsága viszont, tehát a morfológiai jelölők külön-

bőznek az egyes nyelvekben és nyelvjárásokban, azaz csak a szerkezet, a gondolkodás logikája közös.

A nyelvek kölcsönhatása a legkönnyebben a szókincsben érhető tetten. Az obi-ugor nyelvek idegen eredetű szókincse számos alkalommal volt kutatás tárgya a múlt században. A lehetséges átadó nyelvek közül feltárták az iráni (Korenchy 1972, 1981), a török (Kannisto 1925, Toivonen 1944, Steinitz 1961, 1965, Futaky 1979), a komi-zürjén (Toivonen 1956, Steinitz 1962, Rédei 1970), és a szamojéd hatást (Steinitz 1959, 1963, Honti 1978b, Sauer 1990). Orosz jövevényszavakról egy monográfia született (Kálmán 1961), de fél évszázaddal később nyilván érdemes lenne újból megvizsgálni a kérdést. A helyi orosz nyelvjárásba is átkerültek hanti szavak (Steinitz 1960). A tunguz kölcsönszavakról Futaky István írt monográfiát (1975), de etimológiáinak többségét H. Katz erősen vitatta (1977).

Tanulmányomban néhány példát hozok arra, hogyan érvényesül a szomszédos nyelvek hatása az obi-ugor nyelvekben. Lexikai kölcsönzéssel csak akkor foglalkozom, amikor annak hatása van a nyelv más szintjeire is, például a szintaxisra. Szólni kívánok a birtoklás kifejezésének a finnugor nyelvektől eltérő módjától (2), a feltételes partikula eredetéről (3), az orosz nyelvnek a hanti mondat-szerkezetre gyakorolt hatásáról (4), egy feltehetőleg orosz hatásra is végbement hangtani változásról (5), valamint egy tágabb ázsiai összefüggésbe illeszthető szemantikai jelenségről (6). A tárgyalt nyelvi változások hosszú időt ölelnek át: kissé merész megfogalmazással az újkőkortól napjainkig tart a vizsgált időszak.

A kontaktusnyelvészet többféle terminust használ, amikor a kölcsönzéseket jellemzi és osztályozza. Lars Johanson (1992, 2002) nyomán globális és részleges (vagy szelektív) kódmásolásról beszélünk, melyek közül az első, a globális másolás azt jelenti, hogy a nyelv a szóalakkal együtt kölcsönzi annak jelentését, funkcióját is. Szelektív kódmásolás esetén nem a szóalak vagy a morféma kerül át a nyelvbe, hanem annak csak a jelentése vagy a funkciója, ami lehet szintaktikai szerkezet, például a szórend. Szintén szelektív másolásnak számít a fonetikai/fonológiai másolás, melynek során valamely kiejtési sajátosság kerül át egyik nyelvből a másikba. Tulajdonképpen ezt a megkülönböztetést követi Jeanette Sakel is (2007), amikor elem- és mintakölcsönzésről beszél (matter and pattern borrowing). Az alábbiakban mindkét kölcsönzési módra találunk példákat akkor, amikor a szomszédos nyelveknek az obi-ugor nyelvekre gyakorolt hatását vizsgáljuk.

2. Birtoklásigék az obi-ugor nyelvekben

Az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvek többségére az a jellemző, hogy – ellentétben az indoeurópai nyelvek többségével – a birtoklást létigével fejezik ki. A létigés mondatban vagy a birtokos kap valamilyen névszóragot, mint például a finnben (1ab), vagy mint a magyarban, a birtok kap birtokos személyragot (2ab). A magyar stratégia fontos jellemzője, hogy a birtokot akkor is kötelező személyraggal kódolni, ha a birtokos ragos főnévvel van kifejezve (2a).

(1a) finn

Isä-llä on talo.

apa-ADESS van ház

'Az apának van háza.'

(1b) finn

Minu-lla on talo.

1SG-ADESS van ház

'Van házam.'

(2a) magyar

Az apá-nak van ház-a.

(2b) magyar

Van ház-am.

Az obi-ugor nyelvek ettől eltérően, tranzitív igével fejezik ki a birtoklást (manysi *ońsi-*, hanti *tǎja-* 'habere, have, birtokol').

(3) északi manysi (Németh 2015)

χum āmp ońs-i.

férfi kutya birtokol-PRS.3SG

'A férfinak van egy kutyája.'

(4) szurguti hanti²

qo amp tǎja-l.

férfi kutya birtokol-PRS.3SG

'A férfinak van egy kutyája.'

Az uráli nyelvcsaládban az obi-ugor nyelveken kívül az északi szamojéd csoportba tartozó nganaszban (Wagner-Nagy 2002: 154) és a déli számiban (Sam-mallahti 1998: 86) fejezik ki 'habere' jelentésű igével a birtoklást³. A nagy földrajzi távolság és eltérő nyelvi környezet miatt kizárható, hogy e négy nyelvben és három területen (Ob-vidék, Tajmir félsziget, Skandinávia) közös eredete lenne a birtoklásige használatának.

Az obi-ugor birtoklásigék megjelenésére máig nem sikerült egyértelmű magyarázatot találni. Kálmán Béla (1986) az *ońsi* ige jelentésének megváltozását belső fejlődésnek tartja. Az igenek van konkrét 'tart', 'hord, visel', 'gondoz', 'szül, ellik' jelentése is, ebből fejlődhetett ki az elvontabb 'habere' jelentés. Véle-

² A forrásmegjelölés nélküli szurguti hanti példákat saját nyelvtudásom alapján hoztam létre.

³ Winkler (2003: 195) a nyenyecben és az északi számiban is talált birtoklásigét, de ezekben a létigés szerkezet a domináns.

ményével egyetért Timothy Riese is (1990), fenntartva, hogy a birtoklásigés szerkezet fokozatosan szoríthatta ki a korábbi, eredeti létigés szerkezetet.⁴

Hasonló jelentésszerkezete van a hanti *tāja*-igének is, a 'hív, nevez' jelentéssel bővülve. A hanti nyelvjárásokban ma már csak folklór szövegekben lehet találkozni Px + létigés szerkezetekkel, ezek archaikus formáknak számítanak. A mai beszélt nyelvben, ha formálisan jelen is vannak, nem birtoklást jelentenek. Például, mivel a hanti létigének 'él' jelentése is van, a színjai hanti *jaj-əm ul* vagy szurguti hanti *jeje-m wāl-l* jelentése 'bátyám él', nem pedig '(nekem) van bátyám'. Ugyanezt tapasztalta Sipőcz Katalin is a manysiban (2015: 205–206 és 2018: 127).

A hantiban egyetlen szemantikai csoportban maradt meg a Px + létigés szerkezet, de ott nem birtoklást, hanem szubjektív modalitást fejez ki. A 'szeretnék, akarok' jelentést például a szurguti hantiban a *kič-əm wāl-l* 'kívánságom van' szerkezet fejezi ki (Csepregi 2012).

Az obi-ugor habitív igék etimológiája ismeretlen. Daniel Abondolo úgy véli, hogy a két nyelv egymástól függetlenül kölcsönözte őket valamely, mára már kihalt nyelvből (1998: 382)⁵. Thomason szerint (2006) a nyelvi kontaktusok kutatását eleve kizárja, ha az átadó nyelv ismeretlen, ezért valóban csak óvatos feltételezésekre van lehetőség. Natalja Kolpakova (2000) iráni hatással számol, de szerinte nem lexikai kölcsönzésről volt szó, hanem az obi-ugorok a birtoklás kifejezésére szolgáló szintaktikai szerkezet modelljét vették át valamikor, a Kr. u. első évszázadokban. A finnugorság az alapnyelvi időktől kezdve kapcsolatban volt különféle iráni nyelveket beszélő népekkel (vö. Korenchy 1972, 1981). Kolpakova feltételezése szerint az obi-ugoroknak a középíráni ún. szkíta-szarmata időben volt a legszorosabb kapcsolatuk az irániakkal, a Kr. e. I. évezred végétől a Kr. u. első századokig bezárólag, azaz éppen az ugor egység felbomlása után, amikor a magyarok már kiváltak az ugor közösségből. A nyelvterület igen kiterjedt volta miatt lehetetlen megmondani, hogy konkrétan melyik keleti iráni nyelv jöhet számításba.

Kolpakova szerint az óiráni nyelvben volt egy **dar* alakú ige, melynek jelentése 'tart, megtart, elkap, fog, tartalmaz, birtokol' (2000: 137). Jelentésfejlődés következtében lett ebből az igéből habitív ige a közép- és újiráni korszakban. Gondolatmenetét folytatva a szerző feltételezi, hogy az obi-ugor nyelvekben hasonló jelentésfejlődés mehetett végbe. Ebben egyetért Kálmán Béla fentebb idézett véleményével. Ha elfogadjuk Kolpakova álláspontját, akkor megállapíthatjuk, hogy az obi-ugor *ōñsi* és *tāja*-igék részleges/szelektív kódmásolás (Johanson 1992, 2002) vagy újabb kifejezéssel mintakölcsönzés útján (Sakel 2007) váltak birtoklásigékké.

⁴ „Die zwei Haupttypen *ōñsi* und Px + Seinsverb gehen mit Sicherheit auf das Urwogulische zurück, wobei das *habeo*-Verb infolge seiner vermutlichen semantischen Entwicklung (Kálmán 1986: 169–170) mit der Zeit immer mehr an Bedeutung gewann, um schließlich die andere(n) Konstruktion(en) teilweise zu verdrängen” (1990: 178).

⁵ „Neither verb has a credible etymology, but it is likely that each is a separate borrowing during a period of bi- or multilingual convergence with an autochthonous language or languages now lost.”

3. A komi *ke* feltételes partikula átvétele

3.1. Reális és irreális feltétel

Tisztázzuk először, hogy hol találkozhatunk a kérdéses partikulával. Olyan feltételes alárendelő mondatokról beszélünk, melyekben a mellékmondatban fogalmazódik meg a feltétel (protasis), a főmondatban pedig a következmény (apodosis). Ezekben a mondatokban az igék jelentő módban vannak. A magyarban a protasist a *ha* kötőszó jelöli:

(5) a. *Ha holnap jó idő lesz, elmegyünk kirándulni.*

Ez a mondattípus (*ha* + jelentő mód) alkalmas az ún. lehetséges v. reális feltétel kifejezésére. A lehetetlen vagy irreális feltétel kifejezésekor a magyarban feltételes módot használunk:

b. *Ha holnap jó idő lenne, elmennénk kirándulni.*

c. *Ha tegnap jó idő lett volna, elmentünk volna kirándulni.*

Minket most elsősorban az (5a) típus érdekel. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy okoz némi terminológiai zűrzavart, hogy ugyanazzal a terminussal (feltételes v. conditionalis) jelöljük a mondatszerkezetet és az igemódot is. A magyarban ráadásul a feltételes módnak óhajtó jelentése is van:

d. *Bárcsak holnap jó idő lenne!*

Hasonló a helyzet a manysi nyelvben, melyben a magyarral etimológiailag összefüggő *-n-* elemű módjel használatos, és ennek is van optatívuszi jelentése is (Riese 1981: 392). Ezért jelen írásomban ezt a módjelet COND.OPT rövidítéssel jelölöm, míg a reális feltétel morfológiai jelölőjére a COND rövidítést használom.

A protasis–apodosis felépítésű mondatot egyébként kötőszó nélkül is létre lehet hozni. Feltehetőleg az obi-ugor nyelvek is eredetileg ezt a stratégiát alkalmazták. A reális feltétel (protasis) kifejezésére a keleti és déli hantiban *-η-* elemű igenév is szolgál. Ezekre K. F. Karjalanen nyelvtani feljegyzéseiben a potenciális (Potential) terminust használta (Karjalainen–Vértes 1964). Az irreális feltételre különböző partikulákkal is lehet utalni a manysi és hanti nyelvjárásokban (Riese 1982, 1984).

3.2. Az átvétel helye és ideje

A finnugor alapnyelvi közösség felbomlása után többféle helyen és időben kerültek kapcsolatba egymással obi-ugor és permi népek. Az utóbbi ezer évből két konkrét helyet és időt tudunk említeni. A 10–15. században a manysik nagy része az Urál hegység nyugati oldalán élt, a Káma és a Csuszovaja folyók mentén, permi népek szomszédságában. Ebből az időből származik a komi jövevényszavak többsége (Rédei 1970: 76). Szibéria meghódítása után pedig, a kereskedelmi utak men-

tén izsmai komik vándoroltak át az Urál hegység keleti oldalára. A folyamat a 17. század végén kezdődött, és a 20. század elejéig tartott. A komik a kereskedés mellett sikeres rénszarvastartókká is váltak. Az izsmai komi nyelvjárás szibériai változata eltávolodott a komi irodalmi nyelvtől, jelentős nyenyec és hanti hatást mutat (Igušev 2010, Kaškin et al. 2015)⁶.

A komi *ke* ~ *ke* feltételes partikula (mely permi eredetű, tehát az udmurtban is megvan) szinte az összes obi-ugor nyelvjárásban felfedezhető. A partikula és annak szintaktikai szerepe többször volt alapos kutatás tárgya. Timothy Riese előbb a manysi (1981), majd a hanti feltételes szerkezeteket vizsgálta (1982), s kutatásait később kiterjesztette az összes ugor, permi és volgai nyelvre (1984). Ez a mű volt az alapja Bakró-Nagy Marianne tanulmányának, akit elsősorban az érdekelt, hogy az egyes manysi nyelvjárásokban milyen grammatikalizációs folyamatokon mentek keresztül a feltételes szerkezetek (2006).

A *ke* és fonetikai variánsai mind a permi, mind az obi-ugor nyelvekben feltételes mondatokban a feltételt (protasis) megfogalmazó tagmondatban állnak, tehát a magyar *ha* kötőszóval azonos funkciót töltenek be. Simuló szócskaként, azaz enklitikumként viselkednek. Írásban hol egybe, hol külön írják az előtte lévő szóval, hol kötőjellel kapcsolják hozzá. Sohasem állnak mondat élén, hanem – Bakró-Nagy 2006 kifejezésével – „a logikai hangsúlyt viselő mondatrészt követik”. Ez gyakran közvetlenül az ige előtti mondatrész, például tárgy (6):

- (6) komi (Fokos 1913: 88, idézi Riese 1984: 135)
idžid kok- čuñnite ke vundannid, seki porš šeta.
 nagy láb-ujj.POSS.2SG.ACC ha vág.2PL akkor disznó ad.1SG
 'Ha a lábatok nagyujját levágjátok, akkor odaadom a disznót.'
 (glosszázás Bakró-Nagy 2006)

Tagadáskor a partikula a tagadó ige és a főige közé ékelődik (7):

- (7) udmurt (Wichmann 1893: 24, idézi Riese 1984: 158)
ug- ke potiški, kötj ug čida.
 NEG ha kimegy.PR.S.1SG benső.1SG NEG.3SG kibír.3SG⁷
 'Ha nem megyek ki, nem bírja a szívem.'⁸

Riese feltételezése szerint (1984: 68) a partikula az első érintkezés idején, az európai oldalon került a manysi nyelvbe, ahonnan később a manysi–hanti együttélés

⁶ Kaškin et al. tanulmánya (2015) az Orosz Akadémia által finanszírozott kutatás eredményeképpen három, nyenyec eredetűnek vélt jelenséget tárgyal az izsmai komi észak-szibériai változatában: a farkas körülírással elnevezéseit, az 'ül' ige lokatív kopulaként való használatát és a magánhangzókapcsolatoknak *j* és *v* hiátustöltővel való feloldását. Mindhárom jelenség ismert a hantiban is, ezért feltehetőleg nem egyszerű nyenyec–komi kapcsolatról van szó, hanem olyanról, melyben a hanti is szerepet játszott.

⁷ A glosszázást Salánki Zsuzsának köszönöm.

⁸ A példamondatok fordítását akkor is magyarul adom meg, ha az eredetiben más (német vagy orosz) nyelvűek.

idején adódott tovább az északi hanti nyelvjárásba. Riese elméletének az alapja az, hogy a *ke* és grammatikalizálódott változatai megtalálhatók az összes manysi nyelvjárásban, a hanti nyelvjárások közül viszont csak az északiban.

3.3. A *ke* partikula a manysi nyelvjárásokban

Munkácsi Bernát 1888-89-ben bejárta majdnem az egész manysi nyelvterületet, és páratlanul gazdag anyaggal tért haza. Folklor szöveggyűjtését 1892–96 között négy kötetben adta közre, de közben 1894-ben megjelentetett egy részletes nyelvtani leírást is hat nyelvjárásról (északi, közép- és alsó-lozvai, pelimi, kondai, tavdai). A déli (tavdai) nyelvjárás kivételével mindegyikben beszámol a *ke* és fonetikai változatainak (*kē, t'e, kel, -ketal, kēt, kētal, -k, -kāt, kät*) előfordulásáról. Ezekre a szóalakokra különböző terminusokat használ, például „hátszópartikulák” (1894: 36), „szóhoz simuló kötőszócskák” (123), „szóhoz simuló mondatkötők” (217), „mondatszerkesztő határozók” (249). A partikulák említésén kívül mindegyik nyelvjárás leírásakor szót ejt „föltételhatározó” vagy „föltételkifejező” gerundiumokról, melyek szintén *-k-* elemet tartalmaznak (1894: 46–47, 130, 170, 226, 295).

Munkácsi Bernát mellett Artturi Kannisto volt, aki még élő nyelvként tudta kutatni az összes manysi nyelvjárást. Mára csak az északi nyelvjárásnak maradtak beszélői, a többi nyelvváltozatot a 19. századi feljegyzésekből ismerjük. Az északi manysi specialistái közül jelen tanulmányban Kálmán Bélára (1976ab) és E.I. Rombandeevára (1973) hivatkozunk. Honti László a Munkácsi és Kannisto szövegek alapján rekonstruálta a tavadai (1975) és a pelimi (1980) nyelvjárás ige- és főnévragozását. Előbbi a déli, utóbbi a nyugati csoportba tartozik. Ulla-Maija Kulonen a keleti csoportba tartozó kondai nyelvjárás nyelvtanát írta meg A. Kannisto szövegei és nyelvtani feljegyzései alapján (1990). Az alábbiakban a tőlük vett példákkal illusztrálom a *ke* partikula sorsát. Vizsgálódásaim alapját Riese (1981, 1984) és Bakró-Nagy (2006) tanulmányai adták, de végül tőlük részben eltérő következtetéseket fogalmazok meg.

Bakró-Nagy Marianne (2006) is megállapította, hogy a déli nyelvjárás kivételével mindenütt megtalálhatók a *ke* partikula változatai. Úgy találta, hogy szórendi helyét tekintve az északi manysi áll legközelebb a komihoz: mindkettőben az a gyakori, hogy a partikula valamely ige előtti mondatrészt követ, feltehetőleg a fókuszot. A (8) mondatban ez a tárgy:

- (8) északi manysi (Kálmán 1976b: 64)
<i>min-ne</i>	<i>mā-ŕ'e</i>	<i>ōhšē-γn,</i>	
megy.PTC.PRS	föld-ha	birtokol-PRS.2SG	
<i>ta minē-γn,</i>	<i>āŕim-ŕ'e</i>	<i>ta olē-γn!</i>	
DET	megy-IMP.2SG	NEG.PRED-ha	DET él-IMP.2SG
- 'Ha van hova menned, menj oda, ha nincs, élj itt!'

A fókusz lehet határozó is (9):

- (9) nyugati (közép-lozvai) manysi (Munkácsi 1984: 123)
kērt-kel khajt-uχ tan-γ-ēn, tū joχta-l-n!
 valóban-ha fut-INF akar-PRS-2SG DET utolér-OBJ-IMP.2SG
 'Ha igazán futni akarsz, érij engem utol.'

A feltételes partikula az udmurthoz (7) hasonlóan a manysiban is a tagadószó és az ige közé ékelődik (10):

- (10) északi manysi (Kálmán 1976a: 53)
at ke wāγ-l-ən, am lāw-ēγ-um.
 nem ha tud-OBJ-2SG én mond-PRS-1SG
 'Ha nem tudod, én megmondom.'

Ha a feltételes mellékmondat csak ígét tartalmaz, a partikula természetesen azt követi (11):

- (11) keleti (kondai) manysi (Kannisto–Liimola 1955: 284)
χaśś-ən- kūt, jāl-n.
 tud-2SG ha megy-IMP.2SG
 'Ha tudod, menj.' (idézi Riese 1984: 82)

Mint fentebb már említettem, Munkácsi arról tudósít, hogy mindegyik nyelvjárásban lehet találkozni az igealak belsejébe beékelődött partikulával is. Ezeket az alakokat ő gerundiumnak nevezi. Jellemzőjük a *-k-* elemű (feltételes igenév)képző és az ágensjelölő szuffixumok. Az északi manysiban ehhez még *-t* locativusrag is járulhat (12), de létezik határozórag nélküli alak is (13):

- (12) északi manysi (Rombandeeva 1973: 146)
min-kē-m-t – sorum, at min-kē-m-t – sorum.
 megy-ha-1SG-LOC halál NEG megy-ha-1SG-LOC halál
 'Ha elmegyek, meghalok, ha nem megyek el, meghalok.'

- (13) északi manysi (Munkácsi 1894: 47)
ānəm-nəl nomt kiss-kē-n, am naηən χuml'ə lāwi-l-əm?
 1SG-ABL tanács keres-ha-2SG 1SG 2SG.DAT hogyan mond-OBJ-PRS.1SG
 'Ha tanácsot kérsz tőlem, hogyan mondjam meg neked?'

Munkácsinak van példája a nyugati nyelvjárásból is (14):

- (14) nyugati (közép-lozvai) manysi (Munkácsi 1894: 130)
tī pāt-kē-n, mänä mänəślə-ni-l-əm.
 DET esik-ha-2SG milyen szaggat-COND.OPT-OBJ-PRS.1SG
 'Ha ide esel, de nagyon megszagatnálak.'

A szintén nyugati csoportba tartozó pelimi nyelvjárás leírásakor Honti László kevésnek tartotta anyagát ahhoz, hogy világos képet rajzoljon erről a jelenségről: „Mivel a conjunctivusra csak kevés adatot ismerek, egyelőre nem vállalkozom a leírására, továbbá lemondok az ige testébe időjel nélkül beolvadt *-kə ~ keē* ’wenn’ elemmel képzett conditionalis bemutatásáról is” (Honti 1980: 197).

A keleti nyelvjárásban a (13)–(14)-hez hasonló szerkezeteket találunk:

(15) keleti (kondai) manysi (Kannisto–Liimola 1955: 658)

ām nān at ŋot-kə-m, tət jal äl-now-n.

1SG 2SG.ACC NEG segít-ha-1SG itt le öl-COND.OPT.PASS-2SG

’Ha én nem segíték neked, megölnének téged.’

A. Kannisto anyagát elemezve Ulla-Maija Kulonen arra az eredményre jutott, hogy a kondai manysiban két feltételes mód van (finnül konditionaali): az egyik az *-n-* elemű, melyet jelen időben használ a kondai manysi, a másik a *-k-* elemű, mely a múlt idejű igealakhoz kapcsolódik (1990: 156–164). Valójában az *-n-* elemű morféma az északi nyelvjárásból is ismert feltételes módjel (*mən-n-ī* megy-COND.OPT-PRS.3SG ’menne’), a *-k-* (*k ~ kāt*) elemű alak pedig a feltételes partikula agglutinálódott változata, tehát a reális feltételt megfogalmazó mellékmondat állítmánya. Attól függetlenül, hogy a partikula a múlt idejű igealakhoz kapcsolódik, a jelentése lehet jelen idejű (16):

(16) keleti (kondai) manysi (Kulonen 1990: 160)

toχ woār-s-ən-kāt nāŋnān jāmās oāt jəmt-i.

így csinál-PST-2SG-ha 2SG.DAT jó NEG válik-PRS.3SG

’Ha így teszel, neked nem lesz jó.’

A déli (tavdai) nyelvjárásban szintén a múlt idejű igealakhoz kapcsolódik a partikula, de a morféma sorrendje megváltozott: az igei személyragok a partikulát követik (17):

(17) déli (tavdai) manysi (Honti 1975: 45)

ji-skū-n

jön-COND-2SG

’ha jössz’

Ezt a szóalakot Honti ragozott igeként kezeli, melyben a *ke* partikula az *-s-* múltidő jellel összekapcsolódva igei módjellé vált. Megjegyzi, hogy az igealak viszonylag fiatal voltára az utalhat, hogy nincs külön alanyi és tárgyias ragozási sora (Honti 1975: 45). Ezt a megjegyzését egyetértően idézi Riese (1984) és Bakró-Nagy is (2006). Viszont arról is írt Honti, hogy a formálisan múlt idejű alak a kontextustól függően jelen- és múlt időre egyaránt utalhat. S azt is megjegyzi, hogy ezek az igealakok csak mellékmondatok állítmányaként fordulhatnak elő,

hogy jelezzék a főmondat állítmányában megnevezett cselekvés feltételét⁹. Van tehát egy igetöhöz kapcsolódó morfémator, mely azon kívül, hogy kifejezi az alany számát és személyét, egyéb igei kategóriák kódolására képtelen, és nem állhat főmondatban, csak mellékmondatban – azaz úgy viselkedik, mint egy igenév. Akkor miért nem hívhatjuk igenévnek/gerundiumnak úgy, ahogyan Munkácsi is tette?

A tavadai igealak atipikus voltát mutatja az is, hogy akár passzív ragozású, múlt idejű alakhoz is tapadhat a partikula:

(18) déli (tavadai) manysi (Munkácsi 1894: 295)

juni-päl joxt-us-k-əu ju-tī-wu.
 hátul-felé elér-PASS.PST-COND-1PL be-eszik-PASS.1PL
 'Ha utolér, felfal minket.'

Ennek a mondatnak egy változata előfordul Kannisto kondai anyagában (19). Itt tárgyias ragozású az igealak, de a feltételességre utaló elem a végén helyezkedik el, mint a (16) mondatban:

(19) keleti (kondai) manysi (Kulonen 1990: 161)

tāw mōānəw jət-joxt-s-ān-k āl-γ-ān.
 3SG 1PL.ACC után-ér-PST-OBJ.3SG-ha öl-PRS-OBJ.3SG
 'Ha ő utolér, megöl minket.'

3.3.1. Tatár hatás a tavadai manysiban?

A tatár hatás lehetőségét először Honti László vetette fel, mondván, hogy a tavadai igealak formájának és funkciójának kialakulását „nyilvánvalóan befolyásolta” a tatár feltételes *sä, sa* (1975: 44)¹⁰. Ő hivatkozott először Nicholas Poppe: *Tatar Manual* című chrestomathiájára, megjelölve az oldalszámot is (1963: 61). Innen másolt ki Riese egy tatár adatot: *kara-* 'to look', *kara/sa/m* 'if I look' (1981: 388). Ezt az igealakot idézte későbbi munkájában is, de a jelenséggel kapcsolatban óvatosan fogalmazott: „Nagyon valószínű, hogy túl messzire vinne az a feltételezés, hogy a tavadai manysi feltételes mód tatár hatás alatt alakult ki, azt viszont feltehetjük, hogy kialakulását erősítette a szomszédos nyelv”¹¹ (1984: 98). Ennél sokkal egyértelműbb Bakró-Nagy szóhasználata: „Tekintettel arra, hogy a környező tatár nyelvi változatokban a fentivel megegyező szerkezetet található, nagyon is valószínűnek látszik a következtetés, mely szerint a tatárral egyébként is nyelvi kapcsolatokat mutató déli manysi a mintát kölcsönözte” (2006).

⁹ „Im Tawda-Wogulischen können die Verbformen des Konditionals nur als Predikate von Satzgefügen vorkommen, und sie weisen auf die Bedingung der im Prädikat des Hauptsatzes genannten Handlung hin”.

¹⁰ „Bei der Entstehung seiner heutigen Form und Funktion wurde er offenbar vom tatarischen Konditional *sä, sa* beeinflusst.”

¹¹ „It would very likely go too far to assume that the Tavda conditional mood arose under the influence of Tatar, but one can safely assume that the Tavda mood was reinforced by the neighboring language.”

De mennyiben egyezik meg a tatár és a manysi szerkezet? A Poppe féle tankönyvből kimásolt adatot Bakró-Nagy a következő módon glosszázza és fordítja:

(20) tatár (Bakró-Nagy 2006)

kara-sa-m
néz-ha-1SG
'néznék'

A morfológiai elemek között félrevezető a *ha* kötőszó szerepeltetése, ugyanis a *-sa-* elem az ótörök időktől fogva módjel, s a török nyelvekben *sa* alakú partikula sincs¹². A 'néznék' fordítás is helytelen, hiszen nem irreális, hanem reális feltételtől van szó, helyesen 'ha nézek', úgy amint az eredeti forrásban is szerepel (Poppe 1963: 61). A tatár minta tehát csak annyiból lehetett hatással a tavidai alakra, hogy a nyelv nem analitikus módon, partikulával jelöli a reális feltételt, hanem az ige(névi) alakba beékelődött morfémával. A tatárban viszont a jelen idejű tőhöz kapcsolódik a módjel, arra tehát továbbra sincs magyarázat, hogy a tavidában miért a múlt idejű alakból jött létre a feltételes módú ige vagy igenév. S mivel a tavidai nyelvjárás sajnos kihalt, a szóalak valódi funkcióját sem tudjuk ellenőrizni.

Összefoglalva: a manysi nyelvjárások esetében a komi *ke* partikula átvételével kapcsolatban globális kódolásról beszélhetünk, hiszen a hangalakkal együtt a funkciót is átvették a nyelvek, bár maga a hangalak variálódott az egyes nyelvjárásokban. A feltételes partikula utóbb mindegyik nyelvjárásban grammatikalizálódott, de különböző fokokon: vagy csak hozzátapadt a ragozott igehez, vagy a morfémák sorrendjét megváltoztatva beékelődött az igealakba, igenévképzővé (esetleg igei módjellé) vált. Ha ebben szerepe volt a tatár hatásnak, csak annyiban, hogy a reális feltétel a tatárban is ragozott igével fejeződik ki. Két szomszédos szintetikus nyelv erősítheti a bennünk zajló szintetizálódási (grammatikalizációs) folyamatokat. A mintakölcsönzés tényével a tavidai manysi esetében én azért nem számolnék, mert a tatár jelen idejű alakkal szemben a manysiban múlt idejű igealak áll.

3.4. A *ke* partikula a hanti nyelvjárásokban

A hanti nyelvjárások közül az északiban jelenik meg a permi eredetű partikula, *ki* alakban. Hasonlóan a manysi nyelvhez, fókuszhelyzetben lévő mondatrészek után áll, ami lehet például tárgy (21):

¹² Ezt a fontos információt Czentrár Andrásnak köszönöm.

(21) északi (kazimi) hanti (Kaksin 2007: 121)

χo jām amp ki tāj-l,
 férfi jó kutya ha birtokol-PRS.3SG

taś tāj-ti wēr-l ken.
 rénnáj tart-PTC.PRS dolog-3SG könnyű

'Ha az embernek jó kutyája van, könnyű dolog a rénszarvastartás.'

Az északi hanti esetében tehát feltehetőleg globális kódmásolás történt, de eredetileg talán manysi közvetítéssel, amit később erősíthetett a szomszédságban beszélt komi nyelv hatása. A keleti és déli nyelvjárásokban viszont nem találkozunk feltételt jelző *ke ~ ki* partikulával. Karjalainen déli hanti gyűjtésében néhány példa erejéig felbukkan a *ke* partikula, de nem a feltételesség, hanem a bizonytalanság kifejezésére (22). Ez részleges kódmásolás, mert csak a szóalak került át a nyelvbe, megváltozott jelentéssel.

(22) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1964: 85)

nōŋ mən-t-an ke
 2SG megy-PRS-2SG mintha

'te mintha elmennél / talán elmész'

A komi feltételes partikula némileg grammatizálódott változatát sejthetjük viszont abban a szurguti hanti szerkezetben, melyben a személyraggal ellátott folyamatos melléknévi igenévhez kapcsolódik egy *ka* elem (23):

(23) szurguti hanti (Csepregi 2017: 176)

ma ilə mən-t-am ka tūñəŋ-qə ti wāl-l-ən.
 1SG el megy-PTC.PRS-1SG ha boldog-TRANSL DET él-PRS-2SG

'Ha/amikor én elmegyek, boldogan fogsz élni.'

Szükséges azonban megjegyezni, hogy a *-ka* elem kizárólag igenév után jelenik meg, ragozott igéhez vagy más szófajhoz nem kapcsolódik. A reális feltételt azonban egyéb módokon is ki tudja fejezni a szurguti hanti: feltételes igenévvel (24), ragozott igével és *quntə* kötőszóval (25), valamint lokatívuszragos igenévvel (26).

(24) szurguti hanti (Karjalainen–Vértes 1964: 269)

mən-ŋ-am
 megy-COND-1SG
 'ha elmegyek'

A keleti nyelvjárások közül a szurgutiban az *-ŋ*- elemű igenév a 19. század végén már kiveszőben volt. Karjalainen két adatközlője közül csak az egyikük használta. A másik adatközlő következetesen a *quntə* 'mikor' jelentésű kérdő- ill. kötőszóval szerkesztette a feltételes mondatnak a feltételt tartalmazó tagmondatát (25):

(25) szurguti hanti (Karjalainen–Vértes 1964: 269)

mən-l-əm quntə, tu-l-em.
 megy-PRS-1SG mikor visz-PRS-OBJ.1SG
 'Ha elmegyek, elviszem.'

A befejezett melléknévi igenév lokatívuszraggal ellátva nemcsak időhatározói, hanem feltételes mellékmondatokban is állhat:

(26) szurguti hanti

ma mən-m-am-nə
 1sg megy-PTC.PST-1SG-LOC
 'ha/amikor elmegyek...'

Az is előfordulhat, hogy egy mondaton belül kétféle szerkezettel fejeződik ki a reális feltétel. A (27) mondatban a *ka* igenévhez, a *quntə* véges igéhez kapcsolódik:

(27) szurguti hanti (Honti 1978a: 136)

tõm jãqə jõγət-t-an ka,
 DET haza érkezik-PTC.PRS-2SG ha
l'al' əkt-l-ən quntə, qyń patlə-mtə-γat.
 hadsereg gyűjt-PRS-2SG mikor betegség esik-MOM-IMP.3SG
 'Ha hazaérsz, és ha fegyveres csapatot gyűjtesz, betegség leljen meg.'

A déli hanti nyelvjárásban is *-ŋ-* elemű feltételes igenevet jegyeztek fel a kutatók a 19. század végén (28). Mivel ezt a nyelvjárást ma már nem beszélik, csak találgatni tudunk, hogyan alakult volna a sorsa az igenévnek: megmaradt volna, vagy mint a szurgutiban, felváltotta volna egy analitikusabb szerkezet?

(28) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1964: 85)

tam χat mənə-ŋ-em, mən-t-am.
 ez nap megy-COND-1SG megy-PRS-1SG
 'Ha ma elmegyek, akkor megyek (=indulok).'

A (25)–(26) mondat kapcsán két kérdés merül fel: 1) mi köze van egymáshoz az időhatározó és a feltételes mondatoknak 2) hogy kerül egy kérdőszó az ige mögé?

Az első kérdésre könnyű a válasz, ugyanis e két mondatfajta minden nyelvben közel áll egymáshoz szemantikailag. Az obi-ugor nyelvekben is előfordulnak olyan feltételesként is értelmezhető mondatok, melyekben nem feltételes partikula, hanem 'mikor' jelentésű kérdőszóból alakult kötőszó áll a tagmondat élén (29):

(29) északi (szinjai) hanti (Ruttkay-Miklián 2010)

χun ůna jıs-l-ən, kũććə-l-aj-ən.
 amikor bor iszik-PRS-2SG megrészegeedik-PRS-PASS-2SG
 'Amikor bort iszol, megrészegegedsz.' (idézi Sipos 2015: 217)

Ez a mondat így is fordítható: ha bort iszol... Az északi nyelvjárásokban az '(a)mikor' jelentésű szó mindig a mondat élén áll. Hasonlóképpen a szurgutiban is a mondat élén áll a *quntə* 'mikor', ha kérdőszóként (30) vagy időhatározó kötőszóként a (31) szerepel.

(30) szurguti hanti
quntə mən-l-ən?
 mikor megy-PRS-2SG
 'Mikor mész el?'

(31) szurguti hanti
quntə mən-l-ən, ...
 mikor megy-PRS-2SG
 'Amikor elmész, ...'

A (25) mondatban viszont azt látjuk, hogy 'ha' kötőszói jelentésben a *quntə* elem az ige mögé, azaz a feltételes tagmondat végére kerül. És itt térünk vissza a fenti két kérdés közül a másodikhoz. Ebben a szórendi váltásban szerepe lehet a komi eredetű, hátravetett modális partikulának, ez a kötelező szórend a (23) mondatban is. Hasonlóképpen a déli és keleti manysiban is egyre gyakrabban került a partikula az ige mögötti helyre, ami elősegítette a szuffigálódását is. Ennyiben befolyásolhatta – áttételesen – a komi szintaxis a szurguti hanti feltételes mondat szórendjét.

A másik erősítő tényező az, hogy bizonyos modális partikulák szórendi helye szintén az ige mögött van: az irreális feltételt kifejező északi hanti *loln* (*lülən, lələn, tətən*), déli hanti *adaŋ* (*ātaŋ, ādaŋ*), keleti (vahi) hanti *töŋ* (Riese 1982: 233, 238). Ami viszont szurguti specialitás: a 'mikor/amikor' jelentésű elem az összes többi nyelvjárásban a tagmondat élén áll, egyedül a szurgutiban kerül a feltételt tartalmazó tagmondat állítmánya, azaz igéje mögé.

A nyelvi változás nem kíméli a feltételes mondatokat sem: mind a komiban, mind a hantiban megjelentek az orosz eredetű *jesli* 'ha' kötőszók is, akár magukban, akár a feltételes partikulával együtt. Sipos Mária (2014) egy színjai hanti beszélőnek a 2000-es évek elején felvett mondatai között talált ilyet:

(32) északi (színjai) hanti (Sipos 2014: 111)
χulm-a, jesli χuləm juš.
 három-LAT ha három út
 'Háromfelé [ágazik el], ha három út van.'

Ugyanennek az adatközlőnek a beszédében, bár ritkán, de előfordul a dupla jelölés is, azaz a mondat élén az orosz jövevény kötőszó áll, a belsejében a feltételes partikula (*jesli ... ki*). Szintén előfordul az időhatározói vagy helyhatározói kötőszóval kombinált *ki* (*χön* '(a)mikor' ... *ki*, *χōta* '(a)hol' ... *ki*). Hasonlóan a (22) mondatban bemutatott, déli hanti használathoz, a színjaiban is kibővült a *ki* partikula jelentése, alkalmas a valószínűség kifejezésére is (Sipos 2014: 114).

4. Orosz hatás a szintaxisban

A hanti nyelvterület központja, ahol a három nagy nyelvjárás csoport találkozik, az Ob és az Irtis összefolyása. Mivel ez a hely víziúton három irányból megközelíthető, az oroszok a 16. században itt alapítottak várost, melyet egy hanti fejedelem, Szamar után Szamarovónak neveztek el. Ez a város lett 1930-tól az obi-ugorok közigazgatási és művelődési központja előbb Osztjako-Vogulszk majd Hanti-Manszijszk néven. Az orosz hatás is itt, az Irtis és mellékfolyói (Konda, Demjanka, Tavda) partján beszélt hanti és manysi nyelvjárásokban jelent meg először. Élénk kapcsolat alakult ki a helyiek és az orosz kereskedők között, a vidék pedig alkalmas volt a magasabb életszínvonalat biztosító földművelő és állattartó gazdálkodásra. Reguly Antal már a 19. század közepén érzékelte az oroszosodás veszélyét (a kondai manysi fejedelem unokája már csak néhány szót tudott anyanyelvén), s ezt tapasztalták a századfordulón ott járt magyar és finn kutatók is. A nyelvcsere (oroszra, kisebb részben tatárra) nagyjából a 20. század közepére ment végbe ezen a vidéken. A K. F. Karjalainen által a 19. század végén feljegyzett szövegek (Karjalainen–Vértes 1975) is tartalmazznak orosz eredetű szavakat. Ezek egyrészt reáliák, olyan főnevek és igék, mely fogalmak az orosz hódítással együtt jelentek meg a helyiek gondolkodásában. Másrészt olyan szavak, melyekre a szintaxis változása miatt, valamint pragmatikai okokból volt szükség. Ez utóbbiakat két csoportra osztottam, a kötőszók, valamint a modális partikulák és modalitást kifejező szószerkezetek csoportjára (Csepregi 1996, 1997).

Az orosz eredetű kötőszók (*što* < *что* 'hogy', *štoŋi* < *чтобы* 'azért, hogy', *ili* < *или* 'vagy', *toli* < *толи* 'vagy', *šotaki* < *еще тому* 'mégis' stb.) azt jelzik, hogy a mondat szerkezettel együtt a kötőszót is átvette a beszélő. Az obi-ugor nyelvek szintaxisára ugyanis az egy finit igét tartalmazó, az alárendeléseket igeneves szerkezetekkel kifejező mondat volt a jellemző. A több finit igét tartalmazó, analitikus mondat szerkezethez – mely akár belső fejlődéssel is létrejöhetett – szükség volt kötőszókra, ezt kínálta az orosz nyelv. Tárgyi mellékmondat a *što* < *что* 'hogy' kötőszóval:

(33) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 43)

man manə sem-γət-am-at woj-em,
 1SG 1SG szem-DU-1SG-INSF lát.PST-OBJ.1SG
što təw utəp tipə-nə oms-ot.
 hogy 3SG sátor belső-LOC ül-PST.3SG
 'Én a saját szememmel láttam, hogy a sátorban ült.'

Célhatározói mellékmondat a *štoŋi* < *чтобы* 'azért, hogy' kötőszóval:

(34) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 11)

jōχ ti nəŋ-ot štoŋi χetit-at-nə at ajət-t-aj.
 be DET fut-PST.3SG hogy unoka-PL-LOC NEG észrevesz-PRS-PASS.3SG
 'Beszaladt, hogy az unokák ne vegyék észre.'

Az egyszerű modális partikulák (*tol'ko* < *только* 'csak', *pošti* < *почти* 'majdnem', *ešo* < *ещё* 'még', *uš, üš* < *уже* 'már', *wopse* < *вообще* 'általában', *latno* < *ладно* 'rendben' stb.) még nem borítják fel a hanti mondat szerkezetet. Viszont számos elem morfológiailag jelöletlenül került át a hantiba úgy, hogy elveszítette az oroszban betöltött funkcióját, de nem illeszkedett a hanti mondat szerkezetbe sem. Lássunk néhány példát! A (35) mondatban az orosz *можем* 'lehet, tud' ige veszi át a 'talán' jelentésű partikula szerepét:

(35) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 43)

təw mošot ənt u-tot tətə.
3SG lehet NEG van-PST.3SG itt
'Ő talán nem volt itt.'

A *можем* az oroszban 3SG személyű ige, de a hanti mondatban a *mošot* nem ige-ként szerepel. A (36) mondatban viszont ugyanez az ige megőrzi segédigei szerepét, és 2SG személyű jelentését, de nem a hanti, hanem az orosz igeragozási paradigmába illik:

(36) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 36)

təw kem-nə as jəčə-ja mošəš nopət-ta.
az kívül-LOC Ob közép-LAT tudsz sodródik-INF
'Azután el tudsz úszni az Ob közepére.'

A (37) mondatban *he pad* 'nem örül' kifejezés 'bosszús, mérges' jelentésű. Az utána álló, *jə-* 'válík vmivé' ige bővítményeként jelenik meg. A *jə-* ige vonzata (transz)latívusz, a hanti szintaxis szerint a bővítményen meg kellene jelennie a latívusz ragnak, de ez nem történik meg. Az idegen szó morfológiailag jelöletlenül került a mondatba.

(37) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 41)

ike-t ʎe rat jəw-mən nəχ ti omt-ot.
férj-3SG nem_örül válík-GER fel ím ül-PST.3SG
'A férje mérgesen felült.'

A (38) mondatban viszont az orosz vonzat kölcsönződött a hanti mátrixmondatba. A *мне некогда* 'nem érek rá, nincs rá időm, lit. nekem nincs mikor' szerkezet második tagja került az állítmány helyére, a hanti személyes névmás pedig az orosz mintát másolva datívuszba került.

(38) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 105)

manem maɣjəŋk te-ta ʎekowta.
1SG.DAT méz víz eszik-INF nincs_mikor
'Nekem nincs időm mézsört inni.'

Az állítmány helyére kerülhet a давай 'nosza, gyerünk' módosítószó is (most nem foglalkozunk azzal, hogy az oroszban ez eredetileg 'adj' jelentésű, felszólító módú ige volt). A hanti mondatban viszont egy 'elkezd' jelentésű ragozott ige helyét foglalja el. A hanti mondatban az igei állítmánynak számban és személyben egyeztetődnie kellene az alannyal, ez itt nem történik meg. A nem-ige *tawaj* viszont bővül egy főnévi igenévvel, mely valójában igei bővítmény, és melynek a szórendi helye nem a mondat végén, hanem az igei állítmány előtt lenne:

(39) déli hanti (Karjalainen–Vértes 1975: 51)

t'anye urt tawaj jayət-ta.

Tyange hős nosza merit-INF

'A Tyange hős elkezdte merni [a vizet].'

Nehéz eldönteni, hogy a (35)–(39) mondatokban jövevényszavakról vagy kódkeveredésről van-e szó. Azt sem tudjuk, hogy ezek a kódváltások és kódkeveredések vezettek-e rendszerszerű nyelvi változásokhoz, mert a 19. század vége után nem vizsgálták a déli nyelvjárásokat, s mire újra eljutottak volna a kutatók az Irtis és mellékfolyói vidékére, addigra a hantik nyelvet váltottak. Ugyanez áll a manysi beszélőkre is (Sherwood 1997).

Száz évvel később, amikor hantik és manysik újabb csoportjait fenyegeti a nyelvsváltás veszélye, hasonló tapasztalatokról számolnak be a kutatók. Általánossá vált a kódkeveredés, de ez nem rendszerszerű változáshoz, hanem nyelvvesztéshez vezet (Németh 2018). Az újságnyelvben, mely a nyelvi tervezés jó terepe, megjelennek a neologizmusok, például az orosz mintát másoló névutók (Schulze 1997), de ezeknek minimális a hatása a beszélt nyelvre.

Egyébként is, mivel az obi-ugor nyelvek tipológiailag igen különböznek az orosztól, kisebb az esélye a morfológiai és szintaktikai átvételnek (Thomason – Kaufman 1988). A közelmúltban kutatás tárgya volt az egyik tipikus orosz nyelvi jelenség, a folyamatos és befejezett aspektus megkülönböztetése a hantiban. Kiderült, hogy a megkülönböztetés nem következetes, s nem az igekötők átvételében, hanem az igeképzők használatában jelentkezik (Gugán – Csepregi 2010). Az orosz hatás leginkább a szórendben érvényesül, a nem igevégi mondatok terjedésében (Asztalos – Gugán – Mus 2017).

5. Orosz hatás a hangtanban

Az oroszral összehasonlítva az obi-ugor nyelvek mássalhangzórendszerére nagy vonalakban az a jellemző, hogy hiányoznak a zöngés zárhangok és szibilánsok, a *w* ejtése bilabiális és nincs zöngétlen párja, az *n* és a *č* ejtése pedig kakuminális. Ezen kívül, hasonlóan többi nyelvrokonunkhoz, az obi-ugorok sem kedvelik a szóeleji mássalhangzótorlódást. Ezért eredetileg ezek a nyelvek hanghelyettesítéssel vették át az orosz jövevényszavakat, a szóeleji mássalhangzótorlódást pedig feloldották. A stratégia mindenütt azonos volt – időben és térben két egymástól távoli nyelvjárást említve – azonos módon ment végbe a déli manysiban a 19. század végén (Bakró-Nagy 2018) és az északi hantiban száz évvel később (Onyina

2009). Ma, a kétnyelvűség korában a beszélők artikulációs bázisa alkalmas mindkét nyelv fonémáinak a kiejtésére. A helyesírási szabályzatok előírják, hogy az orosz jövevényszavakat írásban az orosz helyesírás szerinti formájukban kell használni. Amit a fonetikusok változásként említenek, az az *n* és a *č* kakuminális ejtésének eltűnése.

Megfigyelhető azonban a hantiban egy hangtani változás, melyben szerepet játszhatott a külső orosz nyelvi környezet. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a nyelv folyamatosan változik, akár nyelven belüli stimulusokra reagálva, és ez a fonetikában is megnyilvánulhat. Ennek az alább bemutatandó változásnak azonban lehet, hogy nemcsak lingvisztikai, hanem szociológiai oka is van.

A hanti nyelvjárásokban érdekesen oszlik meg a finnugor alapnyelvi **l* és **s* hangoknak (protohanti **l* és **l*) a képviselője. A legészakibb és legkeletibb nyelvjárásokban (obdorszki és vahi) ez *l* hangban esett egybe (kivéve a vaszjuganiban, ahol **s > j* változás ment végbe). A központ felé közeledve, a szomszédos északi és keleti nyelvjárásokban (kazimi és szurguti) a zöngétlen spirantikus *l* győzött, a központi (az Ob és Irtis összefolyása közelében levő serkali és szalimi), valamint a déli nyelvjárásokban pedig egységesen *t* hang felel meg a két alapnyelvi hangnak. Mindez párhuzamosan érvényes a palatális **l'* fejleményeire is, azaz északról illetve keletről a központ felé haladva *l'*, *l'* és *t'* megfelelésekkel találkozunk (Csepregi 2014).

Az *l > t* változás a déli hantiban a 18. század közepére tehető (Gulya 1998). A hanti dialektológiában az is ismert tény, hogy az átmeneti nyelvjárások, a serkali és a szalimi, bár morfológiailag az északi illetve a keleti csoportba tartoznak, ugyanúgy *t*-znek, mint a déli nyelvjárások. Az utóbbi időben azonban a *t*-zés egyre gyorsabban terjed mind keleti, mind északi irányba az Ob és mellékfolyói mentén. A változásnak feltehetőleg pszichológiai oka is van, ugyanis a *l* túlságosan idegenül hangzik orosz nyelvi környezetben. Ennek a zöngétlen spiránsnak az elején még egy zárfelpattanást is lehet hallani, s ejtése közben a nyelv két oldalán süvít kifelé a levegő. A 19. század végén Jankó János néprajzkutató, aki szavakat is feljegyzett, hármas betűkombinációval (tʃl) adta vissza ezt a hangot. Többen állítják, hogy a hanti beszélők a feltűnés kerülése végett cserélik fel a zöngétlen spiránst az oroszban is meglévő *t* hanggal. Gyermekotthonban felnőtt hanti ismerőseim mesélték, hogy akkor tértek át a *t* használatára, ha nem akarták, hogy a nevelők akár távolról is meghallják, hogy az anyanyelvükön beszélnek.

Összetett artikulációja miatt a spirantikus *l* ún. „nehéz” hang. Egyike azoknak, melyeket a kisgyermek utoljára tanul meg helyesen kiejteni. Az egyik általam ismert családban egy értelmi fogyatékos gyermek tízéves korában is *t*-ket ejtett ott, ahol a család többi tagja következetesen *l*-t. Arról persze nem is álmodhatunk, hogy akadna Szibériában olyan logopédus, aki a szurguti hanti hangok helyes ejtését gyakoroltatná a gyermekekkel. Az *l > t* változás azáltal is terjedhet, hogy kellő szakértelem híján az iskolákban sem figyelnek oda a helyes kiejtésre.

Nyugtathatnánk magunkat azzal, hogy ez természetes nyelvi folyamat. A nyelv jövője szempontjából azonban azért van okunk aggodalomra, mert a hanti

nyelvben mind a *t*, mind a *l* hang igen terhelt. Nemcsak a szókincsben gyakori mindkettő, hanem számos grammatikai morféma tartalmaz *-l-* és *-t-* hangot. Így az *l > t* változással sok homoním alak jön létre, ami szinte már a megértést is akadályozza (Csepregi 1998: 16). A *t*-zö nyelvjáráások többsége mára kihalt. Az ok természetesen összetett, de vajon milyen arányban kell homoním alakoknak lenniük egy nyelvben ahhoz, hogy képtelenné váljon a kommunikációra?

6. Távolabbi areális kapcsolatok

Tanulmányom befejező részében többféle értelemben is feszegetni próbálom a kereteket. Nem két nyelv érintkezéséről, hanem ezer kilométereket átívelő areális kapcsolatról lesz szó, egy olyan szemantikai párhuzamosság kapcsán, melynek forrása inkább az emberi gondolkodásban van, mintsem valamely konkrét nyelv szókincsében.

A két obi-ugor nyelvben, valamint a szölkupban van egy igekötő- ill. határozósópár, melyek bár etimológiailag nem függenek össze, jelentéseik egységesek:

(40) hanti *nik ~ nīk*, manysi *nāl(uw)*, szölkup *karr(ä)*

1. a folyóhoz lefelé; a partról a vízbe; a kikötőtől a csónakba; a mellékfolyótól a főfolyóba
2. le a hegyről; zárt területről szabad területre, folyóhoz, tóhoz, mocsárhoz
3. a tűzhelyre, tűz fölé (pl. fazekat akasztani), megfőz, megsüt
4. a ház belsejéből a bejárati ajtó felé

(41) hanti *utə~wutī*, manysi *pā(γ)*, szölkup *konnä*

1. a víztől, a folyótól v. a hajóból a partra v. parthoz; a parttól a szárazföld belsejébe;
2. a partmenti dombon fel; a part melletti falutól az erdő felé
3. a tűzhelytől, a tűztől el; tűzről levesz
4. az ajtótól a házba, a ház hátsó részébe (ahol a szent sarok van)

Ezeknek a viszonylag távoli jelentéseknek az összefüggését a szölkupban a magas partfalba vájt barlanglakásokkal magyarázták, melyekben a tűzhely a bejárat melletti mélyedésben volt (Kuznyecova et al. 1980: 272). Ez a kognitív háttér kiterjeszhető az Ob-vidék egyéb nyelveire is, és a metaforikus gondolkodás révén megmagyarázható, hogy a jelentések megőrződtek akkor is, amikor a lakóhelyek kikerültek a felszínre (Csepregi 2009). Amikor e kérdéssel foglalkoztam, sejtettem, hogy szélesebb összefüggései is lehetnek ennek a jelenségnek. Az erdei nyenyec és a ket nyelvre gyanakodtam, de nem jutottam elegendő információhoz. Viszont az én tanulmányommal szinte egyidőben jelent meg egy másik kutatás (Pevnev–Urmančieva 2008/2009), mely kiderítette, hogy több paleoázsiai és mandzsu-tunguz nyelvben ugyanilyen jelentésszerkezete van a vízzel és a tűzzel kapcsolatos mozgásokat kifejező határozószóknak. A szerzőpáros figyelmét elkerülte a manysi párhuzam, de számos további nyelvben felfedezték az általuk tüzes-vizes izopoliszémiának (огневодная полисемия) nevezett jelenséget. Ezek a paleoázsiai nyelvek a ket,

a gilják és az ainu, a mandzsu-tunguz nyelvek pedig a következők: evenki, even, nanaj, ulcsa, orok, udehe. Figyelemreméltó, hogy bár a jelenség egész Szibériára kiterjed, török és mongol nyelvek nem szerepelnek a listában.

Még ennél is távolabbi összefüggéseket sejtet E. Vajda (2013), amikor arról ad hírt, hogy néhány, Észak-Amerika nyugati partvidékén beszélt indián nyelv(család)ban szintén azonos kifejezésekkel írják le a vízzel és a tűzzel kapcsolatos mozgások irányait¹³. E nyelvcsaládok egyike a na-dene, melynek tlingit ágáról kimutatták az ázsiai eredetet (Fodor 1999: 1409). Ezen kívül szóba kerültek a vakas és a szalis nyelvek (magyar nevük forrása Fodor 1999: 1513, 1284).

7. Záró gondolatok

Az obi-ugor nyelveket beszélő népek számos más nyelvvel érintkeztek történelmük során. A több nyelven való kommunikálás ősidők óta a mai napig az életük része. Mindez nyomot hagyott a nyelvükön, ahogyan az ő nyelvük nyomait is fel lehet fedezni a szomszédos nyelvekben. Tanulmányomban csak néhány esetet mutattam be nyelvi kontaktusok következményeiből. A példák számát még lehetne bővíteni, ahogyan szorgalmasan bővítik is e nyelvek kutatói. Távolabbról vizsgálva a dolgot, az a kölcsönhatási folyamat, melynek az obi-ugorok részesei, évezredek óta kísér minden nyelvet.

A morfológiai rövidítések jegyzéke

ABL	ablatívusz
ACC	tárgyeset
ADESS	adesszívusz
COND	reális feltétel
COND.OPT	- <i>n</i> -elemű feltételes mód
DAT	részeshatározó
DET	determináns
DU	kettes szám
GER	határozói igenév képzője
INF	főnévi igenév képzője
IMP	felszólító mód
INSF	eszköz- és célhatározórag
LAT	latívusz

¹³ „The riverine directional systems of both families (Yeniseian and Na-Dene) share an unusual type of semantic conflation, whereby the directional meaning ‘down to the water’ and ‘out into open space’ also means ‘onto the fire’. Similarly, the antonym ‘up from the water to the forest’ and ‘back away from open space’ also means ‘away from the fire’, ‘up off of the fire’. Pevnev & Urmanchieva (2010) describe how the Yeniseian fire/water conflation apparently spread by analogy from Ket to the neighboring Uralic languages Selkup and Khanty, while Fortescue (2010: 105) notes that the corresponding Na-Dene system seems to have spread to the neighboring Northern Wakashan languages as well as to Thompson, a Salishan language spoken also south of Tlingit on the Pacific Northwest Coast” (Vajda 2013).

LOC	lokatívusz
MOM	momentán igeképző
NEG	tagadószó v. tagadó ige
NEG.PRED	állítmányi értelmű tagadószó
OBJ	tárgyas ragozás
PASS	passzívum
PL	többes szám
POSS	birtokos személyrag
PRS	jelen idő jele
PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
PST	múlt idő jele
PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
SG	egyes szám
TRANSL	transzlatívusz

Hivatkozások

- Asztalos Erika–Gugán Katalin–Mus Nikolett 2017. Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia 3*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–Szt. István Társulat. Budapest–Piliscsaba. 30–62.
- Bakró-Nagy Marianne 2006. Grammatikai kölcsönzés és grammatikalizáció. A komi feltételes *ke* partikula a manysiban. In: Sipos Mária (szerk.): *Obi-ugorok a XXI. században*. Nyelvtudományi Intézet. Budapest. CD.
- Bakró-Nagy, Marianne 2018. Mansi loanword phonology: A historical approach to the typology of repair strategies of Russian loanwords in Mansi. In: Bartos, Huba–den Dikken, Marcel–Bánréti, Zoltán–Várad, Tamás (eds.): *Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 94. Springer. 51–66.
- Csepregi Márta 1996. Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban. In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem. Szeged. 60–67.
- Csepregi, Márta 1997. Russische Einflüsse in der Südstjakischen Syntax. In: Hahmo et al. (hrsg.): *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Shaker Publishing. Maastricht. 71–77.
- Csepregi Márta 1998. *Szurguti osztják chrestomatia*. Studia uralo-altaica supplementa 6. Szeged.
- Csepregi Márta 2009. Egy obi-ugor igekötőpár – kognitív szempontból. In: Fancsaly Éva (szerk.): *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére*. Studia Linguistica. Dialóg Campus. Pécs. 146–156.
- Csepregi Márta 2012. Akarat, kívánság, képesség, készség kifejezése a szurguti hantiban. In: Hyytiäinen, Tiina et al. (eds.): *Per Urales ad Orientem. Iter poliphonicum multilingue*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264: 39–52.

- Csepregi Márta 2014. Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. *Folia Uralica Debreceniensis* 21: 13–24.
- Csepregi, Márta [Чепреги, Марта] 2017. *Сургутский диалект хантыйского языка*. ОУИПИИР. Ханты-Мансийск.
- Fodor István (főszerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fortescue, Michael 2010. *Orientation Systems of the North Pacific Rim*. Museum Tusulanum Press. Copenhagen.
- Futaky, István 1975. *Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 10. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Futaky, István 1979. Zur Frage der tatarischen Lehnwörter des Ostjakischen. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 3: 75–80.
- Gulya, János 1997/1998. Die Geschichte der /-Laute des Süd-Ostjakischen im 18. Jahrhundert. *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 15: 43–63.
- Gugán Katalin–Csepregi Márta 2010. Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba. 149–168.
- Havas Ferenc–Csepregi Márta–F. Gulyás Nikolett–Németh Szilvia 2015. *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. ELTE Finnugor Tanszék (utdb.elte.hu). Budapest. (Megtekintve: 2018-11-02).
- Honti László 1975. *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des Wogulischen Dialektes an der Tawda*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Honti László 1978a. Tromagani osztják szövegek. *NyK* 80: 127–139.
- Honti László 1978b. Osztják–jurák lexikális kölcsönzések. *NyK* 80: 358–369.
- Honti László 1980. Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására. *NyK* 82: 191–222.
- Igušev, Evgenij [Игушев, Е. А.] 2010. Хантыйские семантические заимствования в коми языке. *Вестник Югорского государственного университета* 17: 42–46.
- Johanson, Lars 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29/5. F. Steiner. Stuttgart.
- Johanson, Lars 2002. *Structural factors in Turkic language contacts*. Curson. London.
- Kaksin, Andrej [Каксин, А. Д.] 2007. *Казымский диалект хантыйского языка*. Полиграфист. Ханты-Мансийск.
- Kálmán Béla 1961. *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kálmán Béla 1976a. *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kálmán, Béla 1976b. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kálmán Béla 1986. Über das obugrische Verb 'habeo'. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 10: 165–170.

- Kannisto, Artturi 1925. Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1–246.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1951. *Wogulische Volksdichtung* I. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 101.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1955. *Wogulische Volksdichtung* II. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 109.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik–Vértes, Edith 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik–Vértes, Edith 1975. *Südostjakische Textsammlungen I*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 157.
- Kaškin, E. V.–Kuznecova, A. I.–Muravjov, N. A. [Кашкин Е. В., Кузнецова А. И., Муравьев Н. А.] 2015. Ижемские говоры ЯНАО: Диалектные и ареальные особенности. In: Кельмаков, В. К.–Титова, О. В. (ред.): *Пермистика 15: диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками*. Удмуртский университет. Ижевск. 148–155.
- Katz, Hartmut 1977. István Futaky: Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. *НyК* 79: 444–449.
- Kolpakova, Natalja [Колпакова, Н. Н.] 2000. Некоторые особенности выражения possessивных отношений в угорских языках. In: Сувиженко, Л. И. (отв. ред.): *Кафедра финно-угорской филологии: Избранные труды к 75-летию кафедры*. Издательство Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург. 134–141.
- Korenych, Éva 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korenych, Éva 1981. Iranian contacts during the period of Ugric division. In: Ortutay, Gyula (red.): *Congressus Quartus Internationalis Finno-Ugristarum III*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 70–76.
- Kulonen, Ulla-Maija 1990. Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyksistä. *Virtittäjä* 94/1: 49–54.
- Kulonen, Ulla-Maija 2007. *Itämansin kielioppi ja tekstejä*. Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen XV. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Kuznecova, A. I.–Helimskij, E. A.–Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И.–Хелимский, Е. А.–Грушкина, Е. В.] 1980. *Очерки по селькупскому языку*. Издательство Московского университета. Москва.
- Munkácsi Bernát 1894. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Ugor Füzetek 11. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Németh Szilvia 2015. Birtoktulajdonító mondat szerkezete (északi manysi). In: Havas et al. 2015. <http://hu.utdb.nullpoint.info/type/eszaki-manysi/birtoktulajdonito-mondat-szerkezete/psrprdadn> (Megtekintve: 2018-11-02).
- Németh Szilvia 2018. A manysi kódváltások osztályozása. In: Csepregi Márta–Salánki Zsuzsa (szerk.): *A többnyelvűség dinamikája*. ELTE Finnugor Tan-szék. Budapest. 81–114.

- Onyina, Szofja 2009. Az interferencia megnyilvánulása a hanti–oroszc kétnyelvűségben. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 91–97.
- Pevnev, A. M.–Urmanchieva, Anna Jurjevna [A. M. Певнев–А. Ю. Урманчиева] 2008/2009. Неординарная изополисемия в некоторых языках северной Азии. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32/33: 519–556.
- Poppe, Nicholas 1963. *Tatar Manual*. Uralic and Altaic Series 25. Indiana University – Mouton. Bloomington – The Hague.
- Rédei Károly 1970. *Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Riese, Timothy 1981. Some Aspects of the Conditional Sentence in the Vogul Language. *NyK* 83: 383–393.
- Riese, Timothy 1982. The Conditional Sentence in the Ostyak Language. *NyK* 84: 229–243.
- Riese, Timothy 1984. *The Conditional Sentence in the Ugrian, Permian and Volgaic Languages*. Studia Uralica 3. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. Vienna.
- Riese, Timothy 1990. Nochmals zu *habeo* im Wogulischen. In: Pusztay János (hrsg.): *Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén*. Specimina Sibirica 3: 175–180.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] 1973. *Мансийский (вогульский) язык*. Наука. Москва.
- Sakel, Jeanette 2007. Types of loan: Matter and pattern. In: Matras, Yaron–Sakel, Jeanette (eds.): *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter. Berlin. 15–29.
- Sammallahti, Pekka 1998. Saamic. In: Abondolo, Daniel (ed.): *The Uralic Languages*. Routledge. London–New York. 43–95.
- Sauer, Gert 1990. Ostjakisch-selkupische lexikalische Beziehungen. In: Keresztes, László–Maticsák, Sándor (red.): *Congressus Septimus Internationalis Finno-Ugristarum* 1B. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen. 133–138.
- Schulze, Brigitte 1997. Bedeutungsentlehnungen aus dem Russischen bei chantischen Postpositionen. In: Hahmo et al. (hrsg.): *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Shaker Publishing. Maastricht. 197–200.
- Sherwood, Peter 1997. The death of Tavda Vogul: notes on the nature and extent of Russian influence. In: Hahmo et al. (hrsg.): *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Shaker Publishing. Maastricht. 209–215.
- Sipos Mária 2014. Az orosz feltételes kötőszó átvételének következményei az északi hantiban. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 107–120.
- Sipos Mária 2015. Időhatározói alárendelő mondatok a mai színjai hantiban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 213–232.
- Sipőcz Katalin 2011. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 221–229.
- Sipőcz Katalin 2015. Negation in Mansi. In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds): *Negation in Uralic Languages*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia. 191–218.

- Sipőcz Katalin 2018. A terepmunka hozadéka 1. *NyK* 114: 123–132.
- Steinitz, Wolfgang 1959. Zu den Samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen. *Ural-Altäische Jahrbücher* 31: 426–453.
- Steinitz, Wolfgang 1960. Ostjakische Lehnwörter im Russischen. *Zeitschrift für Slawistik* 5: 483–519.
- Steinitz, Wolfgang 1961. Einige türkische Lehnwörter im Ostjakischen. *Acta Orientalia Hungarica* 12: 179–181.
- Steinitz, Wolfgang 1962. Zu den syrjänischen Lehnwörtern des Obugrischen. *Acta Linguistica Hungarica* 12: 247–254.
- Steinitz, Wolfgang 1963. Selkupische Lehnwörter im Ostjakischen. *Acta Linguistica Hungarica* 13: 213–223.
- Steinitz, Wolfgang 1965. Tatarische Lehnwörter im Ostjakischen und Wogulischen. *Acta Linguistica Hungarica* 15: 85–96.
- Thomason, Sarah Grey 2006. Language change and language contact. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd ed. Elsevier. Oxford. 6: 339–346.
- Thomason, Sarah Grey–Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley–Los Angeles–Oxford.
- Toivonen, Yrjö Heikki 1944. Türkische Lehnwörter im Ostjakischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 52: 1–20.
- Toivonen, Yrjö Heikki 1956. Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- Vajda, Edward 2013. Vestigial possessive morphology in Na-Dene and Yeniseian. <https://linguistics.uoregon.edu/wp-content/uploads/2013/09/Vajda-VestigialDYMorphology.pdf> (Megtekintve: 2019-01-25).
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) 2002. *Chrestomathia Nganasanica*. Studia uralo-altaica supplementa 10. SzTE Finnugor Tanszék–MTA Nyelvtudományi Intézet. Szeged–Budapest.
- Winkler, Eberhard 2003. Az uráli nyelvek *habeo*-szerkezetének történetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 195–207.

Csepregi Márta

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Finnugor Tanszék

csepregi.marta@btk.elte.hu

Belső fejlemény vagy orosz hatás? A kazimi hanti *šit* névmás újabb funkciójáról

Sipos Mária

1. Bevezetés

A hanti nonverbális mondatok általában is kevésbé kutatottak voltak,¹ és az osztyakológiai munkákban a rövid tárgyalás a nonverbális mondatokban előforduló névmási elemek használatára rendszerint nem tér ki (pl. Honti 1984: 97–99, Kaksin 2010: 142–143). E névmások között van közelre mutató (*tām*: melléknévi, *tāmi*: főnévi) és neutrális (*šit*) mutató névmás is. Emellett ismeretes, hogy az orosz is alkalmaz névmási elemet nonverbális állítmányú mondatokban (Partee 2010: 30). Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a hanti nonverbális állítmányú mondatokban napjainkban sűrűn megfigyelhető *šit* 'az' névmás használata összefüggésben van-e az orosz nonverbális állítmányú mondatokban előforduló *eto* 'ez' névmás használatával, más szóval mai előfordulása és gyakorisága orosz hatásnak tulajdonítható-e.² Ehhez összevetem, hogy milyen mondat-típusokban, és milyen szerepben fordul elő a pronominális elem a két nyelvben, és a hasonlóságok, illetve különbségek alapján, továbbá a gyakoriság változásának megfigyelésével, valamint nyelven kívüli tényezők figyelembe vételével következtetek a kontaktushatás valószínűségére.

A kontaktusnyelvészeti szakirodalomban ismeretes, hogy amikor olyan reláció, amelynek korábban semmiféle fizikai jelölője nem volt, a nyelvi kontaktusok hatására jelölőt kap, a jelölő forrása lehet a domináns nyelv, és a többségi nyelv hatására mintamásolás útján is létrejöhet (Sakel 2007). Emellett egy korábban írásbeliség nélküli kisebbségi nyelv és egy hosszú írásbeliséggel rendelkező domináns nyelv kontaktusjelenségeinek vizsgálatakor feltétlenül figyelemmel

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 103–126.

¹ *Az uráli nyelvek névszói szerkezetei* című 125206 számú NKFIH projektum célja egyebek között a nonverbális állítmányú mondatok leírása. A jelen írás ennek a prokatumnak keretében készült.

² Köszönettel tartozom a szakmai segítségért, ötletekért, pontosításért a projektmegbeszéléseken részt vevő kutatóknak, különösen Egedi Barbarának, Ekaterina Georgievának, Hegedűs Veronikának, É. Kiss Katalinnak és Mus Nikolettnek, valamint Agyagási Klárának és Tatjana Jefremovának, továbbá az írás két anonim lektorának.

kell lenni a következőkre is. Amint Bakker és Hekking (2012) az otomi (otomange nyelvek, Mexikó) és a spanyol nyelv kontaktushatásairól írva a bevezetésben kifejtik, közvetlen szóbeli kommunikáció során az információk egy részének nem kell explicitnek lenniük, mert a kommunikációs szituáció szereplői számára egyértelműek és ismertek. Az ilyen, jelölő nélküli információk közé tartozik például a szószerkezetek és mondatok szintjén a konstituensek közötti viszony, amelyet írásban kötőszókkal szokás jelezni. A szóbeliségre jellemző kifejezőmód azonban a formális érintkezésben, különösen pedig az írott nyelvben kétértelműséget vagy homályosságot eredményezhet. Ezért tehát formális stílusban és írásban az egyértelműség érdekében a szabályok és elvárások általában megkövetelik az explicit kifejezőmódot, illetve a nyelvtani viszonyok jelölését. Azokban a nyelvekben, amelyek hosszú írásbeliségre tekintenek vissza, az írott nyelvnek ez a tulajdonsága a beszélt nyelvre is visszahat. Más szóval azokban a beszélt nyelv is sokkal több grammatikai viszony jelölését mutathatja fel, mint az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek általában véve (Bakker – Hekking 2012: 42).

A fent említett hanti és orosz elem viszonyának tisztázására tett kísérletben a tárgyalás menete a következő lesz: a kazimi hanti nyelvjárás, továbbá a vizsgálandó nyelvi anyag bemutatása (2) után a dolgozatban használt fogalmak kerülnek sorra (3). A (4) azt tekinti át, hogy a pronominalis eredetű elemeknek milyen szerepei ismeretesek a nonverbális állítmányú mondatokban. Ezután az orosz nyelvben megfigyelhető pronominalis elem rövid bemutatása következik (5). A (6) tekinti át a hanti pronominalis elemeket a vizsgált szerepben a szakirodalom, majd pedig a tankönyvek szövege alapján. Végül az összefoglalás zárja a dolgozatot (7).

2. A hanti nyelv kazimi nyelvjárása, a nyelvi anyag és a vizsgálat sajátosságai

A hanti az uráli nyelvcsalád ugor ágához tartozó nyelv. Nyugat-Szibériában (Oroszország) beszélik, az Ob és mellékfolyói mentén. Történetileg három nagy nyelvjárás csoportra szokás osztani: keleti, déli és északi csoportokra, de ezek közül a déli a 20. század első felében már eltűnt. A 2010-es népszámlálás szerint a magát hantinak valló 30.943 főnek kb. egyharmada beszéli is a nyelvet (PEREPIS 2010). A nyelv maga veszélyeztetett, a generációk közti nyelvátadás nem biztosított, a középgeneráció kétnyelvű, a fiatalok orosz nyelvűek.

2.1. A kazimi nyelvjárás

A kazimi az északi csoport egyik dialektusa, amelyet az Ob keleti mellékfolyója, a Kazim, annak mellékfolyói mentén és torkolata környékén beszélnek. A kazimi változat a többi nyelvjáráshoz képest az írásbeliség tekintetében mindig jó helyzetben volt: rádióadás, ha nem is nagy óraszámában, de van, kiadványok az 1930-as évek óta folyamatosan jelennek meg. Ez a kezdeti időszakban propagandairódmalmat, gyermekirodmalmat, különböző tantárgyhoz kapcsolódó tankönyveket

jelentett. Később az oroszról fordított propagandairódlalom gyérül, de számos iskoláskönyv készült. Az 1990-es évek után pedig kiadványbőségen tankönyveket és folklórgyűjtésekből készült kiadványokat kell érteni (Schmidt 2006: 23–28). A Ленин пaнт хуват [Lenin pаnt хуват 'A Lenini Úton'] című újság 1957-től folyamatosan megjelenik kéthetente³. Mindez elsősorban a szűk értelmiség aktivitásának köszönhető, és nem a nyelv általános presztízsével vagy a nyelvhasználat széles körével van összefüggésben.

2.2. A vizsgált nyelvi anyag

A vizsgált nyelvi anyag 1934 és 2008 között kiadott kazimi hanti nyelvjárású tankönyvek szövegéből állt össze. Nyolc évtized általában véve nem számítana elég hosszú időnek nyelvi változások vizsgálatához. A hantik számára azonban a Szovjetunió megalakulása utáni évtizedekben az őslakos népeket érintő központi kultúrpolitika sok új kihívást fogalmazott meg a nyelvtervezésben.

1924 őszén kiadták a jelszót: „Le az írástudatlansággal!”, 1930 körül számos kultúrközpontot, úgynevezett „vörös sátor” iskolát alapítottak, mindez felvetette az irodalmi nyelvek megalkotásának szükségességét. A nyelvet korábban ismeretlen feladatok ellátására kellett alkalmazni tenni. Ilyen volt a tankönyvírás is, amely folyamatos az 1930-as évektől, amikor is az első hanti pedagógus generáció munkába állt (Schmidt 2006: 15–18).

Nem csupán azért esett azonban a választás erre a műfajra, mert iskoláskönyvek az írásbeliség kezdetétől léteznek. A hanti nyelvű, oroszról fordított propagandairódlalom csak rövid életű volt. A hanti nyelvű újság nemcsak nem fed le annyi évtizedet, mint a tankönyvírás, de az eseményleíró, tudósító jelleg miatt abban kevesebb nonverbális állítmányú mondatra is lehet számítani. A folklórműfajok nem jönnek szóba, mert azokra nem jellemzőek a leíró részek, és nyelvi változás vizsgálatára korlátozottan alkalmasak.

A választott műfaj előnye abban áll, hogy a szövegek azonos zsánert képviselnek, hasonló stílusban íródtak, és vélhetőleg hasonló preskriptív, konzervatív szándék állt mögöttük. További előnyük, hogy a didaktikus célokból kifolyólag nonverbális állítmányú mondatok nagy számban találhatóak bennük. A hátrányok között pedig számolnunk kell azzal, hogy didaktikus szövegek lévén feltehetőleg idealizált nyelvet képviselnek, amelyek mindig késésben vannak a beszélt nyelvi tendenciákhoz képest. A tapasztalatok alapján számolni lehet továbbá a tankönyvírás egyes egyéniségeinek, pontosabban nyelvi ízlésük hatásával, azaz bizonyos nagy tekintélyű szerzők vagy kiadók meggyőződése bizonyos szintaktikai vagy stiláris kérdésekről vélhetőleg befolyásolta a megjelenő tankönyvek szövegének végső formáját.

Ilyen nagy egyéniség volt például Julija Nyikolajevna Russzkaja (1917–1986) tankönyvszerző és oktatószervező. Amint Schmidt nekrológiájából (1991)

³ Kezdetben hanti és manysi nyelvű cikkek is olvashatók voltak, de 1991-ben elnevezése Ханты ясаң-ра [Xanti jasang 'Hanti Nyelv'] változott, és ezzel párhuzamosan létrejött egy kizárólag manysi nyelvű újság is.

tudható, Russzkaja orosz anyanyelvüként került a hanti írásbeliséget megszervezők körébe. Először Leningrádban, majd Hanti-Manszijszkban tevékenykedett, orosz anyanyelvű létere jól megtanult hantiul, és igen elkötelezettnek is bizonyult a nyelv és kultúra iránt. Több tankönyv megírása fűződik nevéhez. Russzkaja a II. világháború után 35 évig dolgozott a Proszvescsenyije kiadónál, és ahogy Schmidt fogalmaz: „[...] legtöbb erejét az iskoláskönyvek és oktatási metodikájuk kidolgozásába fektette. 1946 óta szinte minden osztják nyelvű kiadvány az ő kezén ment keresztül, sőt ő szervezte szerzői kollektíváikat is” (Schmidt 1991: 203).

Noha elméletileg homogenitás várható attól, hogy a kutatás tankönyvekre épül, a gyakorlatban még ez is heterogén anyaghoz vezetett. A kezdeti időkben, az 1930-as években tartalmilag igen vegyes volt az iskoláskönyvek anyaga, mert az őslakos népekkel (vagyis a kisiskolás korúakkal) nagyon sok mindent meg kellett ismertetni: az iskolát mint intézményt, az írásbeliséget, a szűkebb és a tágabb földrajzi-biológiai környezetet (sivatagi és tengeri állatok), a kommunista ideológiát, a Szovjetunió fővárosát, háborús múltját stb. A kezdeti évtizedek után a tankönyvek meglehetősen egy kaptafára készültek: a bevezető szakaszban a képi világ az őslakos kultúrát idézte, de hamar háttérbe szorította ezt az iskola, az internátus, az írásbeliség és az oroszos tárgyi kultúra. A legfontosabb azonban az, hogy mire a Szovjetunió–Moszkva–Lenin–háború tematika végére értek, a kisiskolás észrevétlenül elsajátította az orosz ábécét is. A 2000-es években, a televízió és az internet korában az alapvető természettudományos ismeretek közvetítésére már nincs szükség, valamint az ismert ideológiai változások sok kötelező téma eltűnéséhez is elvezettek. Így annak ellenére, hogy visszaszorul az iskolákban az anyanyelvi órák száma, a tankönyvírás határozottan fejlődik. A hanti nyelven tanított tantárgyak köre már régen az anyanyelvre korlátozódott, a kultúrát, irodalmat orosz közvetítőnyelvű oktatási anyagból tanítják, természettudományos tankönyvek pedig csak a kezdeti időkben születtek. Ma már azonban absztrakt nyelvtani fogalmak (szinonímia, homonímia, szókölcsönzés, nyelvrokonság stb.) megismertetése sem ritka. Mivel napjainkban az oktatás kezdettől fogva orosz nyelven történik (amely rendszerint nem ismeretlen a kisiskolás számára), orosz hangokat és betűket már nem cél tanítani. Így viszont sokkal nagyobb teret kaphatnak a hanti nyelv specifikumai. E tartalmi változásoknak pedig, amint alább a példák illusztrálni fogják, a könyvek nyelve szempontjából is van jelentősége: olyan mondattípusok jelentek meg, amelyek a korábbi tankönyvek stílusától igencsak távol állnak.

2.3. A vizsgálat sajátosságai

A vizsgálat sajátos voltát, amelyre mind a módszerek megválasztásában, mind pedig a következtetések levonásakor tekintettel kell lenni, az alábbiakban lehet összefoglalni. (i) Egyrészt alapjában véve nem írásbeliségben létező nyelv egyes jelenségeit nyolc évtized tankönyvi szövegeiben próbálok követni. A nyelv kicsiny voltából, kisebbségi helyzetéből, a területi szétszórtságból, továbbá a napjainkban is zajló nyelv váltásból kifolyólag nem beszélhetünk megkötések nélkül egységes nyelvvaltozatról vagy normáról még a nyelvjárásra vonatkoztatva

sem. (ii) Ilyen kondíciók mellett a kevés számú tankönyvíró, újságíró, szépíró, nyelvész, folklorista stb. saját nyelvjárása, idiolektusa, normáról vallott nézetei és egyéni nyelvi ízlése alkalmanként jobban érvényesülhet. (iii) Egy nyelv írott változatának létrejötte után számos változás várható, hiszen az írott nyelv a beszélt nyelvre is visszahat, azonban a szóbeliség jellemzőire, vagyis hogy a szóbanforgó változási folyamat hol tart, legfeljebb következtetni lehet. (iv) A nyelv új szerepeiből következően létrejönnek új mondatfajták. Ez azonban azt jelenti, hogy az újonnan kialakult nyelvi megformálásokat voltaképpen nincs mivel összevetni.

3. A dolgozatban használt fogalmak

3.1. A nem igei állítmányú mondatok fajtái

A nem igei állítmányú mondatok fajtáinak megállapítására többen is kísérletet tettek (áttekinti például Mikkelsen 2011)⁴. Higgins négy fajtát különített el: predikatív, specifikációs, azonosító, ekvatív mondatfajtákat (Higgins 1979: 204–293). A predikatív (PRED) mondatban az első főnévi szerkezet referenciális, a második pedig nem-referenciális, az utóbbi az alany egy tulajdonságát adja meg (1):

- (1) *Sylvia is an architect.*
 S. COP INDF.ART építész
 'Sylvia építész.'

A specifikációs (SPEC) mondatokban éppen fordítva: az első névszói szerkezet nem-referenciális, a második viszont referenciális. Az első főnévi szerkezetet a második részletezi, pontosan meghatározza. A mondatípust hasonlították már kitöltendő űrlaphoz is (Mikkelsen 2004: 1): az első főnévi szerkezet megad egy tágabb kategóriát, a második pedig pontosítja az ahhoz tartozó elemet (2):

- (2) *The director of Anatomy of a Murder is Otto Preminger.*
 DEF.ART rendező -nAk anatómia -nAk INDF.ART
 gyilkosság COP O. P.
 'Az Egy gyilkosság anatómiájának a rendezője Otto Preminger.'

Az azonosító (identifikáló) mondat jellemzően arra használatos, hogy valaminek vagy valakinek a nevét megtanítsa (Higgins 1979: 237). Az alany névmás vagy névmási szerkezet, a predikátum pedig ennek a tényleges tartalmát adja meg (3):

- (3) *That (woman) is Sylvia.*
 az nő COP S.
 'Ő / az a nő Sylvia.'

⁴ A felsorolt példák is Mikkelsen 2011-ből származnak.

Az ekvatívként (EQU) említett, korábban azonosságot kifejező mondatnak címkezett típus két főnévi kifejezés azonosságát fejezi ki. Mindkét főnévi kifejezés referenciális tehát, és azonos dologra, személyre stb. utalnak (4):

- (4) *Cicero is Tully.*
Cicero COP Tullius.
'Cicero (az) Tullius.'

Higgins munkája nagy hatással volt a szintaktikai kutatásokra, ám többen indítványoztak valamilyen összevonást az általa javasolt fajták között (áttekinti Mikkelsen 2011), aminek eredményeképpen két-, illetve többnyire három tagú felosztások jöttek létre. Jelen dolgozatban azt a három típust (PRED, SPEC, EQU) elkülönítő osztályozást veszem alapul, amelyet Mikkelsen javasolt (Mikkelsen 2005: 118–130). Higgins és Mikkelsen rendszere között a különbség abban áll, hogy az azonosító mondat típus kategóriáját Mikkelsen megszüntette: azokat a mondatokat, amelyekben az alany névmás (*That is Sylvia*), a SPEC típusba sorolta, míg ha az alany mutató névmási szerkezet (*That woman is Sylvia*), akkor pedig az EQU csoportba. A választás elsősorban azért erre esett, hogy a hanti mondatok tárgyalása összevethető legyen Partee orosz nonverbális mondatairól írt munkájával (Partee 2010), amely Mikkelsen felosztását követi, másrészt a hanti nonverbális állítmányú mondatok megformálásában nem látszott olyan különbség, amely másik felosztás választását indokolná.

3.2. A PRED mondatok két altípusa

A hanti mondatoknak, pontosabban a pronominális elemek előfordulásának tárgyalása a fentiekén túl szükségessé teszi a generikus és a definíciós mondatok fogalmának tisztázását is.

A generikus mondatok fajtát leíró altípusáról (kind-referring)⁵ Pelletier 2010 alapján elmondható, hogy a dolgok, tárgyak, élőlények, fogalmak bizonyos köréről tesznek általánosan igaz kijelentéseket. Nem céljuk kimerítően leírni, elhatárolni rokon tárgyaktól vagy jelenségektől. Nem specifikusan vonatkoznak egy vagy több individuumra, hanem prototipikus állításként értelmezhetők. E mondatok alanyára, amely generikusan értelmezhető főnévi csoportból áll, szintén igaz, hogy nem azért válik topikká, mert már előfordult a társalgás során, hanem mert közös ismeretekhez tartozik. Így másodlagos fontosságú, hogy szintaktikailag határozott-e, és a megformálás nyelvenként különböző is (Carlson 1982, Lee 1994, Pelletier 2010, Leslie 2016). Pelletier megkülönbözteti négy altípusát: (a) az állítás a csoport tipikus elemére igaz (5); (b) az állítás a csoport bizonyos elemeire nézve igaz (6); (c) az alanyként szereplő főnévi szerkezet a csoportból formailag egy tagot kiemel (7), (d) a főnévi szerkezet a csoport átlagát fejezi ki (8):

⁵ A generikus mondatok másik típusában a mondatban megjelenő egész esemény tekinthető általánosan igaznak (Pelletier 2010: 2), például a *Frank drinks wine with dinner* mondatban egy bizonyos Frankról állítjuk, hogy étkezésekhez jellemzően bort fogyaszt.

- (5) *Scandinavians are blond*
 skandináv.PL COP szőke
 'A skandinávok szőkék.'
- (6) *Italians are good skiers*
 olasz.PL COP jó síelő.PL
 'Az olaszok jó síelők.'
- (7) *The German consumer bought 11,000
 DEF.ART német fogyasztó vesz.PST 11.000
 BMWs last year
 BMW.PL múlt év
 'A német fogyasztó(k) 11 000 BMW-t vásárolt(ak) a tavalyi évben.'*
- (8) *The American family contains 2.1 children*
 DEF.ART amerikai család tartalmaz.SG3 2,1 gyerek.PL
 'Az amerikai családban (átlagosan) 2,1 gyermek van.'

A definíciós mondatoknak a fő mondat típusoktól való elkülönítésére Declerck tett javaslatot (1988), aki szerint az alanyként szereplő főnévi szerkezet a definíciós mondatokban nem referenciális (a második főnévi szerkezetről pedig nem nyilatkozott). A definíciós mondatokat tehát különálló típusnak tartotta, és jellemző felépítését a következőképpen adta meg: a mondat egyrészt a definiálandó tárgy nevéből áll, amelyet követ a kopula, majd pedig a prototipikus példány legszembetűnőbb tulajdonságainak felsorolása⁶ (9):

- (9) *A pyramid is what Egyptians built*
 INDF.ART piramis COP mi egyiptomi.PL épít.PST
to bury their pharaohs in.
 INF temet PL3 fáraó.PL -bAn
 'Piramis az, amit az egyiptomiak építettek, hogy fáraóikat beletemessék.'

Ezt kritizálta több ízben Keizer (Keizer 1990, 1991), aki szerint azonban a definíciók nem önálló típust alkotnak a kopulás mondatok között, hanem a predikációs mondatokhoz tartoznak. Ami megkülönbözteti őket a predikációs mondatoktól, az az, hogy az alany generikus főnévi szerkezet. Így abban az értelemben referenciális, hogy a tárgyak, élőlények, dolgok egy bizonyos, háttértudásként ismert körére, osztályára, fajtájára stb. vonatkozik. A mondat többi része pedig, például nagyobb fogalmi kategóriába történő besorolással vagy lényeges tulajdonság(ok) megadásával ezt elhatárolja más tárgyaktól, élőlényektől, dolgoktól.

⁶ Nem Mikkelsen három, hanem Higgins négy tagú felosztásához képest (Higgins 1979).

4. A pronominális eredetű elem a nonverbális állítmányú mondatokban

A vizsgált hanti névmási elem feltehetőleg részt vesz egy sok nyelvből ismert grammatikalizációs folyamatban, amely során mutató névmásból kopula jön létre. Kopula, azaz az alanyt és a nem igei állítmányt összekapcsoló olyan nyelvi elem, amely szemantikailag nem tesz hozzá a mondathoz (Pustet 2003: 2–5), nem csak igéből jöhet létre. Topikismétlő névmásból is válhat grammatikalizációs folyamatok eredményeként kopula (Heine–Kuteva 2004: 319). Ez történt például a kínai nyelvben: az archaikus kínaiban mutató névmási szerepet betöltő szóból a modern mandarin kínaiban kopula lett (van Gelderen 2015). A héber nyelvből is van ilyen folyamatra példa (Eid 1983). Ennek során megfigyelhető, hogy míg névmási funkciót tölt be, rendszerint az alannal van egyeztetve nemben, számban és személyben, kopula szerepben azonban már nem kongruál személyben (Eid 1983, idézi Pasch 2012: 8). Az orosz *èto* kopulaszerű funkcióval rendelkező pronominális elem, amelyet azért nem tekint minden szerző ténylegesen kopulának, mivel nincs olyan tulajdonsága, amely megkülönböztetné a prezentációs szerkezetekben és kiemelő szerkezetekben előforduló *èto*-tól (Markman 2008).

A nonverbális állítmányú mondatokban megjelenő névmási elemeknek más funkciója is lehet. Nem kopulaszerepet tulajdonít Kádár (2011) a magyar mondatokban megjelenő, szintén topikismétlő vagy -kiemelő névmási elemnek (*az*). Szerinte egyrészt a megértési–feldolgozási folyamat megkönnyítésére alkalmas a névmás használata, egyértelművé téve, hogy egyetlen személyről van szó, nem pedig felsorolást tartalmaz a mondat (10):

(10) magyar (Kádár 2011: 104)
Babitsné az Török Sophie.

Másrészt az alanyi szerepű topikok esetében a névmás használata a relatívumként való értelmezést segítheti (Kádár 2012: 308–309), például (11) (12):

(11) magyar (Kádár 2012: 308)
A macska haza tudott jönni a város másik végéből is.

(12) *A macska, az haza tudott jönni a város másik végéből is (de/bezzeg...).*

Az orosz EQU mondatokban egyes szerzők szintén tagoló funkciót tulajdonítanak az *èto* névmási elemnek, amely a predikatív mondat típusban nem fordul elő (Roy 2013: 138), és sem az alannal, sem a predikátummal nem egyezik (Kagan 2015: 43).

5. Nonverbális állítmányú mondatok az oroszban

A Benveniste-re visszavezethető, sokszor idézett megfigyelés szerint (pl. Kádár 2011: 101) azokban a nyelvekben, amelyekben nem kötelező a BE-kopula, sokszor egy névmás jelöli azt, hogy a mondat azonosító, és a pronominális kopula

általában egyezik az alannyal. Ezekben a nyelvekben általában kötelező az azonosító, míg választható a PRED mondatokban.

A szakirodalomban általános vélekedés, hogy az *èto* névmási elem EQU mondatokban szerepel, PRED mondatokban nem fordulhat elő (Partee 2010) (13):

(13) orosz (Geist 2007, idézi Partee 2010: 28)

Ciceron — èto Tullij.
Cicero-NOM PRT Tully-NOM
'Cicero (az) Tullius.'

A legtipikusabb PRED mondatokban nincs *èto* névmási elem (14):

(14) orosz (Babajtseva 2012: 11)

Gramotnoe pis'mo – priznak kul'turnogo čeloveka.
hibátlan írás jel művelt.M.GEN ember.M.GEN
'A kifogástalan helyesírás a művelt ember isméréve.'

Ugyanakkor orosz nyelvű tankönyvek szövegében bőségesen található olyan, definíciónak tekinthető mondat, amely a PRED mondatok csoportjába tartozik (15) (16) (17):

(15) orosz (Pěryškin 2014: 71)

Plavlenie – èto perehod veščestva iz
olvadás ez átmenet anyagN.GEN -ből
tvěrđogo sostojanija v židkoe.
szilárdN.GEN állapotN.GEN -be folyékony.N.ACC
'Az olvadás (az) átmenet a szilárd halmazállapotból a folyékonyba.'

(16) orosz (Babajtseva 2012: 27)

glavnye členy predloženiya – èto podležaščee i skazuemoe.
fő.PL tag.M.PL mondat.N.GEN ez alany és állítmány
'A mondat fő részei (az/ok/) az alany és az állítmány.'

(17) orosz (Babajtseva 2012: 20)

služebny-e slov-a – èto predlog-i, sojuz-y i častic-y
segéd-PL szó-PL ez elöljárósó-PL kötőszó-PL és módosítószó-PL
'A segédszók (az/ok/) az elöljárósók, a kötőszók és a partikulák.'

A mondattípusok felől közelítve tehát elmondható, hogy noha az oroszban az *èto* névmási elem az EQU mondatokban jellemző, azonban a PRED és SPEC mondatokban nem. A definíciókban – a tankönyvi műfajból adódó didaktikus módon – az alanyként szereplő fogalmat definiálja kategorikusan vagy ad kimerítő felsorolást a predikátum, és ez a tartalom a következőképpen interpretálható: 'A mondat fő részei (nem másak mint / a következők:) alany és az állítmány', illetve 'A

segédszók (nem másak mint / a következők:) az előljárószók, a kötőszók és a partikulák’. Így ezekben a mondatokban azonosításhoz hasonló művelet is van, illetve – különösen a (17) példában – az egyformán többes számú főnévi kifejezéseket segít szétválasztani a hallgatónak topikra és predikátumra.

Mindez nyilván összefügg azzal, amit Grenoble (1998) fogalmaz meg az *èto* szerepéről az információs tagolásban. Kutatásai szerint az *èto* a balra kihelyezést alkalmazó mondatokban a már aktivált topik újbóli bevezetésére szolgál. Ezáltal külön mondattípust teremt mind szintaktikai, mind pedig pragmatikai szempontból. Ezekben az *èto*-nak azonosító funkciója van, és a mondatnak az a része, amelyre mutat, új információt ad meg, amely valamilyen módon jellemzi a balra kihelyezett mondatrészt. Az *èto* elhagyásával nem agrammatikus mondat keletkezik, de ha az *èto* része a mondatnak, akkor prototipikus azonosító funkciójával szerepel. Azaz a mögötte elhelyezkedő kifejezés taxonimikus azonosítássá válik (Grenoble 1998: 205) (18).

(18) orosz (Grenoble 1998: 205)

Slova byli drugie, konečno, potomu-čto Ščukar’
 szó.PL van.PST.PL más.PL persze mert Ščukar’
èto krestjanin.
 ez paraszt
 ’A szavak persze másak voltak, mert Scsukar – (az) paraszt.’

6. Nonverbális állítmányú mondatok a kazimi hantiban

A hanti agglutináló, SOV szórendű nyelv, amely a névszó-, a névmás- és az ige-
 ragozásban három számot különböztet meg (SG, DU, PL). Nem használ névelőt;
 azt, hogy valami már ismert elem a társalgásban, a kommunikációs helyzettől füg-
 gően leggyakrabban a SG vagy PL 2. személyű birtokos személyjel mutatja. Hatá-
 rozottá teheti a névszót a mutató és a birtokos névmás is (Honti 1984: 89–90).

A mutató névmások (1. táblázat) közelre (PROX), vagy távolra (DIST)
 mutatók, illetve a semlegesként említettek (NEUTR) szövegbeni utalásra haszná-
 latosak.

	PROX	DIST	NEUTR	
	<i>tām*</i>	<i>tōm</i>	<i>ši</i>	
SG	<i>tāmi</i>	<i>tōmi</i>	<i>šit</i>	
DU	<i>tāmejən</i>	<i>tōmejən</i>	<i>šitjən</i>	
PL	<i>tāmet</i>	<i>tōmet</i>	<i>šitət</i>	(Rédei 1968: 22)

1. táblázat. A kazimi mutató névmások.

*A táblázatnak ebben a sorában szereplő névmások
 jelzői szerepben fordulnak elő.

Amint a táblázat mutatja, a fenti névmások számban egyeztethetők volnának. Ezzel szemben a *šit* esetében anaforikus szerepben a számbeli egyeztetés gyakran elmarad (19) (20):

(19) Solovar 2001: 14

mũŋ jasŋ-ew in wet dialekt-a ort-a-a
 1PL nyelv-1PL most öt dialektus-LAT oszt-PRS-PASS.3SG
šit šuriškari, kasəm, as, sɔrɣana pa wăχ.
 az Suriskári Kazim, Ob Szurgut és Vah.
 'Nyelvünk 5 dialektusra oszlik, ezek a suriskári, kazimi, az obi, a szurguti és a vahi.'

(20) Solovar 2001: 15

[(szókölcsönzésről:) ... ennek segítségével új szavak jönnek létre.]
šit χănti jasŋ-ət
 az hanti szó-PL
 'Azok/ezek hanti szavak.'

Az alább vizsgálandó mondatokban a fenti névmások közül a *tăm* 'ez a...', *tămi* 'ez', *šit* 'az' alakok fordulnak elő.

6.1. Az északi hanti non-verbális mondatok a szakirodalomban

A névszói állítmányú mondatok tárgyalása összefoglalóan történik az osztjalogiai művek nagyobb részében, és elsősorban az igei kopula elhagyhatóságára koncentrálnak (Honti 1984: 97–99, Nemysova 1988: 157–159, Kaksin 2010: 142–143).⁷ Ezekkel szemben Solovar a kazimi nyelvjárás egyszerű mondatairól szóló monográfiájában (2009) a névszói állítmányokat – nem Higgins vagy Mikkelsen rendszere alapján – részletesen tárgyalja. A predikátumok névszói részét például szemantikai alapon hét csoportra osztja: (i) jelenlét, létezés, (ii) hiány, (iii) szám, mennyiség, (iv) hely, (v) osztályozó, (vi) viszony, (vii) minőség. Külön tárgyalja az azonosítást (Solovar 2009: 195); ez a kategória feleltethető meg leginkább az EQU mondatoknak, és sem a tárgyaló szövegben, sem az ott szereplő példákban nem fordul elő névmási elem (21):

(21) Solovar 2009: 195

tăm ewi ma χil-neŋ-em.
 ez lány én unoka-nő-1SG
 'Ez a lány a lányunokám.'

⁷ Nemysova (1988) röviden tárgyalja a nonverbális állítmányú mondatokat, példái között is van *šit* névmási elemet tartalmazó mondat is, de ennek funkciójáról vagy előfordulásáról nem szól.

Egy másik típusként tartja számon azokat a mondatokat, amelyek tárgyat, élőlényt, fogalmat stb. nagyobb csoportba sorolnak be (*Model' vklučeniya vida v rod'*⁸ Solovar 2009: 195–196). Ez a PRED mondatokhoz tartozó mondatfajta, alanyairól kifejti, hogy a determináló elem (birtokos személyjel vagy mutató névmás) nélkül szereplő pusztá főnév nem konkrét entitást jelöl, hanem az egész csoportot, amelybe tartozik (22):

(22) Solovar 2009: 195

χάλεω – τόχληη woj.
sirály szárnyas állat
'A sirály madár.'

Ez a mondattípus szerinte ritka a természetes beszédben, de gyerekeknek adott válaszokban (pl. *Mi az a dinnye?*) érvényes mintának tartja. Példái között *šit* névmást tartalmazó mondat is van (23):

(23) Solovar 2009: 196

Arböš – šit müw oxtijən enəm-ti wən
dinnye az föld -On nő-PTCP.PRS nagy
wońš-əm-öt.
gyűjt-PTCP.PST-dolog
'A dinnye (az) földön növő nagy bogyó [lit.: gyűjtött dolog].'

A következő mondattípusban (*Model' klassifikacii ili vpisyvanija predmeta v klass'*⁹ (Solovar 2009: 196–197) az alany referenciájában különbözik az előzőtől: nem a közös előismeretekben szereplő fajta vagy osztály egy elemét képviseli, hanem a társalgásba már bevezetett entitást. A példák alapján ez a csoport a PRED mondatoknak felel meg (24):

(24) Solovar 2009: 195

kat'aj-en ħawrem-ət wənatə-ti ne.
Kátya-2SG gyerek-PL tanít-PTCP.PRS nő
'Kátya tanár.'

A *šit* névmási elem előfordulásáról, amelyet kopulaszerű elemnek vagy összekötő komponensnek¹⁰ nevez, úgy nyilatkozik, hogy rendszerint előfordul olyan mondatokban, amelyekben „valamit valaminek neveznek”¹¹, példái között pedig elszórtan jelenik meg.

⁸ Magyarul kb.: Csoportot osztályba soroló mondattípus.

⁹ Magyarul kb.: Klasszifikáló vagy osztályba soroló mondattípus.

¹⁰ *Syjazočnyj komponent*, vö. kopula: *svjazka*.

¹¹ *Čto jest' čto*.

6.2. Névmási elem a kazimi hanti tankönyvek szövegében

A vizsgált pronominalis elem a tankönyvekben kizárólag jelen idejű mondatokban szerepelt. A kötelező kopula szerepét jelen időben sem tölti be, mivel – amint alább részletesen következik – nincs olyan mondatfajta vagy akár mondattípus, amelyben mindig jelen lenne.

A *šit* névmás morfológiai viselkedéséről elmondható, hogy általában nem kongruál. A vizsgált, nonverbális állítmányú mondatokban nem egyezik számban sem az alannyal, sem pedig az állítmánnyal (25):

(25) Obatina – Prokina 1995: 16

šinoŋim-ət – šit ar šir-a šat-ši top
 szinonima-PL az sok mód-LAT hangzik-PTCP.PRS csak
i šir ət aššə-ti jasŋ-ət.
 egy féle dolog jelent-PTCP.PRS szó-PL
 'A szinonimák (az/ok/) többféleképpen hangzó, de egyféle dolgot jelentő szavak.'

A *šit* névmásról anaforikus szerepében is elmondható, hogy csak nagy ritkán kongruál – az alább bemutatandó példa nem is a korpuszból származik – (26), általában azonban nem egyezik (27):

(26) Xanty Jasaŋ 2018/19: 6

(kontextus: [Anna Konstantinovna] Ősszel, bogyókat, gombákat, fenyőmagokat gyűjt.)
šit-ət itoχ pōraj-ən moj-əŋ joχ-a tinij-ə.
 az-PL későbbi idő-LOC vendég-ADJ emberek-LAT elad-PRS.3SG
 'Azokat később a látogatóknak eladja.'

(27) Solovar 2001: 15

[(szókölcsonzésről:) ... ennek segítségével új szavak jönnek létre.]
šit χānti jasŋ-ət
 az hanti szó-PL
 'Azok/ezek hanti szavak.'

Topikismétlő funkciójában igei állítmányú mondatban sem kongruál, a topik az alábbi példában DU1 névmás (szintén nem tankönyvből származó példa) (28):

(28) Xomljak 2002: 18

min šit ij pŋŋəλ-n əλ-ə-amn!
 1DU az egy oldal-LOC alszik-PRS-1DU
 'Mi egymás mellé fekdjünk le!' (azaz: 'Ami minket illet, ...' – a folytatásban pedig: A kis mos' nő a kis por nővel együtt aludjon.)

Személyes névmás számbeli egyeztetésére ezzel szemben (topikismétlő, illetve tagoló szerepben, nonverbális állítmányú mondatban) – van adat (29):

(29) Sengepov – Nemysova 1989: 178

lūk-ət, kūtar-ət, pojtek-ət – aiw χot-ai woj-ət, [...]

siketfajd-PL nyírfajd-PL fogolymadár-PL 3PL ház-CAR állat-PL

'A siketfajdnak, a nyírfajdnak és a fogolynak nincs odúja, [...]'

[lit.: 'A siketfajd, a nyírfajd és a fogoly, ők háztalan állatok']

A pronominalis elemek előfordulási gyakoriságában az egyes hanti tankönyvek anyaga jelentős különbségeket mutat. A megjelenő névmási elem maga sem csak egyféle lehet, és abban is vannak eltérések, hogy milyen mondat típusban fordul elő. Ez azonban nem esetlegesnek tűnik, hanem bizonyos tendenciákat mutat. Az alábbiakban a tankönyvekben potenciálisan¹² és ténylegesen előforduló elemek áttekintése következik azokkal a mondat típusokkal és mondatfajtákkal összefüggésben, amelyekben előfordulnak.

Ami a lehetséges anyagi kölcsönzést illeti (*matter borrowing*), oroszról átvett elem (*əto*) egyetlenegyszer sem jelent meg a tankönyvek szövegében. A közelre mutató hanti névmás (*tām, tāmī*), amely jelentése alapján tükörfordítása lehetne az orosz *əto* szónak, kis számban fordul elő. A vizsgált szerepben egyértelműen a neutrális *šit* névmás jellemző a hanti szövegekre, felbukkanása sokszorosán felülmúlja a *tām* és a *tāmī* előfordulását.

A *tām, tāmī* az 1980-as évek előtt fordult elő, kis számban (összesen 11 esetben). Egyetlen példában az EQU mondatok tárgyalásakor gyakran említett mondat típusban (*A Vénusz az (az) Esthajnalcsillag; Cicero is Tully stb.*) is megtalálható, amelyben egyazon fogalom két különböző nyelvű megnevezésének azonosítása történik (Kádár 2011: 102), lásd az alábbi példamondatban az orosz és a neki megfelelő hanti szót (30):

(30) Xvataj-Muxa – Obatin – Aksarina 1958: 103

čital'naja – tāmī lūŋət-ti χot.

olvasóterem ez olvas-PTCP.PRS ház

'A csitalnaja (az) olvasóterem.'

A fentitől eltekintve a *tāmī* PRED mondatokban szerepel, egyrészt halmozott alanyokkal (31), másrészt definíció jellegű, erősen didaktikus, bevésésre szánt mondatokkal (32) (33) (34). A személyekre vonatkozó PRED mondatok többnyire névmás nélkül állnak (35):

¹² A szókölsönzés elvi lehetőségét tekintetbe véve.

(31) Lazarev – Aksarina – Sengepov 1988: 24¹³

kniġa, ŧaj-puġ, akań, laġəm, ruġka –
könyv tea-edény rongybaba fejsze toll
tāmi ōt-ət (pōrməs-ət).
ez tárgy-PL holmi-PL

’A könyv, a teáskanna, a rongybaba, a fejsze és a toll (azok) tárgyak.’

(32) Žulëv 1934: 57

wūrġi armija – tām mūġ lawəl-ti joġ-laŋw
vörös hadsereg ez.ADJ 1PL őriz-PTCP.PRS emberek-PL<1PL

’A vörös hadsereg (az) a mi védelmezőnk.’

(33) Hvataj-Muha – Obatin – Aksarina 1958: 131

jiġk – tāmi jańšōt.
víz ez(n) innivaló

’A víz innivaló’.

(34) Xvataj-Muxa – Obatin – Aksarina 1958: 133

mis – tāmi ġot woj.
tehén ez ház állat

’A tehén (az) háziállat.’

(35) Žulëv 1934: 57

stalin – gruzin roġit-ti ġo pōġ.
Sztálin grúz dolgozik-PTCP.PRS férfi fiú

’Sztálin grúz munkásember fia.’

A (23) példában szereplő melléknévi *tām* máshol nem fordul elő. Nem is vehetjük biztosra, hogy a mondat grammatikus, mert a *tāmi* és a *šit*, tehát a vizsgált mondat-tani helyzetben jellemző névmások egyaránt főnéviek, és ilyen funkcióban valószínűbbek is a melléknévi névmásnál. Az 1934-es kiadvány nyelve ezt leszámítva is tartalmaz gyanús nyelvi jelenségeket, amelyekre máshonnan nincs példa. Mindezek alapján valószínű, hogy a *tām* ebben a szerepben korábban sem volt jellemző.

A közelre mutató (főnévi) *tāmi* névmás használata a 20. század végére visszaszorult. Elő-előfordul még többedszer kiadott vagy korábbi kiadásokból merítő tankönyvekben, a 21. században azonban már nem jellemző.

A *šit* névmási elem gyakorisága ezzel ellentétes tendenciát mutat: míg a 20. század nagyobb részében nem vagy alig fordult elő a vizsgált tankönyvekben, az 1980-as évek végén vagy azután kiadott olvasókönyvekben jóval gyakoribb. A fentebb említett Russzckájának az 1980-as évekig tartó munkássága idején a jelen vizsgálat tárgyát képező névszói elemek szinte nem is fordulnak elő a tanköny-

¹³ Átveszi szó szerint Sengepov (2007: 24).

vekben, sőt, az általa írt művekben egyáltalán nem. Nehéz megítélni, hogy a vizsgált mondatoknak az 1980-as évektől tapasztalható sűrűbbé válása kizárólag nyelvi változás következménye-e, vagy Russzkaja a kiadványokban komolyan érvényesítette saját elképzeléseit a nyelvhelyességről. Másrészt nehéz nem észrevenni, hogy a fiatalabb generációhoz tartozó Valentyina Nyikolajevna Szolovar tankönyvszerzőként például bátran használja ezt a szerkezetet, és grammatikai művében is említést tesz létezéséről.

A *šit* névmásról kategorikusan kijelenthető, hogy EQU mondatokban – ami az orosz minta másolását jelentené (*pattern borrowing*) – egyáltalán nem jellemző. A többi mondattípusra nézve tendencia rajzolódik ki. SPEC mondatokban néhány példában fordul csak elő (36) (37) (38), de ez a mondattípus is egyértelműen gyakoribb a névmási elem nélkül (39):

(36) Nemysova – Venijaminova 1982: 70

mŭŋ mŭw-ew wŏlaŋ pos – šit wŭrti flag.
1PL föld-1PL fontos jel az vörös zászló
'Hazánk fontos szimbóluma (az) a vörös zászló.'

(37) Moldanova 2002: 29

ŏwəs mŭw-ew met wŏlaŋ taš – šit wŭle-t.
északi föld-1PL SUPL fontos vagy az rénszarvas-PL
'Északi földünk legfontosabb kincse (az) a rénszarvas.'

(38) Solovar 2005: 3

ŋǎnti jašŋ-ew-a met pŭl'aŋ rŏt jašŋ –
hanti nyelv-1PL-LAT SUPL közeli.rokon rokon nyelv
šit wŏχal' jašŋ pa māđ'ar mir jašŋ.
az manysi nyelv és magyar nép nyelv
'Hanti nyelvünkhöz legközelebbi rokon nyelv (az) a manysi nyelv és
a magyar nép nyelve.'

(39) Ledkova – Seburowa 1983: 135

tŏrəm-n met jām ŏt – rod'ina.
világ-LOC SUPL jó dolog haza
'A legjobb dolog a világon a haza.'

A PRED mondatokban a *šit* nagyságrendekkel gyakoribb. Első előfordulása a vizsgált tankönyvekben 1958-ból való, és az 1980-as évektől lesz sűrűbb, de kötelezővé a tipikus PRED mondatokban sem válik. Az (40) (41)-hez hasonló példákban nem megjósolható, hogy van-e benne névmási elem, vö. (42):

(40) Nemysova 1988: 158

jerjomka – íit amp.
 jerjomka az kutya
 'Jerjomka (az) kutya.'

(41) Lazarev– Aksarina – Sengepov 1988: 47

sartińja – íit mańsi mir kqrt.
 Sartinja az manysi nép falu
 'S. (az) manysi falu.'¹⁴

(42) Sengepov 2007: 54

ńeft' – mos-ti *õt.*
 kóolaj szükséges.lenni-PTCP.PRS dolog
 'A kóolaj nélkülözhetetlen dolog.'

Felsorolások után, pontosabban halmozott alanyokat tartalmazó mondatban azonban gyakori, ami értelmezést megkönnyítő, tagoló szerepre utal (43) (44) (45). Névmási elem nélkül ilyen felépítésű mondatot új szövegekben nehéz találni (46):

(43) Xvataj-Muxa – Aksarina – Obatin 1973: 113

mis, łow, kańi, amp – íit qot woj-ət.
 tehén ló macska kutya az ház állat-PL
 'A tehén, a ló, a macska, a kutya (az) háziállat.'

(44) Sengepov 2007: 22

kişik, kasəm, tek, wańsawət, paštar –
 Kisik Kazim Tegi Vanzevat Pastari
íit qānti mir wqł-ti kqrt-ət.
 az hanti nép él-PTCP.PRS falu-PL
 'Kisik, Kazim, Tegi, Vanzevat, Pastari, (azok) hantik által lakott falvak.'

(45) Sengepov 2008: 28

jasq-ət pōq, łqqs, qot, mis – íit sušestviťel'noj nem-ət.
 szó-PL fiú barát ház tehén az(neutr) főnévi név-PL
 'A fiú, barát, ház, tehén szavak főnevek.'

(46) Xvataj-Muxa – Obatina – Aksarina 1958: 95

dora doronińa, duńa duškina pa dańa d'imov łqqs-ət.
 D. D. D. D. és D. D. barát-PL
 'Dora Doronyina, Dunja Duskina, és Danja Gyimov barátok.'

¹⁴ A szöveggörnyezet sem magyarázza, azaz nem lehet szembeállításként értelmezni, nem volt előtte/utána szó manysi vagy komi faluról. Helyesírást gyakoroltató mondatsor része.

Jelentéstani szempontból további csoportokat képviselnek azok a mondatok, amelyek alanya elvont főnév vagy fogalom. Ilyenek először is az egyszerűen megfogalmazott, emblematikus bölcsességek és közmondások (47) (48) (49):

(47) Ledkova – Seburova 1983: 141

mir λοχᾶpsi – šit wολᾶps-ew zakon.
 nép barátság az élet-1PL törvény
 'A népek barátsága (az) életünk törvénye.'

(48) Nemysova 2007: 88

moňš – šit mir nōmas.
 mese az nép emlékezet
 'A mese (az) a nép emlékezete.'

(49) Sengepov 2007: 55

wont – šit wōsti sorňi.
 erdő az zöld arany
 'Az erdő (az) zöld arany.'

Másrészt ide tartozik a generikus mondat. Az az altípusa, amelyben az alany a csoport tipikus tagja, érthetően sűrűn jelenik meg tankönyvi szövegekben. Ezek szintén gyakran tartalmaznak *šit* névmást (50) (51) (52) (53), vö. továbbá (54) [= (14)].

(50) Sengepov – Nemysova 1989: 236

nōwi λow – šit met tinəη mojlᾶpsa.
 fehér ló az nagyon drága ajándék
 'A fehér ló (az) nagyon drága ajándék.'

(51) Sengepov 2007: 18

amp – šit χᾶnneχo λοχᾶs.
 kutya az ember barát
 'A kutya (az) az ember barátja.'

(52) Solovar 2009: 197

karəš šit tōχlᾶη wοj.
 sas az szárnyas állat
 'A sas (az) madár.'

(53) Solovar 2009: 196

wōrŋa šit wont wοj.
 varjú az erdei állat
 'A varjú (az) erdei madár (tkp. állat).'

(54) Solovar 2009: 196

Arbōs – šit mŭw oχtijən enəm-ti wɔn
 dinnye az föld -on nő-PTCP.PRS nagy
wońś-əm-őt.

gyűjt-PTCP.PST-dolog

'A dinnye az (egy) földön növő nagy bogyó [lit.: gyűjtött dolog].'

Harmadrészt ide tartoznak a meghatározások. A definíció mint mondatfajta a 2000-es évek tankönyveiben általánossá vált: például a nyelvtani kategóriákat a jellemzően ilyen formában magyarázzák el (55) (56) (57):

(55) Obatina – Prokina 1995: 17

omońim-ət – šit i šir-a χāńš-ti top
 homonima-PL az egy mód-LAT ír-PTCP.PRS csak
ar šir őt aasə-ti jasŋ-ət.

sok féle dolog jelent-PTCP.PRS szó-PL

'A homonimák (az/ok/) egyféleképpen írandó, de különböző dolgokat jelentő szavak.'

(56) Solovar 2001: 42

akań – šit χānti ewije jōnt-ti jōntət.
 rongybaba az hanti kislány játszik-PTCP.PRS játék

'A rongybaba (az) olyan játék, amivel a hanti kislányok játszanak

[lit.: A rongybaba (az) hanti kislány játészó játék]'

(57) Moldanova 2002: 26

poslelog-ət χānti jasŋ-ən – šit sušestvitel'noj-ət
 névutó-PL hanti nyelv-LOC az főnév-PL

jŭpijn aol'-ti jasŋ-ət.

után áll-PTCP.PRS szó-PL

'A névutók (az/ok/) a hanti nyelvben a főnevek után álló szavak.'

Ami a *šit* névmást tartalmazó hanti mondatokban közös lehet, az az a szándék, hogy nyomatékokot adjon a két főnévi kifejezés egymáshoz rendelésének, vagyis egy olyan interpretációnak, hogy 'X nem más, mint Y.' Ez didaktikus jelleget is kölcsönöz a mondatnak, felhívja a figyelmet a megjegyzendő tartalomra. Ez a nyomatékosítás összeegyeztethető több mondatfajtaival. Ez a szerkezet valójában meg jellemzően az alanyként elvont főnevet tartalmazó mondatokban, a generikus mondatokban és a definíciókban.

Mindemellett arra is vannak példák, hogy a tárgyalt pronominalis elemnek a topik és a predikátum elhatárolásában van szerepe. Erre utal az, hogy felsorolásban gyakori, és legtöbbször a halmozott alanyokat követve áll a pronominalis elem. Ez egyaránt igaz a ma használatos *šit* és a korábban jellemző *tāmi* alakra is.

7. Összefoglalás

A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy a hanti nonverbális állítmányú mondatokban egyre gyakoribbá váló *šit* névmás funkcióját megállapítsam; azzal a céllal, hogy az esetleges orosz hatásra következtetni lehessen – vagy azt ki lehessen zárni.

A két nyelvben tapasztalható mai állapot hasonlóságokat és különbségeket is mutat. Az oroszban, annak megfelelően, amit Benveniste felvázolt, az *èto* az EQU mondattípusban kötelező elem, míg a PRED-ban nem jellemző. Ezzel szemben a hantiban éppen a PRED mondatokban gyakori, a többire pedig kevésbé vagy egyáltalán nem jellemző. Az oroszról tehát kimondható, hogy van olyan mondattípus, ahol kötelező, a hantiban ezzel szemben sehol sem az.

További különbség, hogy az oroszban a PROX *èto* 'ez' jelentésű névmás használatos a vizsgált mondattani helyzetben, míg a hantiban egy korábbi állapot megszűnni látszik, és már nem a PROX *tāmi*, amely tükörfordítás útján is létrejöhetett, hanem a NEUTR *šit* található a szóbanforgó funkcióban. Ez összhangban van azzal, hogy a hantiban a NEUTR névmás az, amelynek kialakultak más mondattani funkciói is, például az alárendelő összetett mondatokban utalószói szerepet is betölthet. Ez is amellett szól, hogy a hantiban belső fejleménnyel állunk szemben.

Vannak azonban hasonlóságok, egyezések is. Ahogyan az orosz *èto*-val kapcsolatban sincs egyetértés a szakirodalomban, úgy a hanti *šit* elemről sem könnyű eldönteni, hogy kopulának tekintendő-e. A *šit* nem kongruál az alannal, de az egyeztetés hiánya más funkcióiban is ugyanilyen jellemző.

További hasonlóság, hogy az orosz és a hanti definíciós mondatokban a névmásnak nem pusztán a topikot és a predikátumot elhatároló, a mondat szerkezetét információs szempontból tagoló szerepe van – ez a hantiban a halmozott alanyok, illetve predikátumok esetén szembeötlő, és mára általánosnak mondható –, hanem a topikot és a predikátumot egymáshoz kapcsoló funkciója is lehet, vagyis az azonosítás műveletét hangsúlyozza (prototipikus azonosító funkció). A példák alapján a *šit* definíciós mondatokban sem vált még kötelezővé.

A valószínűsített kontaktushatást, amelyet a *tāmi* esetében tükörfordításnak, a *šit* esetében közvetettebb mintamásolásnak tarthatunk, összevethetjük a hanti írásbeliség történetével. A hanti nyelvnek a 20. első felétől korábban ismeretlen igényeknek kellett megfelelnie. A kommunikáció többé nem informális stílusú, személyes jelenlétben alapuló beszélgetést jelentett, az írásbeliség új műfajokat és mondattípusokat hívott életre. Az erőfeszítések a 20. század közepe táján absztrakt fogalmakat és viszonyokat kifejezni tudó hanti írott nyelv(ek) – tulajdonképpen nyelvjárások – létrehozására irányultak. Ezzel teljesen egybecseng, hogy az orosz *èto* kölcsönzésére nem található példa. Az is összhangban van azonban a hanti írásbeliség kialakulásáról tudottakkal, hogy a nyelvtervező folyamat során, pontosabban az oroszból történő fordítás korszakában az orosz minta szándékos vagy akaratlan másolása, más terminológiával tükörfordítás eredményezte az oroszban használatos névmás hanti megfelelőjének (*tāmi*) jelenlétét a nominális állítmányú mondatokban. Ezt a 20. század végére felváltotta

a *ít* névmás, amely más grammatikai funkciókban is megjelenik. Így tehát a mai kép a domináns többségi nyelv hatásának és belső fejlődési folyamatoknak a kombinálódásával jött létre, amely folyamatokat kapcsolni lehet a hanti tankönyvírás, nyelvtervezés, illetve szovjet kultúrpolitika egyes szakaszaihoz. Végezetül másféle nyelven kívüli tényezőkkel is számolhatunk: amennyiben az írásbeliséget újonnan kialakító és gyakorló nyelvnek nincs széles értelmiségi bázisa, akkor a kiadványok nyelve esetenként egy-egy vezéregyéniség nyelvi ízlését tükrözheti, azaz nem biztos, hogy tükrözi a nyelvi változások állását a beszélt nyelvben.

Rövidítésjegyzék

1	első személy
2	második személy
3	harmadik személy
ACC	akkuzatívusz
ADJ	melléknév(i)
DU	kettes szám
CAR	fosztóképző
DIST	távolra mutató névmás
EQU	ekvatív
LOC	lokatívusz
LAT	latívusz
M	hímnem
N	semlegesnem
NEUTR	semleges mutató névmás
NOM	nominatívusz
PASS	passzív
PL	többes szám
PRED	predikatív
PROX	közelre mutató névmás
PRS	jelen
PRT	partikula
PST	múlt
PTCP	melléknévi igenév
SG	egyes szám
SPEC	specifikációs
SUPL	felsőfok

A tankönyvek jegyzéke

- Lazarev, G. I. – Aksarina, N. M. – Sengepov, A. M. 1988. *Xantyjskij jazyk*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Lazarev, G. I. – Aksarina, N. M. – Sengepov, A. M. 1979 *Xanty jasyň*. Prosveščeniye. Leningrad.

- Ledkova, T. G. – Seburowa, T. S. 1983. *Tutyje*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Moldanova, S. P. 2002. *Xantyjskij jazyk*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Němisova, E. A. – Veniaminova, S. S. 1982: *Bukvar' dlja podgotovitel'nogo klassa*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Němysova, E. A. 2007. *Bukvar' na xantyjskom jazyke*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Obatina, G. A. – Prokina, T. Ja. 1995. *Xanty jasyň 5*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Russkaja, Ju. N. 1961. *Samoučitel' xantyjskogo jazyka*. Učpedgiz. Leningrad.
- Russkaja, Ju. N. 1973. *Xanty jasyň*. Učpedgiz. Leningrad.
- Russkaja, Ju. N. 1982. *Xantyjskij jazyk*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Sengepov, A. M. 2007. *Xanty jasyň*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Sengepov, A. M. 2008. *Xantyjskij jazyk (kazymskij dialekt)*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Solovar, V. N. 2001. *Xanty jasyň*. Sankt-Peterburg. Prosveščeniye.
- Solovar, V. N. 2005. *Xantyjskij jazyk (kazymskij dialekt)*. Prosveščeniye. Sankt-Peterburg.
- Xvataj-Muxa, K. F. – Aksarina, N. M. – Obatina, G. A. 1973. *Bukvar'*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Xvataj-Muxa, K. F. – Obatin, A. M. – Aksarina, N. M. 1958. *Bukvar'*. Gosudarstvennoe Učebno-pedagogičeskoe Izdatel'stvo ministerstva prosveščeniya RSFSR, Leningradskoe Otdelenie. Leningrad.
- Žulěv, P. N. 1934. *Luňť knifja*. Učpedgiz. Leningrad.

Hivatkozások

- Babajtseva, V. V. 2012. *Russkij jazyk. Teorija, 5–9*. Drofa. Moszkva.
- Bakker, Dik – Hekking, Ewald 2012. Clause Combining in Otomi Before and After Contact with Spanish. *Linguistic Discovery* 10/1: 42–61.
- Carlson, Greg N. 1982. Generic Terms and Generic Sentences. *Journal of Philosophical Logic*. 11/ 2 145–181.
- Declerck, Renaat 1988. *Studies on Copular Sentences, Clefts and Pseudo-clefts*. Leuven University Press/Foris. Leuven.
- den Dikken, Marcel 2001. Specificational copular sentences and pseudoclefts. A case study. In: Martin Everaert – Henk van Riemsdijk (eds): *The Syntax Companion*. 3/2001. Blackwell. Oxford.
- Eid, Mushira 1983. The Copula Function of Pronouns. *Lingua* 59: 197–207.
- Grenoble, Lenore 1998. *Deixis and Information Packaging in Russian Discourse*. John Benjamins. Amsterdam.
- Heine, Berndt – Kuteva, Tanya 2004. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Higgins, Roger Francis 1979. *The Pseudo-cleft Construction in English*. Garland. New York.
- Honti, László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kádár Edit 2011. *A kopula és a nominális mondatok a magyarban*. Nyelvtudományi értekezések 161. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kádár Edit 2002. A relatív állítások és az ún. témaismétlő névmások. In: Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ*. Petőfi S. János 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 302–312.
- Kagan, Olga 2015. Predicate Nominal Sentences with the Hebrew *ze* and its Russian Counterpart *eto*. *Journal of Jewish Languages*, Volume 3, Issue 1–2: 38–50.
- Kaksin, A. D. 2010. *Kazymiskij dialekt hantyszkogo jazyka*. Obsko-ugorskij Institut. Xanty-Mansijsk.
- Keizer, M. Evelien 1990. A typology of copular sentences. *Linguistics* 28: 1047–1060.
- Keizer, M. Evelien 1991. A typology of copular sentences: response to Declerck. *Linguistics* 29: 537–542.
- Lee, Chungmin 1994. *What are generic sentences about?*
<https://pdfs.semanticscholar.org/3035/24931a3dcce39cec38a08748f15e2d273e16.pdf> (Letöltés: 2018. 11. 05.).
- Leslie, Sarah-Jane 2016. Generic Generalizations. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/generics/> (Letöltés: 2018. 11. 06.).
- Markman, Vita G. 2008. Pronominal Copula Constructions Are What? Reduced Specificational Pseudo-Clefts! In: Chang, Charles B. – Haynie, Hannah J. (eds): *Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Cascadilla Proceedings Project. Somerville, MA.
- Mikkelsen, Line 2004. What’s special about specificational clauses?
http://linguistics.berkeley.edu/~mikkelsen/talks/SLUGS_04_ho.pdf
 (Letöltés: 2019. április 15.).
- Mikkelsen, Line 2005. *Copular Clauses. Specification, Predication and Equation*. Benjamins. Amsterdam.
- Mikkelsen, Line. 2011. Copular clauses. In: Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Portner (eds): *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*, Volume 2, 1805–1829. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Nëmysova, E. A. 1988. *Xantyszkij jazyk*. Prosveščeniye. Leningrad.
- Partee, Barbara H. 2010. Specificational and copular sentences in Russian and English. In: Atle Grønn – Irena Marijanovic (eds), *Russian in Contrast*. *Oslo Studies in Language* 2(1), University of Oslo. Oslo. 25–49.
- Pasch, Helma 2012. From anaphoric pronoun to copula in Zande. In: Brenzinger M. – A. M. Fehn (eds): *Proceedings, 6th World Congress of African Linguistics, Cologne, 2009*. Köppe. Cologne.
- Pelletier, Francis Jeffrey 2010. Generics: A Philosophical Introduction. In: Pelletier, Francis Jeffrey (eds): *Kinds, Things, and Stuff: Mass Terms and Generics*. Oxford University Press. Oxford – New York.

- Përyškin, A. V. 2014. *Fizika, 8 klass*. <https://www.litres.ru/a-v-peryshkin/fizika-8-klass/>
- PEREPIS 2010 = Всероссийской переписи населения 2010 года. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (Letöltés: 2018. 9. 30.).
- Pustet, Regina 2003. *Copulas – Universals in the Categorization of the Lexicon*. Oxford University Press. Oxford.
- Rédei, Károly 1968. *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze und Glossar*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen.
- Roy, Isabelle A. 2013. *Non-verbal predication. Copular sentences at the syntax-semantics Interface*. Oxford University Press. Oxford.
- Sakel, Jeanette 2007. Types of loan: Matter and pattern. In: Matras, Yaron – Jeanette Sakel (eds): *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Mouton de Gruyter. Berlin. 15–29.
- Schmidt Éva 1991. Julia Nyikolajevna Russzkaja 1917–1986. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 203.
- Schmidt Éva 2006. A nyelvfejlődés és nyelvújítás tükröződése a közép-obi és a kazimi osztják irodalmi nyelvben. In Sipos Mária (szerk.): *Nyelv, nyelv-járás, írásbeliség, irodalom*. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Solovar, V. N. 2009. *Paradigma prostogo predloženiya v xantyjskom jazyke*. Ljubava. Novosibirsk.
- van Gelderen, Elly 2015. The Copula Cycle. *Lingue e Linguaggio* XIV/2: 287–301.
- Xomljak, L. R. 2002. *Arem-moňšem jel ki manl... Jesli moja skazka-pesnja dal'se idët...* Grupp Poligrafist. Xanty-Mansijsk.

Sipos Mária
MTA Nyelvtudományi Intézet
sipos.maria@nytud.mta.hu

Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetei

Szeverényi Sándor – Sipőcz Katalin

1. Bevezetés¹

Tanulmányunkban idéző szerkezeteket vizsgálunk két szibériai uráli nyelvben, a nganasziban és a manysiban, s azt nézzük meg, hogy ezekben az idéző szerkezetekben fellelhető-e orosz nyelvi hatás. Előre bocsátjuk – amit majd a későbbiekben kifejtünk –, hogy célunk nem csupán az idegen nyelvi hatás bemutatása, hanem annak mértékének, adott esetben *hiányának* a funkcionális magyarázata.

Ennek megfelelően dolgozatunk a következőképpen épül fel. Először az idéző szerkezetekről szólunk általánosságban, különös tekintettel a tipológiai hátterre, majd röviden szólunk az uráli nyelvek kutatásairól. Ezt követően a nganasziban, majd a manysi szerkezeteket mutatjuk be, s végül a feltehetően orosz hatásra alakult megnyilatkozásokat (ez utóbbi elsősorban a nganaszant érinti). Ehhez természetesen röviden bemutatjuk az orosz idézés témánk szempontjából releváns elemeit.

Kutatási kérdéseink a következők: Milyen idéző szerkezetek vannak a vizsgált nyelvekben? Megkülönböztethető-e függő (indirekt) és egyenes (direkt) szintaktikai szerkezet? Milyen szerkezeti és/vagy funkcionális magyarázata lehet az adott szerkezet kialakulásának? Megjelenik-e orosz mintájú függő beszéd a két vizsgált nyelvben? Ha igen, akkor milyen feltételekkel (pl. kötőszó megléte/átvétele) és milyen következményekkel (pl. személyeltolódás)? Ha nem, akkor annak szerkezeti (pl. alárendelő összetett mondatok hiánya) vagy funkcionális okai (pl. evidencialitás megléte) vannak-e? Az orosz mintájú függő beszéd átvétele feltételezi-e más szintaktikai szerkezet másolását (pl. tárgyi alárendelés)?

Fontosnak tartjuk előre kiemelni, hogy a vizsgált nyelveket alapvetően az egyenes idéző szerkezet jellemzi. Emellett a manysiban van infinitívuszos szerkezettel kifejezett függő beszéd, s ugyancsak figyelemre méltó, hogy a finit függő

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 127–146.

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

beszéd jellemzően kötőszó nélkül jelenik meg. A nganaszan esetében pedig a gazdag evidenciális rendszer befolyásolja az idézési szerkezetek formáit, s ez összefügghet az orosz hatás kisebb mértékével.

2. Kutatási előzmények

Az idéző szerkezetek az uráli nyelvekben nem számít kutatott területnek. Ha az egyes uráli nyelveket nézzük, akkor azt látjuk, hogy a „nagy” nyelveket leszámítva teljesen hiányoznak a leíró nyelvtanokból, tipológiai munkákból, vagy csak marginálisan szerepelnek, azaz a Chrestomáthiák, a gyakorlati nyelvtanok többsége nem is foglalkozik a kérdéssel. Ennek több oka is van.

A kutatás hiányának oka lehet, hogy a jelenség vizsgálata megköveteli olyan szemantikai, pragmatikai, morfológiai és szintaktikai jelenségek együttes ismeretét, amely anyanyelvi kompetencia hiányában nehezen pótolható. A folk-lórközpontú dokumentáció sok kis nyelv esetében nem foglalkozott a hétköznapi megnyilatkozások leírásával, ezen a téren csak az elmúlt néhány évtizedben történt változás. Általánosságban elmondható, hogy az egyes nyelvek morfológiája ma már jól ismert, és a kisebb uráli nyelvek szintaxisáról is egyre többet tudunk, s az így felismert szerkezetek – mint pl. az egyenes idéző szerkezetek – formai leírásán túl ma már a szemantikai-pragmatikai magyarázatok felé is lehet fordulni.

Másik tényezőként pedig meg kell említeni – s következik az előzőekben említettekből –, hogy nagy mennyiségű nyelvi anyag (korpusz) szükséges az idéző szerkezetek vizsgálathoz és/vagy alapos, körültekintő terepmunka. Ugyanakkor egy egyszerű, kérdőívvel történő adatgyűjtés, mondatfordítások félrevezető lehetnek, hiszen az idézések szövegszintű elemzést kívánnak meg. Ennél fogva megállapítható, hogy hagyományos korpuszok, anyagok – korlátozottan ugyan, de – alkalmasak arra, hogy az idéző szerkezetekről általános megállapításokat tegyünk, de figyelni kell, hogy a megállapítások az adott korpuszra vonatkozzanak. Amennyiben viszonylag nagy mennyiségű spontán megnyilatkozás, elbeszélő szövegek vagy dialógusok állnak rendelkezésre, akkor azokból már legalább tendenciákat meg lehet jósolni.

Az idéző szerkezetek kutatása összességében más szibériai nyelvekben is hasonló vonásokat mutat, a szakirodalom meglehetősen szűkszavúan érinti ezt a kérdéskört. Napjainkban azonban vannak már olyan kutatások, amelyek kifejezetten ezt a témát célozzák meg. Ilyen például Bugaeva munkája az ainu nyelv szerkezetéről (Bugaeva 2008), de az elmúlt időszakban megjelent leíró nyelvtanok egy része is foglalkozik az idéző szerkezetekkel (pl. Evenki: Nedjalkov 1997, jukagir: Maslova 2003, eszkimó nyelvek: Fortescue 1984, Miyaoka 2012). Ezek egy része azonban terminológiai szempontból ellentmondásos, így például az „indirect speech”, „reported speech” megnevezések nem mindig ugyanabban az értelemben szerepelnek.

3. Idéző szerkezetek

Az idéző szerkezetek tipológiai háttérét elsők között a Coulmas által szerkesztett kötet (Coulmas 1986) részletezte, azon belül pedig Li (1986) tanulmánya kiemelkedő, amely funkcionális szempontból elemzi a világ nyelveinek szerkezeit.

Hagyományosan az idéző szerkezetek (reported speech) két típusát különböztetik el, a direkt (egyenes) (1) és az indirekt (függő) (2) idézést:

(1) *Péter azt mondta: „Láttam Jánost.”*

(2) *Péter azt mondta, hogy látta János.*

MÁTRIX BEÁGYAZOTT

A megnyilatkozást jelentő mátrix ige kifejezhet állítást, kérést vagy kérdést:

Állítás mondta, hogy... (suttogta, kiáltotta stb.)

Kérés kérte, hogy... (parancsolta, utasította stb.)

Kérdés kérdezte, hogy...

A két szerkezet közötti különbség az aktuális beszélő perspektívájából fakad (Evans 2013): vizsgálandó, hogy az idéző milyen elemeket mozgat az eredeti beszélő perspektívájából a saját nézőpontjába pl. személy, idő vagy más deiktikus elemek.

A nyelvészeti szakirodalomban egyetértés van abban, hogy az egyenes idézés univerzális jelenség, azaz minden nyelv képes kifejezni, hogy egy adott információ, megnyilatkozás mástól, nem az aktuális beszélőtől származik. A függő idézés ellenben nem univerzális, valamint számtalan formája lehetséges. Napjaink tipológiai irodalmából Aikhenvald (2008), Jäger (2010) és Evans (2013) munkáit érdemes kiemelni. Jäger az indirekt szerkezetek azonosításához a következőket említi: az alapvető és szükséges feltétel a perspektívaváltás, azaz az idéző (aktuális beszélő) az eredeti (beágyazott) beszélő perspektívájából közvetít az eseményekről. Ennek számtalan morfoszintaktikai startégiája, eszköze lehetséges, úgymint speciális névmások, a mátrix ige bővítményeinek sajátos bővítményei, egyéb sajátos morfológiai markerek az idéző szerkezetben, tagmondatokat összekapcsoló elemek (pl. kötőszók), sajátos igei alakok/paradigmák. A perspektíva át-helyezése különféle nyelvi egységek kiválasztásában tükröződhet, mint pl. ige-idő/időhatározói rendszer, névmási rendszer, deiktikus rendszerek vagy éppen szórendi változás. Aikhenvald (2008: 417–418) is hasonlóképpen foglalta össze, hogy a direkt/indirekt idézési módok leírásánál milyen jelenségek vizsgálatára kell koncentrálni. Ha egy nyelvben megkülönböztetik a függő és egyenes idézést, akkor az megkülönböztetést jelenthet főleg az alábbi jegyek esetében: személy deixis (különös tekintettel a koreferenciára), tér-idő deixis (spaciális és temporális elemek), mód és modalitás, parancs/utasítás közvetítése, kérdés közvetítése, kötőszó jelenléte vagy hiánya, összetevők sorrendje, demonstratívok viselkedése stb.

Kutatásunk szempontjából mindezek közül leginkább a személyeltolódásnak lesz jelentősége, vizsgálati keretünket is ennek megfelelően alakítottuk ki.

Evans a kanonikus tipológia keretében foglalkozott az indirekt idézéssel (Evans 2013: 68). A függő idézés következő kanonikus, általános vonásait említi: a függő idézés az aktuális beszélő perspektívájába helyezi az eredeti beszélő által előadott anyagot, ezáltal elvon minden olyan nyelvi sajátosságot, ami az eredeti beszélőt jellemzi. A függő idézésben minden deiktikusan érzékeny kifejezés az aktuális beszélő perspektívájából kerül bemutatásra.

Pragmatikai terminológiával úgy fogalmazhatunk, hogy a referenciális központot a beszélő áthelyezi a beágyazott beszélőre (egyenes idézés), vagy a referenciális központot magánál tartja a beszélő (függő idézés):

1. ha az áthelyezés teljes, akkor direkt (egyenes) idézésről beszélhetünk,
2. ha az aktuális beszélő magánál tartja a referenciális központot, akkor indirekt (függő) idézésről,
3. részleges függő idézés esetében (semi-direct) a referenciális központot csak részlegesen helyezi át a beágyazott megnyilatkozóra, azaz kettejük tájékozódási centruma együttesen van jelen (Tátrai 2011). Ennek számtalan módja és mértéke fordul elő a világ nyelveiben (l. Evans példáit).

Tanulmányunkban mi két nézőpontot vizsgálunk: az aktuális beszélő és az idézett beszélő perspektíváját. Egyfelől tehát azt, ahonnan az aktuális beszélő látatja magát az idéző megnyilatkozást (pl. a megnyilatkozás ige alakjával), illetve magának az elbeszélte esemény bemutatásának nézőpontját, amely tehát a két szélsőséges esetben vagy teljesen az aktuális, vagy teljesen az idézett beszélő nézőpontjából történhet.

4. Szűkebb kutatási kérdéseink

Ahhoz, hogy idegen hatást feltételezhessünk a vizsgált nyelvek idéző szerkezetében, először is ismernünk kell, hogy az adott nyelvben milyen nyelvi eszközök állnak rendelkezésre a másoktól hallott információ, megnyilatkozás szó szerinti vagy nem szó szerinti továbbítására.

A fentiekben elmondottak fényében óvatosan kell megfogalmazni kutatási kérdéseinket. Pontosán meg kell határozni, hogy milyen szerkezeteket vizsgálunk, s ehhez milyen mennyiségű és minőségű adatunk van. Az állítás/kérés/kérdés hármából csak az állításra koncentrálnunk ('mondta'), ugyanis a kérés és kérdés vizsgálatához nincs elég korpuszadat.

Az alábbi jelenségekre keressük a választ:

- (1) Vannak-e eltolódások, perspektívaváltások? Mekkora szerepe van az idéző személy perspektívájának? Ehhez azokat a szerkezeteket kerestük,

amelyek egyenes idézések mátrix igével jelölve, valamint azokat is, amelyekben az idézés maga is beágyazott (idézés az idézésben: X azt mondta, hogy Y azt mondta, hogy...).

- (2) Vannak-e egyéb idéző szerkezetek? Van-e nem tagmondat jellegű, morfológiai idéző elem (pl. reportatív/narratív mód)?
- (3) Vannak-e idegen (orosz) elemek az idéző szerkezetekben? Milyen módon jelentkeznek ezek az idegen elemek: formai jegyek (pl. kötőszó), alárendelő összetett mondatok vagy pl. az oroszoknak megfelelő eltolódások útján?

5. A vizsgált nyelvek és adatok

Tanulmányunkban a manysi és a nganaszan nyelveket vizsgáljuk. E két veszélyeztetett nyelv a nyugat-szibériai nyelvi area és az uráli nyelvcsalád tagja, s egymással soha nem voltak areális kapcsolatban. A manysik hagyományos lakóhelye az Ob középső folyása mentén, valamint az Ob mellékfolyói, a Szoszva, Szigva és Lozva folyók mentén található², míg a nganaszanok legészakibb népként, a Tajmir-félsziget tundravidékén élnek, az elmúlt évtizedekben már falvakba (elsősorban Uszty-Avam és Volocsanka nevű falvakba) betelepítve.

Az utóbbi évtizedekben mindkét nyelvre erőteljes hatással volt az orosz, mindkét nyelv esetében – amint azt a demográfiai adatok is mutatják – ez a hatás végzetesnek tűnik, ugyanakkor a mérték és intenzitás némiképp eltérő. A nganaszanok által lakott területeken valamivel később indult meg a kolhozosítás/iparosítás a szovjet időkben, ugyanakkor a nomád népek falvakban történő letelepítése sokkal gyorsabb ütemű nyelvvészést idézett elő:

		1979	1989	2002	2010
manysi	lélekszám	7.434	8.279	11.432	12.269
	beszélők száma és aránya		kb. 3.000 (38%)	2.746 (24%)	938 (7,6%)
nganaszan	lélekszám	867	1.278	834	862
	beszélők száma és aránya	780	1.060 (83%)	505 (60%)	125 (15%)

1. táblázat. Demográfiai adatok.

² Tanulmányunkban a példák az északi manysi nyelvjárásból származnak. Napjainkban a manysinak csak ezt a nyelvjárását beszélik.

Munkánk során lejegyzett, megjelent szövegeket és korpuszokat használtunk. A manysi esetében az OUL (Ob-Ugric Languages, LMU) és az OUIDB (Ob-Ugric Databases, LMU) szolgált forrásként, amelyek mellett folklórszövegekből, valamint újságnyelvi szövegekből is gyűjtöttünk példákat. A nganaszan forrást a hamburgi nganaszan korpusz (Brykina et al. 2018) jelenti, amely a legnagyobb nganaszan adatbázis, annotált szövegekkel. Ez jelen vizsgálat esetében 34 beszélőtől 176 szöveget jelent, összesen 21734 mondattal. Fontos megjegyezni, hogy sem a manysi anyag, sem a nganaszan korpusz nem tekinthető kiegyensúlyozottnak műfaji szempontból, és a beszélők számát tekintve sem.

6. Nganaszan idézés

A tipikus nganaszan idéző szerkezet két önálló mondatból áll, amelyek szintaktikailag nem állnak egymással kapcsolatban. Az egyik tartalmazza a megnyilatkozás predikátumot, vagyis a mátrix igét és a többnyire kitett alanyt (amennyiben az idézett megnyilatkozó személye a kontextusból nem egyértelmű). A mátrix ige jellemzően az első mondatban szerepel, de van példa idézet közbeni és idézetet követő pozícióra is. Ez a két mondatból álló szerkezet mindig direkt/egyeses idézést valósít meg. Szemantikailag mindig megtörténik a perspektívaváltás: az aktuális beszélő (idéző) áthelyezi a referenciális központot az eredeti beszélőhöz (idézett).

A megnyilatkozás ige jellemzően a *munu-* 'mond' ige finit származéka. Vannak más megnyilatkozás igék is, de ezek aránya a korpuszban minimális. Az összes megnyilatkozás-predikátum több mint 95%-a *munu-* ige származéka. A *munu-* alkalmas idézett kérdés, kérdés bevezetésére is. Egy példa egyeses idézésre mátrix igével:

- (3) *D'ad'üru munu-ntu: S'eri-ŋiri?*
 Gyagyürü mond-PRS.[3SG.S] hoz-IMP.PL2
 'Gyagyürü mondja: Hozzátok bel!' (PKK_71_Djajku_flkd.047)

Mátrix igével megjelenő függő szerkezet még személyes történetmondás esetében sem jelenik meg, lásd pl. az alábbi beágyazott idézést:

- (4) *Sin'arir-si munu-ŋkə-tu:*
 gondol-INF mond-ITER-PRS.[3SG.S]
 Əmkümürə munu-d'üə tə?
 ez mond-PST.[3SG.S] hát
 tənə konduʔki-ʔə-m n'emibtiʔiā-ðə-nə i-s'a.
 te.ACC vesz-PF-1SG feleség-DST-OBL.1SG van-INF
 '(A lány) mondja (gondolja): Ez (= ő) azt mondta: Feleségül veszlek.'
 (ChND_080729_SevenNjote_flks.253)

Úgy tűnik, hogy a mindenkori aktuális beszélő perspektívája kiemelten fontos és egy meglehetősen merev rendszert eredményez, amelyben az origo mindig az aktuális beszélő. Egyenes idézés során a megnyilatkozás az eredeti/beágyazott beszélő perspektívájából hangzik el, azaz annak valóságtartalmáért az aktuális beszélő már nem tudja vállalni a felelősséget – valószínűleg ezzel függhet össze, hogy egyenes idézetekben nagyon ritkán találkozunk episztemikus kifejezőeszközökkel (episztemikus igemódok, határozószók). Például a mátrix ige passzív ragozásban is megjelenhet, ha a címzett maga az aktuális beszélő: ilyenkor saját magát sem első személyben említi az idézésben, hanem a beágyazott, eredeti beszélő perspektívájában hangzik el a megnyilatkozás:

- (5) [*Dud'inkə-ndə t'üü-ʔə-muʔ* 'Megérkeztünk Dugyinkába.']
 Dudinka-LAT megérkezik-PF-1PL.S
Dud'inkə-ndə t'üütü-tə-nuʔ munu-ra-ʔi-nüʔ:
 Dudinka-LAT érkezés-LAT-OBL.1PL mond-PASS-PF-1PL.R
Küðia-hüʔ vistupair-s'ütə-ruʔ...
 felébred-COND fellép-FUT-2PL.S/O
 'Amikor megérkeztünk Dugyinkába, azt mondták nekünk:
 Holnap fel fogtok lépni.' (KES_031115_Paris_nar.002)

Szintén a perspektíva mozgatásának sajátos formája egy, a folklórszövegekre jellemző egyenes idéző szerkezet. Bizonyos műfajokban a történetet egy fiktív narrátortól halljuk, ő a „száj” (*ɣaɣ* 'száj'). Jellemzően a történet elején szólal meg, vagy olyankor, amikor színtérváltás történik, például a szereplő(k) bemegy(emennek) egy zárt helyre, jellemzően a sátorba. A szerepe minden bizonnyal annak kiemelése, kihangsúlyozása, hogy nem az aktuális beszélő volt a szemtanúja az eseményeknek. Például:

- (6) *ɖaɣ t'ii-d'a munu-ntu:*
 száj belép-INF mond-PRS.[3SG.S]
ðiʔ, əmkümüərə təʔ ɣuʔəiʔ kuəd'ümu n'üə-ʔkü-ði.
 ej ez hát egy férfi gyerekek-DIM-3SG
 'Belépve (a sátorba) a Száj azt mondja: Ej, ennek csak egy gyereke van.'
 (KES_080721_Disease_flkd.005)

Ritkábban, de létezik monoklauzális idéző szerkezet is. Ilyenkor nem megnevezett az eredeti beszélő. Ez az evidenciális rendszer részét képező narratív/reportatív/kvótatív mód, amelynek más funkciói is vannak. A nganaszan bonyolult evidenciális rendszerrel rendelkezik (Gusev 2007, Aikhenvald 2004, Szeverényi – Wagner-Nagy 2017, Wagner-Nagy 2019). Az alap/neutrális közvetlen kategórián kí-

vül az evidenciális rendszer hármias osztatú: szenzitív, inferenciális, narratív/reportatív. Utóbbi kettő igei inflexiók kategória, a szenzitív viszont nominális³. Amikor a sámán beszámol a más világokban szerzett információiról, akkor azt jellemzően reportatív módban teszi. Szintén jellemző a reportatív használat olyan esemény esetében, ahol a beszélő, bár jelen volt, arról másoktól értesül. Ilyenek például olyan gyermekkori történések, amelyekre a beszélő nem emlékezhet. Példa a reportatív/narratív mód kvóratív szerepére:

- (7) *əmti ɲuə-ntəə hoðür mindi-ti-m,*
 ez cár-ADJ levél.ACC hoz-PRS-1SG
tańdə-mtə ɲuńü-tə-baɲhu-ɲ.
 nemzetség-ACC.2SG gyűjt-FUT-NAR-2SG
 'A cár levelét hozom: gyűjtsd össze a családodat!' (Labanauskas 1992: 49)

A megnyilatkozó személye nem explicit módon szerepel a mondatban (azaz nem „A cár azt mondja/üzeni: gyűjtsd össze a családodat!”), hanem a cárnak tulajdonított levél az, mely utal az eredeti megnyilatkozóra, s válik egyértelművé a kontextusból.

Az alábbi, hosszabb szövegrészlet is a reportatív használatot szemlélteti. A beszédhelyzet a következő: az egész szöveget egy személy meséli el, saját, valóban megtörtént eseményeket. Az elbeszélés során jelen volt egy ismerőse. Évekkel korábban a beszélőt és társait meghívták Párizsba, és a készülődésről beszélnek: kiket hívtak meg, mikor indultak stb. A PL.1 alakok saját magukra vonatkoznak, a reportatív módban álló PL.3 alakok pedig az út szervezőire vonatkoznak.

- (8) *Tə miɲ munu-ntu-muʔ: Maa Bəlat'anka t'erə-ʔ*
 hát mi mond-PRS-1PL.S mi Volocsanka.[GEN] lakó-NOM.PL
kuniʔia i-hua-ʔ n'i-bia-ʔ heðiti-ʔ?
 hogy van-REP.INTER-3PL.S NEG-REP.INTER-3PL.S utazik-CNG
 'Hát, mi azt mondjuk: „Volocsankából nem jönnek, azt mondják?”'

- (9) *N'i-biahi-ʔ.*
 NEG-REP-3PL.S
 'Nem, azt mondják.'

- (10) *Abamu t'erə-raa-ʔ i-bahu-ʔ.*
 Uszty-Avam.[GEN.SG] lakos-LIM-NOM.PL van-REP-3PL.S
 'Azt mondják, Csak uszty-avamiak.'

³ A korábbi leírások gyakran a módok között említették, ugyanakkor teljesen egyértelmű, hogy nem igei kategória, ugyanis a szenzitív evidenciális szuffixumot nem igei, hanem birtokos személyrag követi (Wagner-Nagy 2019: 273–274).

- (11) *Kanə mətü? ɲanaʔsa-ru? ti-l'ia-ti? n'akələ-ri-ʔki-ʔi-ti?*
 hány hat ember-2PL ti-LIM-2PL visz-PASS-RES-PF-2PL.R
i-bahu.
 van-REP.[3SG.S]
 'Azt mondják, csak hatotokat fogják elvinni.'
- (12) *Təʔə, kaŋgə təu-tə-hiā-ni??*
 hát mikor repül-IPFV-REP.INTER-1PL.R
 'Hát, mit mondanak, mikor indulunk?'
- (13) *Maa, biiðə t'islo-təni təutə-biāhi-ndi?.*
 mi tíz.[GEN.SG] szám-LOC.SG repül-IPFV-REP-2PL.R
 'Azt mondják, 10-én fogtok repülni.'
- (14) *Əm-kətə, Nəril'iskə-gitə. Küðiā-hü? təu-ʔki-ʔə-ri?.*
 ez-ABL.SG Norilszk-ABL.PL felkel-COND repül-RES-PF-2PL.S/O
 'Innen, Norilszkból. Holnap fogsz utazni.'
- (15) *Miŋ mununtu-mu?: Tə-tə kuniʔiā kət'i təu-gu-nu? tagaʔa.*
 mi mond-PRS-1PL.S hát-hát hogy no repül-IMP-1PL.R oda
 'Azt mondjuk: „no hát, repüljünk!”'
- (16) *Bənsə latü-ʔə-mu? tahariāi?küðiā-ta-ʔku-d'aa-riāi-ʔ*
 mind elkészül-PF-1PL.S most felkel-NMLZ-DIM-ALL-LIM-ADV
ɲamiājt'ümə t'asə-tənu norbu-btu-ra-ʔa-mu?.
 kilenc.[GEN] óra-LOC.SG sürget-CAUS-PASS-PF-1PL.S/O
 'Bepakoltunk, másnap korán keltettek, 9-kor.'

(KES_031115_Paris_nar.15-25)

7. Manysi

A manysi nyelvészeti szakirodalom szinte semmit nem ír az idéző szerkezetekről. Kivételként megemlítendő Rombandeeva–Vahruseva manysi nyelvtana (1984), mely szerint a manysiban is megtalálhatóak a direkt és indirekt idézések, míg az előbbi típus főleg a mesék műfajára (17), az utóbbi inkább a beszélt nyelvre jellemző (18) (1984: 197). Ennél többet azonban ez a könyv sem közöl erről e kérdéskörrel.

- (17) *piy-riš-at'em – lāw-i – xotál tot-əs-lən?*
 fiú-DIM-DIM-1SG mond-1SG hová visz-PST-SG.2SG
 'A fiacskámat – mondja – hová vitted?' (uo.)

- (18) *Kapitan lāw-əs, taw nāəḥxāp-e tit pāy at puw-ite.*
 Kapitány mond-PST.3SG ő gőzhajó-3SG itt PV NEG köt-SG.3SG
 'A kapitány azt mondta, a gőzhajóval itt nem köt ki.' (uo.)

Nyelvi adataink alapján megállapítható, hogy a nganaszhoz hasonlóan a manysi nyelvre is a direkt idéző szerkezet a jellemző, melyben a mátrix ige a *lāwi* 'mond', és pozíciója általában az idézett mondat előtti (19), de lehet az idézett mondatba beékelte (17) vagy azt követő is (20). A mátrix ige melletti névmási alany elmaradhat. A történetmondás nézőpontjának függvényében a mátrix ige passzív alakja is szerepelhet, jellemzően akkor, ha a címzett a szövegegység/diskurzus főszereplője, s alanyi pozícióban maradását a passzív szerkezet teszi lehetővé (21). A manysi direkt idéző szerkezetekre a teljes perspektívaváltás jellemző, ez érinti a személyragokat (Px, Vx), személyes névmásokat és egyéb deiktikus elemeket, valamint az idő kategóriáját. (Vö. például (22).)

- (19) *Taw lāw-i: am xotəl wāy-əm?*
 ő mond-3SG én honnan tud-1SG
 'Azt mondja: Honnan tudjam?' (VNGY IV. 329)

- (20) *manariy lūn-s-ən? lāw-i.*
 miért sír-PST-2SG mond-3SG
 'Miért sírsz?' - mondja. (OUL)⁴

- (21) *āše-n kitiyl-awe: piyk^{we}, manariy lūnš-eyn?*
 apa-LAT⁵ kérdez-PASS.3SG fiúcska miért sír-2SG
 'Apja kérdezi: fiúcska, miért sírsz?' (OUL)⁶

- (22) *ojka lāw-i: am ti piy-m xottəl tot-elən!*
 férfi mond-3SG én ez fiú-1SG valahová visz-SG.IMP
ānəmn at ē-ri.
 én.LAT NEG kell-3SG
 'A férfi mondja: ezt a fiamat valahova vidd el! Nekem nem kell.' (OUL)⁷

⁴ http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=view_corpus_file_new&id_text=1143&no_navi=true

⁵ A manysiban a passzív mondat ágense LAT raggal jelölt.

⁶ http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=view_corpus_file_new&id_text=1143&no_navi=true

⁷ http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?abfrage=view_corpus_file_new&id_text=1144&no_navi=true

A *lāwi* ige mellett más mátrix igék is szerepelhetnek, de ezek használati aránya eltörpül, pl.: *nomsi* 'gondol', *kityli* 'kérdesz', *kitylaxti* 'kérdézősködik', *poterti* 'beszél, mond', *sujti* 'hangzik', *wōwi* 'hív', *rōηxi* 'kiált', *lāyali* 'szid'. A *lāwi* 'mond' kérdés (vö. 19–20), utasítás (22) esetén is általános használatú. Egy 19. század végén lejegyzett északi manysi mese (Munkácsi 1896: 324–344), mely meglehetősen sok idéző szerkezetet tartalmaz, az alábbi statisztikát mutatja a mátrix ige és a használt idéző szerkezetek tekintetében:

Idéző szerkezetek összesen: 99			
direkt	indirekt	igeneves	mátrix ige: <i>lāwi</i>
97	1	1	89

2. táblázat. Idéző szerkezetek (*Vāta-χum mōjt* 'A kereskedő ember meséje').

A direkt idézés gyakran idézett mondaton belül is megjelenik, azaz idézésen belüli idézés esetén is ez a jellemző stratégia, mely így akár többszörös perspektívaváltást is eredményez. Vö.:

- (23) *Xumi-te lāw-i:* „*Am tawenəl mana ōntəs kins-eyəm?*
 férfi-3SG mond-PST.3SG én ő.ABL milyen segítség keres-1SG
Molal jay-e-n law-w-əs: *Am sēləm pūη-əm*
 régebben apa-3SG-LAT mond-PASS-PST.3SG én szerzett vagyon-1SG
woss tēy, woss ōńs-i; ań am wassiy tawe xumle
 hadd eszik.3SG hadd birtokol-3SG most én többé ő.ACC hogy
wār-iləm.”
 csinál-SG.1SG
 'A férfi mondja: „Én tőle milyen segítséget várjak? Az apja régebben megmondta neki: <Az általam szerzett vagyonból hadd egyen, hadd birtokolja azt. > Mi mást tehetnék még vele?”’ (VNGY IV.325)

- (24) *Taw lāw-i:* *manəriy am śalt-s-əm?! mōnt kit xum.....*
 ő mond-3SG miért én bejön-PST-1SG nemrég két ember
ānəm tēn wōw-əs-tēn: mēn xoti kwol-nə
 én.ACC ők(DU) hív-PST-SG.3DU mi(DU) amelyik ház-LAT
śalt-s-əmēn wāy-ən, tū śalt-ən.
 bemegy-PST-1DU lát-2SG oda bemegy-IMP
 'Ő felel: „Miért jöttem én be? Az imént két férfi..... ők hívtak ide engemet: <amely házba bennünket betérni látsz, térj te is be oda>.”’ (VNGY IV. 329)

A manysi szövegekben – mind a régebbi lejegyzésű, 19. század végi - 20. század eleji folklórszövegekben (25), mind az újabb folklórgyűjtésekben (26), szövegközlésekben (28) és újságnyelvi szövegekben (27) – találunk példát függő idézésre is, bár ezek aránya elenyésző a direkt idéző szerkezethez képest. A függő idéző szerkezetben nem történik perspektívaváltás, továbbá figyelemre méltó, hogy e szerkezetekben kötőszó nem használatos a mátrix ige és az idézett mondat összekapcsolására.

(25) *naŋ mōlal lāw-eyən piy ōś-ś-ən.*
te régebben mond-2SG fiú birtokol-PST-2SG
'Már mondtad, hogy van (volt?) egy fiad.'
(VNGY IV. 340)

(26) *Añ ēkwa-riś ta śāyt-əs nomsi:*
DET asszony-DIM PTCL örül-PST.3SG gondol-3SG
añ ēkwa-piyriś taw sūp-e tiwər-n
DET asszony=unoka ő száj-3SG belseje-LAT
sōl ti poriy-m-i.
tényleg PTCL ugrik-3SG
'Az asszony, szegény, megörült, azt gondolja: az asszony-unokája
most majd tényleg beleugrik a szájába.'
(Kálmán 1976. 72)

(27) *Taw lāw-əs, okruguw-t ōlne muzej-it sunsiylaxt-as,*
ő mond-PST.3SG körzet-1PL-LOC levő múzeum-PL nézetget-PST(3SG)
wōrajan ališlap saka mośsa ōl-i.
vadász eszköz nagyon kevés van-3PL
'Azt mondta, a körzetben lévő múzeumokat megnézte, vadászeszköz
csak kevés van bennük.'
(LS)

(28) *leñinkrat ūs-t ōl-nə-m pora-t*
Leningrád város-LOC van-NOM-1SG idő-LOC
ānəmn lāw-s-ət⁸, am ta konkrēs-n min-ēyəm.
én.LAT mond-PST-3PL én az kongresszus-LAT megy-1SG
'Amikor Leningrádban voltam, mondták nekem,
(hogy) arra a kongresszusra el fogok menni.'
(Rombandeeva 1975)

A manysi nyelvben megjelenő idézések egy része igeneves szerkesztésű, ezek főnévi igeneves szerkezetek.

⁸ Figyelemre méltó, hogy az idéző mondat nem passzív szerkesztésű, az elvárt „én mondtam” szerkezet helyett „nekem mondták” használatos. Ez oroszos hatást tükröz. S talán orosz hatást mutat a függő idézés használata is a manysiban szokásosabb egyenes idézés helyett.

- (29) *Akim ōjka xōntl-ujkwe min-ujkwe lāw-i*
 nagybácsi bácsi hadakozik-INF megy-INF mond-3SG
āpši-ŕe-m palt.
 öcs-DIM-1SG PP

'A nagybátyám azt mondja, harcolni megy az öcsikém ellen.'

(Kálmán 1976: 66)

- (30) *mōlal ti pora-n lāw-s-əm joxt-ujkwe.*
 régebben ez idő-LAT mond-PST-1SG jön-INF

'Tegnap erre az időre mondtam, hogy megjövök.'

(VNGY IV. 333)

A manysiban nincs olyan kiterjedt evidenciális rendszer, mint a nganaszanban. A manysi evidenciális – többek között – narratív funkciót tölt be, azaz személyesen nem tapasztalt, hallomásból ismert esemény elmesélésére szolgál. E mellett rezultatív és főképpen az újabb használatát tekintve miratív funkciójú, ez utóbbiak azonban jelen írásunk szempontjából mellékesek (Sipőcz 2014, Skribnik–Kehayov 2018). Az alábbi példában az evidenciális módban megjelenő ige tehát ilyesféle plusz jelentést hordoz: „úgy beszélük, azt mondják”. A manysi evidenciális nem olyan típusú reportatív/kvótatív használat, mint amit a nganaszan esetén láthattunk. Az alábbi (31) példát tehát nem tarthatjuk kétszeres idézésnek, a mátrix ige megjelenő evidenciális szuffixum idéző funkcióval nem bír, csupán narratív/auditív jelentésű: „azt beszélük, hogy...”.

- (31) *Joxt-m xum lāw-ne-te:*
 jön-PT.PST férfi mond-EV-PRS-3.SG

„*Atajpekw xot ōl-i?*”

A. hol van-3SG

'(Azt beszélük,) a jött férfi mondja: „Atajpékva hol van?”'

(LS. 2012. No.29)

8. A manysi és nganaszan idézés jellemzői

Összehasonlítva a két nyelv idéző szerkezeteit, azt találjuk, hogy egy olyan van, amely mindkét nyelvben általános: a két (tag)mondatos, megnyilatkozás-predikátumot tartalmazó egyenes idéző szerkezet. A legnagyobb különbség pedig egyrészt az igeenes szerkesztésmódnál látszódik, amely a manysira jellemző, s elvileg a nganaszanban is lehetséges lenne, másrészt a nganaszan reportatív evidenciális használatában.

	MANYSI	NGANASZAN
Mátrix igével: 2 külön (tag)mondat	+	+
Morfológiai (reportatív - evidenciális) (monoklauzális)	–	+
Igeneves idéző szerkesztéssel	+	–
Alárendelő kötőszó, kötőszavas összetett mondat	–	–
Függő idézés személyeltolódással	(+)	–

3. táblázat. A manysi és a nganaszan összehasonlítása.

9. Orosz mintájú szerkezetek: személyeltolódás

Az oroszban – szemben a vizsgált két nyelvvel – általános az egyenes és függő idéző szerkezet. Függő idézés során személyeltolódás történik, és megjelenik a *čto* 'hogy' kötőszó.

Egyenes beszéd	„Я еду в Санкт-Петербург”, - сказал он. (Én) Szentpétervárra utazom. – mondta (ő).
Függő beszéd	Он сказал, что (он) едет в Санкт-Петербург. (Ő) azt mondta, hogy (ő) Szentpétervárra utazik.
Egyenes beszéd	„Он уже поехал в Санкт-Петербург”, - сказали мы. Ő már elutazott Szentpétervárra. – mondtuk (mi).
Függő beszéd	Мы сказали, что он уже поехал в Санкт-Петербург. Azt mondtuk (mi), hogy ő már elutazott Szentpétervárra.

Írásunkban eddig az általunk vizsgált nyelvekre jellemző gyakori, általános szerkezeteket mutattuk be. Most azonban vizsgáljuk meg a nganaszan korpuszban található alábbi mondatot:

- (32) *Nu, id'aʔa-mə natəmunu-d'üə, č'to kuə-ʔsuðə-m.*
 hát apa-1SG gondol-PST.[3SG.S] hogy meghal-FUT-1SG.S
 'Hát, az apám azt gondolta, hogy meg fogok halni.'

(KECh_080224_Reindeer_nar 3)

A (32) függő idézést tartalmaz: az egyes szám első személyű alak referense nem az eredeti beszélő, hanem az aktuális beszélő, azaz a narrátor. Ilyen szerkezetet korábban nem láttunk, minthogy azt sem, hogy a két mondatot kötőszó köti össze,

mégpedig az orosz *čto*. Ez teljesen megfelel egy orosz függő idéző szerkezetnek: ugyanaz a kötőszó jelenik meg, illetve 2>1 személyeltolódás, azaz teljesen ellentétes a hagyományos nganaszan szerkezetek struktúrájával.

Felmerül a kérdés, hogy a *čto*⁹ mennyire gyakori és milyen szerepben fordul elő a nganaszban. Megállapítható, hogy nagyon ritka, de a korpuszban találunk olyan mondatot is, ahol nem idéző típusú tárgyi alárendelő mondatban jelenik meg kötőszóként:

- (33) *Miŋ daž'e miŋ d'erukätumu?*
 mi sőt mi nem.tud-ITER-PRS-1PL.S/O
čto l'üə?sa? tait'ü?, siliria?
 hogy orosz-NOM.PL van-PRS-3PL.S ki-LIM-NOM.PL
 'Nem tudtuk, hogy vannak oroszok, meg mások.'

- (34) *Natəmunu-d'üə-mu? miŋ ŋonəraa-nu? i-t'ü-nu?*
 gondol-PST-1PL mi maga-1PL van-PRS-1PL
 'Azt gondoltuk, hogy csak magunk vagyunk.'

(KECh_080214_Childhood_nar.005-6)

A *čto* nem névmásként jelent meg, s vált ezután kötőszóvá, hanem már kötőszói funkcióban jelenik meg a nganaszban. Ezt az mutatja, hogy névmási szerepre nem találunk példát a korpuszban. A fenti két mondat követi egymást az adott szövegben. A második (34) mondatban nem szerepel kötőszó, pedig a szerkezet megegyezik az előző mondat szerkezetével. Ez a mondat tekinthető egyenes idézésnek is, amelyben nem következik be személyeltolódás – nincs is rá szükség, hiszen a beszélő saját magáról beszél. Ebben a mondatban a mátrix ige véleményünk szerint megnyilatkozás ige: a *natəmunu-* 'gondol' ige a *natə munu-* 'magának mond' szerkezet – talán mára már – lexikalizálódott változata.

A korpuszban az orosz kötőszavas, személyeltolódással járó függő idéző mondat nemhogy ritka, hanem csupán ez az egy példa van. Ugyanakkor ez a mondat spontán megnyilatkozásként hangzott el, hanganyaggal igazolható módon, tehát létező szerkezet. Wagner-Nagy nyelvтанában (2019: 469) ugyanezt a mondatot említi, kiegészítve azzal, hogy ő is azt valószínűsíti, hogy a mindennapi nyelvhasználatban ez a függő szerkezet lényegesen gyakoribb lehet, mint ahogy azt a korpusz mutatja.

Kérdés, hogy a manysi adatok alátámasztják-e a fenti érvelést. Az északi manysi szövegekben nem találni példát az orosz *čto* kötőszó használatára. Itt úgy tűnik, hogy a folklór és a sajtónyelv nem mutat különbséget. Az 1960-as években lejegyzett keleti (jukondai) manysi szövegekben azonban az orosz kötőszók nem

⁹ A *što* ~ *čto* esetében mindig azt a változatot használjuk, amelyet az adott forrás is említ.

ritkák: *i, a, no, što* (35). A 20. század második felére a keleti manysi nyelvjárás a többi nem északi nyelvjáráshoz hasonlóan erősen eloroszosodott, s napjainkra gyakorlatilag el is tűnt, talán egy-két idős beszélő élhet még. Az orosz kötőszavak az északi manysi beszélt nyelvben is megjelentek napjainkra, viszont az idéző szerkezetekben a forrásokban még nincs nyoma az orosz *čto* kötőszó megjelenésének:

(35) *ám át names-as-am, što tōw önəmna*
 én NEG gondol-PST-1SG hogy ő én.ACC
xáśat ol-nə jänəj-jänəj xårman ūs-nə tåtītə.
 messze van-PT.PRS nagy=nagy szép város-LAT visz-SG.3SG
 'nem gondoltam, hogy az engem egy messze levő nagy-nagy szép városba
 visz' (Kálmán 1976: 168)

10. Történeti és kulturális összefüggések

A magyar nyelvtörténeti szakirodalom úgy tartja számon, hogy a magyar nyelvben a függő idéző szerkezet kialakulásának előfeltétele volt a kötőszóval jelölt alárendelő összetett mondatok kialakulása (Haader 2003). Mindehhez a módhatározói *hogy* kötőszó volt szükséges, s ennek következménye a személyeltolódás, az ómagyarban jellemzően $1 > 3$, $2 > 3$. Ennek tükrében egyáltalán nem meglepő, s joggal feltételezhető, hogy a nganaszan mondatban a személyeltolódás és a *čto* megjelenése összefügg egymással.

Az egyszerűbb evidencialitás, s a valamivel hosszabb kontaktus miatt a két vizsgált nyelv közül a manysi „alkalmasabbnak” tűnik arra, hogy kötőszavas függő idézés alakuljon ki orosz mintára. Nem vizsgáltuk ugyanakkor az igeneves idéző szerkezeteket, azt, hogy azok mennyire lehetnek „kompatibilisek” az oroszos, személyeltolódással járó szerkezetekkel, vagy lehet-e ugyanolyan hangsúlyos szerepe a perspektíva kialakításában, mint amit a nganaszanban az evidencialitás jelent.

A perspektívának fontos szerepe van az evidencialitás kulturális értelmezésében. Bernárdez (2017) vázlatos áttekintése szerint differenciált evidencialitás rendszer izolált környezetben élő kis csoportoknál, közösségeknél nagyobb valószínűséggel alakul ki a következő tényezők mellett:

Ott, ahol a környező világ elérése nehézségekbe ütközik földrajzi, éghajlati viszonyok miatt (pl. Amazónia esőerdei népei).

Ott, ahol nem alakult ki írásbeliség.

Ott, ahol nagyon szorosak a kapcsolatok a csoporton belül és a szomszédos csoportok között.

A közösség kis mérete pedig azt jelenti, hogy a közösség minden tagja – többé-kevésbé – ismeri a közösség többi tagját. A közösség tagjai jellemzően megbíznak

egymásban. Így az őszinte beszéd, az igazmondás (annak hite) a közösség viselkedésének fontos alapelve. Ha valaki nem tudja azt mondani, hogy az elbeszélteket saját maga tapasztalta meg közvetlenül, akkor meg fogja jelölni/meg kell jelölnie, hogy amiről beszél, az közvetett tapasztalaton, következtetésen stb. alapul.

Bernárdez elmélete csupán hipotézis, ugyanakkor a vizsgált nyelveinkre vonatkozóan igaznak tűnik. A tajgai, folyómenti közösségek nyelvében (obi-ugor, szelkup, ket) vagy éppenséggel nem is alakult ki morfológiai evidencialitás vagy egyszerű rendszer található, ellenben a jellemzően elzártabb tundrai csoportoknál bonyolultabb (3-4-es rendszerű) evidencialitást találunk.

11. Összefoglalás

Dolgozatunkban egy izgalmas, a tipológiában népszerű, de az uralisztikában kevésbé kutatott területet vizsgáltunk, s tettük meg a kezdő lépéseket. A függő idézés orosz > manysi/nganaszan viszonylatban nagyon ritka, de egyértelműen igazolható: az alárendelő kötőszó és a függő beszédre jellemző személyeltolódás orosz hatásra jelenhet meg, de feltételezhetően csak a hétköznapi nyelvhasználatban és minden bizonnyal egyéni nyelvhasználatot tükröz. A nganaszan esetében egyértelmű, hogy nagyon rövid – a II. világháborút követő néhány évtized – volt az az időszak, amikor a nganaszan közösség nganaszan-orosz kétnyelvű volt, a nyelvcsere gyakorlatilag két-három generáció alatt megtörtént. A rendkívül gyorsan lezajlott nyelvváltás eredménye az, hogy az orosz szerkezeti hatások nem jellemzőek a nganaszan nyelvhasználatban (vö. Khanina 2019). Mindez, ha kisebb mértékben, de a manysira is érvényes.

A manysiban és a nganaszanban sokkal általánosabb a direkt idézés, mint a függő. A magyar nyelv is mutatja (Haader 2003, Tátrai 2011), ahhoz, hogy kialakuljon két tagmondatból álló függő idéző szerkezet, szükség van alárendelő kötőszóra. A manysiban ugyanakkor találunk kötőszó nélküli, két tagmondatos függő szerkezetet, továbbá igeneves szerkezet is létezik, a nganaszanban pedig az evidenciális (reportatív) szolgál alternatívaként.

A manysi és a nganaszan közötti különbség magyarázható a nganaszan nyelv komplexebb – reportatívot is alkalmazó – evidencialitás rendszerével. Ebből az következik, hogy a nganaszanban az aktuális beszélő (az idéző) perspektívája (a referenciális center) csak teljesen helyezhető át az idéző perspektívájába, ez pedig egyenes idéző szerkezetet eredményez. A nganaszan korpusz alapján feltételezzük, hogy a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában kevésbé merev a rendszer – kevésbé használják a reportatív evidenciálist. Ennek tisztázása érdekében egy tipológiai jellegű vizsgálat szükséges, amely a differenciált, reportatívot megkülönböztető nyelvekben vizsgálja meg az idéző szerkezeteket, illetve egy másik vizsgálat pedig a nganaszan evidencialitás használatát vizsgálná kódváltásos szövegekben.

Rövidítések

ABL	ablatívusz	NEG	tagadóelem
ACC	tárgyeset	O	tárgyas ragozás
ALL	allatívusz	OBL	függő eset
COND	feltételes mód	PASS	passzív ragozás
DET	határozott	PF	perfektum
DIM	kicsinyítőképző	PL	többes szám
DST	desztinatív	PP	névutó
DU	kettős szám	PRS	jelen idő
EV	evidenciális mód	PST	múlt idő
GEN	genitívusz	PT	participium
IMP	felszólító mód	PTCL	partikula
INF	infinitívusz	R	reflexív ragozás
INTER	kérdő mód	REP	reportatív mód
ITER	iteratív képző	RES	rezultatív képző
LAT	latívusz/datívusz	S	alanyi ragozás
LIM	limitatív képző	SG	egyes szám
LOC	lokatívusz		

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2008. Semi-direct speech: Manambu and beyond. *Language Sciences* 30: 383–422.
- Bernárdez, Enrique 2017. Evidentiality – a cultural interpretation. In: Sharifian, Farzad (szerk.): *Advances In Cultural Linguistics*. Springer. Singapore. 433–460.
- Bugaeva, Anna 2008. Speech report constructions in Ainu. In: Vajda, Edward (szerk.): *Subordination and Coordination Strategies in North Asian Languages*. John Benjamins. London – Philadelphia. 17–27.
- Coulmas, Florian (szerk.) 1986. *Direct and Indirect Speech*. Trends in linguistics studies and monographs 31. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- Evans, Nicholas 2013. Some problems in the typology of quotation: a canonical approach. In: Brown, Dunstan – Marina – Corbett, Greville G. (szerk.): *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 66–98.
- Fortescue, Michael 1984. *West Greenlandic*. Croom Helm. London – Sydney.
- Gusev, Valentin 2007. Evidencial’nost’ v nganasanskom jazyke. In: Khrakovskij, V. S. (szerk.): *Evidencial’nost’ v jazykah Evropy i Azii. Sbornik statej pamjati N. A. Kozincevoj*. Nauka. Sankt-Peterburg. 415–444.

- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. Az alárendelő mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest. 500–551.
- Khanina, Olesya 2019. Spread of Russian in the Soviet North: a study in sociolinguistic history. Előadás a Linguistic Forum 2019: Indigenous Languages Of Russia And Beyond konferencián. Moszkva, ILING RAN. Az előadás absztraktja elérhető: http://iling-ran.ru/web/sites/default/files/conferences/2019/2019_indigenous_abstracts.pdf
- Jäger, Andreas 2010. Reported speech constructions and the grammaticalization of hearsay evidentiality: a cross-linguistic survey. *STUF* 63: 177–195.
- Jäger, Andreas 2007. *Coding Strategies of Indirect Reported Speech in Typological Perspective* <https://trove.nla.gov.au/work/3620599?q&versionId=49424174> (Megtekintés: 2019. január 30.)
- Kálmán, Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Labanauskas, Kazis 1992. *Nganasanskij fol'klor. Fol'klor narodov Tajmyra*. Vyp.3. Tajmyrskij okružnyj centr narodnogo tvorcestva. Dudinka.
- Li, C. N. 1986. Direct and Indirect speech: A functional study. In Coulmas, Florian (szerk.): *Direct and Indirect Speech*. Trends in linguistics studies and monographs 31. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- LS: *Luima Seripos* (manysi nyelvű újság) <http://www.khanty-yasang.ru/>
- Maslova, Elena 2003. *A Grammar of Kolyma Yukaghir*. Mouton de Gruyter. Berlin – New York.
- Miyaoka, Osahito 2012. *A Grammar of Central Alaskan Yupik*. Mouton De Gruyter. Berlin – New York.
- Nedjalkov, Igor 1997. *Evenki*. Routledge. New York.
- Nikitina, Tatiana 2012. Personal deixis and reported discourse: Towards a typology of person alignment. *Linguistic Typology* 16/2: 233–263. <https://doi.org/10.1515/lity-2012-0008>
- Rombandeeva, E.I. 1975. Mansi. In Janhunen, Juha (toim.): *Etäsukukielet*. SKS. Helsinki.
- Rombandeeva, E.I. – Vahruscheva M.P. 1984. *Mansijskij jazyk*. Leningrad.
- Sipőcz Katalin 2014. A manysi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–141.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018. Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, A. Y. (ed.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 525–555.
- Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2017. *Evidentiality in Nganasan*. Előadás a Syntax Of Uralic Languages (PPKE, Budapest) című konferencián.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta. Budapest.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul népköltési gyűjtemény I–IV*. MTA. Budapest.
- Wagner-Nagy, Beáta 2019. *A Grammar of Nganasan*. Brill. Leiden – Boston.

Források

Nganaszan

Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta. 2018. *Nganasan Spoken Language Corpus* (NSLC). Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2.

<http://hdl.handle.net/11022/0000-0001-B36C-C>.

Manysi

OUL (*Ob-Ugric Languages*, LMU) és OUIDB (*Ob-Ugric Databases*, LMU)

<http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/index.php?navi=linguistic&abfrage=linguistic>

Szeverényi Sándor

Szegedi Tudományegyetem

Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

szevers@hung.u-szeged.hu

Sipőcz Katalin

Szegedi Tudományegyetem

Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

sipocz@gmail.com

Egy feltételezett morfológiai változó a mai udmurt nyelvben

Speshilova Yulia

1. Bevezetés

2012-ben az adatgyűjtés során a jelen tanulmány szerzője a következő jelenet tanúja volt az egyik falu postafiókjában. Egy ötvenes éveiben járó asszony lépett be a posta ajtaján az „Udmurt Dunne” (Udmurt Világ) című újsággal a kezében, és felháborodva mondta a postai alkalmazottnak, hogy lemondja az újság előfizetését. A postai alkalmazott azon kérdésére, hogy miért akarja lemondani, ugyanilyen felháborodással kijelentette, hogy az utóbbi években semmit sem ért abból, ami le van írva benne. „*Аслэсьтым кылме уг валаськы ук!*”¹ — kiáltott az asszony. Az eset világosan mutatja, hogy az írott média nyelve szokatlanul bizonyulhat az anyanyelvi beszélők számára, aminek egyik oka az lehet, hogy még a tudatosan normaadásra törekvő sajtónyelvben is léteznek kódváltási műveletek, sőt akár olyan beszélt nyelvi jelenségek is, melyek – orosz kulturális és nyelvi klisék elsjátítása révén – módosítják az udmurt nyelv morfoszintaktikai szerkezeteit (Edygarova 2013:14), illetve az udmurt nyelv grammatikai rendszerének orosz mintára történő változását mutatják (Kozmács 2016:214). Az utóbbi időben az udmurt médiában egyre gyakrabban feltűnnek olyan morfológiai és szintaktikai szerkezetek, amelyek a nyelvtanokban, grammatikákban leírt udmurt nyelvben nem használatosak vagy más szemantikai szerepet kapnak². Edygarova (2013:14) szerint a média írott nyelve az orosz nyelv hatása alatt áll, mivel az anyagokat legtöbb esetben gyorsan fordított információk alkotják benne. Az olvasó azt hiszi, hogy a „tisztá” nyelvvvel találkozik, viszont minden nyelvész könnyen ki tudja következtetni az adott szerkezetekben az orosz nyelvi interferenciát.

Az „Udmurt Dunne” című újság 2008. decemberi számában a következő mondat (1) található. A mondatban az *interjú* szó alkotta tárgyat *-jez* akkuzatívuszi toldalék jelöli.

- (1) *одӱг пол адӱ-и Лев Гумилев-ен интервью-ез.*
egy alkalom lát-PST.1SG L. G.-INS interjú-ACC
'Egyszer láttam Lev Gumilevvel egy interjút.'

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 147–165.

¹ Udmurtul, magyar fordítása: 'Nem értem a saját anyanyelvemet!'

² Az udmurt nyelv szintaktikai változóiról lásd még Nikolett, F. Gulyás & Yulia Speshilova (2014).

A mondat teljesen grammatikus, de a tárgy jelöltsége felkelti a figyelmet. Jelen tanulmány szerzőjének nyelvi kompetenciája szerint a mondatban a tárgy jelöletlen formája lenne megfelelőbb. Mi az oka annak, hogy az (1) mondat alkotója a jelölt tárgyat választotta? E kérdés megválaszolása a jelen tanulmány fő célja.

A tanulmány az akkuzatívusznak az udmurt nyelvben való változó használatát vizsgálja. Az volt a feltételezésünk, hogy az akkuzatívusz használata az orosz hatására változik az udmurtban. Az udmurt nyelv csak bizonyos feltételek esetén jelöli a tárgyat, de gyakran ott is akkuzatívuszi ragot visel a tárgy, ahol ez nem volt várható. A cikkben megpróbáljuk leírni ezeket a példákat, valamint kérdőív és az adatközlők válaszai segítségével megállapítani, hogy valóban az orosz kontaktushatással magyarázható-e az adott jelenség.

A tanulmány hét fejezetből áll. A bevezető rész után, mely a kitézött feladatokat és a kutatott téma problémáit mutatja be, rövid ismertető következik az udmurt nyelv akkuzatívuszi toldalékairól. A 2.1 alfejezetben igyekszünk összefoglalni a szakirodalom arra vonatkozó adatait, hogy a tárgy milyen esetben jelölt, illetve jelöletlen az udmurt nyelvben. A 3. fejezetben az orosz tárgyesetet ismertetjük röviden. A 4. fejezet nyelvi változóként fogalmazza meg az udmurt tárgyjelölés kérdését. A következő fejezet a kutatás módszereit, illetve a kérdőív felépítését mutatja be. A 6. fejezetben a kapott eredményeket ismertetjük. Az utolsó fejezet összegzés és a következtetések levonása.

2. Az akkuzatívusz toldalékai az udmurtban

Az eddigi szakirodalom nagy figyelmet szentelt annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy milyen tényezőkkel függ össze a tárgy jelölése az udmurt nyelvben (Csúcs 1980, Kel'makov-Hännikäinen 1999, Kondratjeva 2002, 2010, Kozmács 2007 és mások). A jelen tanulmányban szociolingvisztikai keretben próbáljuk megközelíteni a témát. De először mindenképpen szükséges összefoglalni a tárgy jelölésének az udmurt nyelvben való nyelvtani szabályait. A mai udmurt nyelv egyes szám esetén a következő morfológiai jelölőket ismeri az akkuzatívusz kifejezésére:

- a) *-ez/jez*³ főnévhez járuló tárgyrag: *borddor — borddor-ez* ('fal — falat'), *korka — korka-jez* ('ház — házat')
- b) *-e/je*⁴:
 - i) birtokszón használatos egyes számú birtokos esetén: *kn`iga — kn`iga-m-e* ('könyv — könyvemet')
 - ii) a *murt* szó ragozása esetén: *murt — murt-e* ('illető — illetőt')
- c) *-es/jes*: az *-e/je* akkuzatívusz-jelölő és az *-s* több birtokost jelölő morféma fúziója: *ym — ym-d-es* ('száj — szátokat')
- d) jelöletlen forma: *Maša s`ion-ø les`t-iz* ('Masa ennivalót csinált')

³ A birtokos személyjéről lásd Nikolaeva (2003), Edygarova (2009, 2010), Assmann et al. (2013) és mások.

⁴ Mind az egyes számhoz, mind a többes számhoz is járulhat. Bővebben az *-e/je* toldalékról lásd Kondratjeva (2011).

Többes szám esetén két szemantikailag azonos akkuzatívuszi toldalékkal találkozunk a mai udmurt irodalmi nyelvben:

- e) *-ty/-dy*: *korka-os — korka-os-ty* ('házak — házakat')
- f) *-yz*: *korka-os — korka-os-yz* ('házak — házakat')
- g) jelöletlen forma: *šutetsk-on dyrja užas `-jos krasnoj ugolok-yn gazet-jos-ø, žurnal-jos-ø lzdž-o* (GSzUJa 1962:94) ('Pihenéskor a dolgozók a kulturális sarokban olvasnak újságokat és magazinokat')

Az (e) és (f) alatti toldalék egyenrangú, de nyelvjárásfüggő⁵. Jelen kutatásban csak az egyes számot vizsgáljuk, a többes szám a kutatás következő szakaszában kerül tárgyalásra.

E tanulmányban az *-ez/-jez* és a jelöletlen forma használatát fogjuk megfigyelni. Megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy mitől függ a beszélők jelölt vagy jelöletlen akkuzatívusz választása, továbbá milyen szerepe van a választásban a médiának.

2.1. Jelöletlen vagy jelölt tárgy

Ahogy korábban már elhangzott, az udmurt nyelv differenciáltan jelöli a tárgyat. Ez azt jelenti, hogy a nyelvben egynél több lehetőség van a tárgynak egy adott mondatban való megjelölésére (Serdoboljskaja és Toldova 2012: 59). Másképpen mondva, a tárgy ugyanabban a pozícióban más-más jelölést kaphat a főnévi kifejezés grammatikai tulajdonságaitól függően (Malchukov és de Swart 2009). Aissen (2003:435) pontosítása szerint az ilyen nyelvekben a tárgy jelölése vagy nem jelölése szemantikai vagy pragmatikai tulajdonságoktól függ.

A témával foglalkozó korábbi kutatásokban és nyelvtanokban a jelöletlen és jelölt formák közül való választást a tárgy határozott vagy határozatlan voltától tették függővé (GSzUJa 1962, Csúcs 1990, Winkler 2001). A kutatásokban más tényezők is említésre kerülnek, de a határozott/határozatlan bináris oppozíció szerepel fő tényezőként. A mai kutatások nem annyira határozottak ebben a kérdésben.

Kondratjeva munkáiban (2002, 2010, 2011) például a következő szabályokat olvassuk az udmurt tárgyjelöléssel kapcsolatban:

- Jelölt a tárgy, ha az határozott, élő. Akkor is jelölt, ha nevet, rokonságnévet, foglalkozást, állat- vagy növényfajt fejez ki. Jelölt a tárgy, ha rezultatív folyamat tárgya. Szintén jelölt a tárgy, ha érzelmek, kognitív folyamatok érintettjét nevezi meg. A tárgy jelölése függhet az *ismerős/ismeretlen* bináris oppozíciótól és a mondat informatív telítettségétől is (mennyi bővítmény van az ige és a tárgy között). A tárgy általában akkuzatívuszi jelölést követel meg, ha a mondat témájaként funkcionál.

Serdoboljskaja és Toldova (2012) szerint a beszermán nyelvben a következő feltetelek esetén jelölt a tárgy:

- Ha a tárgy határozott, ha ismert a referense, és ha generikus vagy univerzális értelmű és téma szerepű.

⁵ A nyelvjárásokban előforduló akkuzatívuszi formákról bővebben lásd Kondratjeva (2011: 44–48).

Tánczos (2016) is foglalkozott a témával, akinek a véleménye szerint az akkuza-tívusz jelölésére vagy nem jelölésére a következő szabályok vonatkoznak:

- Az inherensen határozott tárgyak (mint pl. tulajdonnevek és személyes névmások) mindig jelöltek függetlenül attól, hogy referensük humán, élő vagy élettelen jegyű.
- A [+élő] tárgyak is jelöltek, függetlenül attól, hogy határozottak, specifi-kus határozatlanok vagy nem-specifikusak határozatlanok.
- Az élettelen határozatlan de specifikus tárgyak lehetnek jelöltek vagy je-löletlenek; a beszélőtől függ, hogy jelöli-e a tárgyat vagy sem.
- Az élettelen határozatlan nem-specifikus tárgyak sosem jelöltek.

Ha tekintetbe vesszük mindhárom tanulmány eredményeit, akkor a következő táb-lázatot kapjuk.

Jelölt tárgy	Jelöletlen tárgy
határozott vagy [+specifikus] határozatlan	[+/-specifikus] határozatlan
élő	[-specifikus] élettelen
téma szerepet játszik a mondatban	nem téma szerepet játszik a mondatban
nevet, rokonságot, foglalkozást, biológiai fajt jelöl	kevés a bővítmény a mondatban

1. táblázat. A tárgy jelöltsége az udmurtban.

3. Tárgyeset az orosz nyelvben

Az udmurt nyelvvel szemben az orosz tárgyragozás csak morfológiailag differen-ciált, szintaktikailag nem az. Az orosz nyelvben a tárgy jelölése vagy nem jelölése attól függ, hogy az adott főnév milyen ragozási típushoz tartozik, illetve élő vagy élettelen. A főnevek túlnyomó többsége három ragozási típusba sorolható:

- I. ragozási típus: hímnemű főnevek (írott szótári alakjukban mássalhang-zóra vagy lágyságjelre végződnek) és semleges nemű főnevek (szótári alakjukban *-o* vagy *-je* végződéssel bírnak).
- II. ragozási típus: ide tartozik az összes, szótári alakjában *-a-ra* végződő nőnemű főnév, illetve az ugyanilyen végződéssel rendelkező férfit meg-nevező hímnemű főnév.
- III. ragozási típus: nőnemű főnevek, melyeknek írott szótári alakja mindig lágyságjelre végződik.

		hímnemű	nőnemű	semleges nemű
I. ragozási típus	élő	jelölt	-	jelöletlen
	élettelen	jelöletlen	-	jelöletlen
II. ragozási típus	élő	jelölt	jelölt	-
	élettelen	-	jelölt	-
III. ragozási típus	élő	-	jelöletlen	-
	élettelen	-	jelöletlen	-

2. táblázat. Az akkuzatívusz jelöltsége az orosz ragozási típusokban.

Amint a 2. táblázatból kitűnik, az orosz nyelvben az I. ragozási típushoz tartozó legtöbb élő hímnemű és semleges nemű főnév tárgyesete jelölt, az élettelen főnevek akkuzatívusza viszont megegyezik a nominatívuszi alakokkal (*u-vide-l stol-o* 'látta az asztalt'). A II. ragozási típusú főneveknek hímnemű és nőneműben élő- vagy élettelen voltuktól függetlenül jelölt a tárgyesetük (*n`e l`ub-l`u muzyk-u* 'nem szeretem a zenét').⁶ A III. típusú ragozásba tartozó (nőnemű) főnevek jelöletlenek maradnak. A jelen kutatáson túlmutató kérdés, hogy egy adott orosz főnév tárgyesetének morfológiai jelöltsége vagy jelöletlensége befolyásolja-e udmurt megfelelőjének tárgyi helyzetben való jelölését.

4. A probléma

A jelen kutatás keretein belül azt vizsgáljuk, hogy a mai udmurt médiában és blogokban található jelölt és jelöletlen tárgyat tartalmazó mondatok mennyire felelnek meg a 2. pontban leírt szabályoknak. Kutatásunk célja: a nyelvhasználóknak a nem jelölt és a jelölt tárgyakhoz való viszonyulásának a kiderítése; annak tisztázása, hogy mitől függ a tárgy jelölése vagy nem jelölése; valamint annak megválaszolása, hogy a változó az orosz nyelv hatására keletkezett-e.

Jelen kutatás keretein belül a jelöletlen és jelölt tárgyat nyelvi változónak tekintjük. A nyelvi változó terminushoz Wardhaugh (2005:143) meghatározását vettük alapul, miszerint a nyelvi változó egy olyan nyelvi elem, amelynek azonosítható változatai vannak. A nyelvi változók a használatuk során ugyanazt a jelentést két- vagy több nyelvi formában (változatban) fogalmazzák meg. Ezek nyelvi szempontból egyformán működőképesek, tehát egymással annak veszélye nélkül felcserélhetők, hogy agrammatikus mondatot kapnánk. Azonban társadalmi megítélésük különböző, ugyanis a változatok egyike megfelel a kodifikált nyelvi sztenderdnek, a másik (vagy a többi) pedig eltér ettől (Göncz 2001: 152). Itt a

⁶ Az orosz nyelv északi nyelvjárásaiban használatos nominális tárgyval rendelkező szerkezetekről (*конструкции с номинативным объектом*) lásd Ronjko-t (2017: 244–264). Pl. *надо корова доить* 'kell tehenet fejni', *пойти тряпка намочить* 'menni rongyot nedvesíteni', *капуста надо почистить* 'káposztát tisztítani', *ходила корова доить* 'voltam tehenet fejni'. A tárgy a megadott példák mindegyikében nominatívuszból szerepel akkuzatívuszi *-u* végződés helyett.

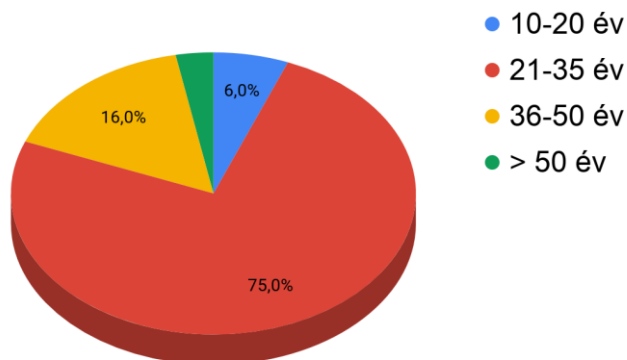
nyelvi sztenderdeknek a jelöletlen forma, a nem-sztenderd alaknak pedig a jelölt forma felel meg.

5. Módszertan, kérdőív

Az adatgyűjtés kérdőív segítségével történt. Az adatközlők számára internet platformon⁷ kínáltuk a kérdőívet. A kérdőív összesen 20 kérdésből áll, melyeket 5 kérdéscsoportra lehet bontani. Az első kérdéscsoport a személyes adatok lekérdezése: nem, életkor (a korcsoportok a következők: 10 és 20 év közöttiek, 21–35 év közöttiek, 36–50 év közöttiek, 50 év feletti), születési és tartózkodási hely, az udmurt nyelvhasználat gyakorisága (lehetséges válaszok 1-től 4-ig, ahol 1 - nagyon gyakran, 4 - soha), végzettség, szokott-e oroszul olvasni politikai vagy tudományos cikkeket (gyakran, időnként, ritkán, soha), foglalkozás. A második kérdéscsoport orosz mondatokat tartalmaz, amelyeknek udmurt nyelvre való fordítását kérjük. A kérdőívben 3 mondat fordítását kértük, azonban jelen cikkünk keretein belül csak az egyik mondatot elemezzük, mivel a másik két mondatról kiderült, hogy bizonyos kontextusokban tárgyuk specifikus/határozott olvasatot is megenged. A következő kérdéscsoportban az adatközlőknek 1-től 5-ig terjedő skálán kellett értékelni megadott mondatokat, ahol 1 - nagyon rossz, 5 - nagyon jó. A kontextus nélküli mondatok egyrészt blogokból, médiacikkekből származnak, másrészt módosított szépirodalmi példák. Olyan tárgyat tartalmaznak, melyen nem várható akkuzatívuszi toldalék, de mégis jelen van. A szépirodalomból vett példákban eredetileg jelöletlen volt a tárgy, de a kérdőívben akkuzatívuszzal ellátva szerepel. A negyedik kérdéscsoportban az adatközlőknek jelölt és jelöletlen tárggyal rendelkező mondatváltozatok közül kellett kiválasztaniuk azt, amelyik jobbnak tűnt számukra. A példamondatok úgyszintén az udmurt nyelvű médiából származnak. Utolsó feladatként pedig arra kértük az adatközlőket, hogy a felsorolt udmurt szavak segítségével képezzenek mondatot. Eredetileg a felkínált szavak egy mondatot alkottak, amely vagy egy udmurt nyelvű blogból, vagy pedig egy újságból származott.

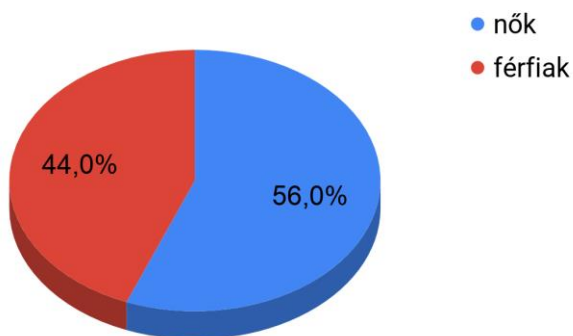
Összesen 46 adatközlő vett részt a kutatásban, de csak 32 adatközlő válaszait dolgoztuk fel, mivel a többi adatközlő vagy nem töltötte ki megfelelően a kérdőívet, vagy nem fejezte be annak kitöltését, így a válaszokat nem tudtuk elfogadni.

⁷ www.sirvio.com, a kérdőív alábbi linken tekinthető meg: <https://www.survio.com/survey/d/A4D2T3V9K6V9B9K0L>

1. ábra. Az adatközlők eloszlása korcsoportok szerint.

Ahogy az 1. ábrából is látszik, a 32 adatközlő között a 21–35 év közöttiek vannak a legtöbben (75%), a legkevesebben pedig az 50 év felettiak (3%). Ez azzal magyarázható, hogy a kutatás interneten keresztül zajlott, és az idősebb korosztályban a számítógép- és internet-használat még nem mondható gyakorinak.

2. ábra. Az adatközlők eloszlása nemek szerint.

A 2. ábra azt mutatja, hogy nőktől több választ kaptunk, mint férfiatól.

paraméter	adatközlők
az adatgyűjtés idején a fővárosban lakik	44%
gyakran olvas oroszul politikai- vagy tudományos cikkeket	69%
soha nem olvas udmurtul	13%

2. táblázat. Egyéb statisztikai adatok.

Az adatközlők születési helyként Balezino, Picsi-Purga, Kez, Kukmor, Sarkan, Jaksur-Bogyja, Mozsga, Grah, Uva, Egra, Izsevszk⁸ településeket jelölték meg.

6. Eredmények

6.1. 2. kérdéscsoport. Fordítási feladat

A bevezető fejezetben bemutatott (1) példamondatban a tárgyon akkuzatívuszrag látható. A fordítási feladat célja annak tesztelése volt, hogy a (2) alatti hasonló orosz mondat udmurtra fordításakor fognak-e jelölt tárgyat használni az adatközlők vagy sem.

- (2) *брать интервью очень сложно,*
venni-INF interjú nagyon nehéz,
так как люди бывают разными
mert ember-PL lenni- PRS.3PL különböző-PL.INS
'Interjút készíteni nagyon nehéz, mert az emberek különbözőek'

A várakozások ellenére az adatközlők 97%-a jelöletlen formában használta a tárgyat az udmurt mondatban. Az egyik adatközlő az *interjú* szó helyett a *kérdések* szót használta, de azon sem volt jelölve az akkuzatívusz. Az egyik leggyakoribb megoldás a (3) alatti fordításváltozat volt:

- (3) *интервью бастыны капчи өвөл,*
interjú-NOM venni-INF könnyű van.NEG
малы ке шуоно адыми-ос пöртэм-есь
mert ember-PL különböző-PL
'Interjút készíteni nagyon nehéz, mert az emberek különbözőek'

Az *interjú* szó nemzetközi szóként az orosz nyelvben élettelen, semleges nemű, és az I. ragozáshoz tartozik (lásd a 2. táblázatot). Ennek alapján az orosz nyelvben

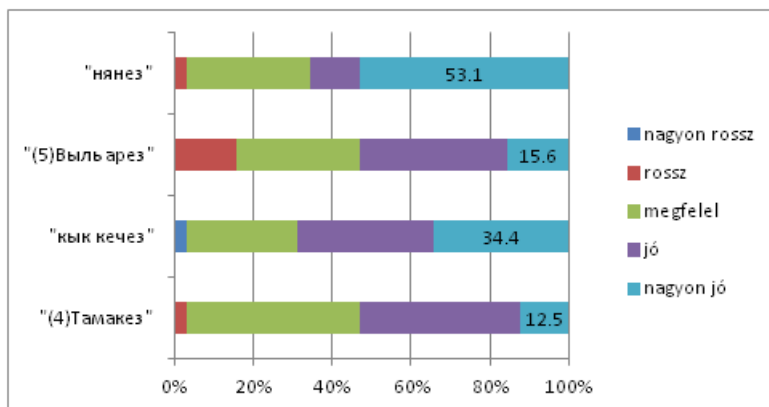
⁸ Балезино, Пичи-Пурга, Кез, Кукмор, Шаркан, Якшур-Бодья, Можга, Грах, Ува, Эгра, Ижевск.

az *intervju* szó tárgyi pozícióban jelöletlen formában szerepel ((2)-es mondat). Tehát nem feltételezhető, hogy a (1)-es mondat alkotója az orosz megfelelő hatására használta volna a mondatban a jelölt tárgyat. A mondat kontextusa alapján nem feltételezhetjük, hogy a mondat alkotója korábban már említette volna a tárgyat a diskurzusban. A szövegkörnyezetben⁹ az udmurt kultúráról van szó, miszerint „az igazi udmurt kultúra mindig is magas pozícióban volt”, majd a beszélő megemlíti, hogy egyszer látott egy interjút Lev Gumilevvel, aki mesélt egy udmurt férfiről, aki vele együtt volt fogságban. Gumilev szavai alapján az adott férfi nagyon intelligens lehetett. A mondat alkotója talán azért használt tárgyragot, mert a Lev Gumilevvel való interjút specifikus határozatlan tárgyként értelmezte.

6.2. 3. kérdéscsoport. Értékelési feladat

A 3. kérdéscsoportban az adatközlőknek két típusú mondatot kellett értékelniük. Az első típusba az udmurt médiából válogatott módosítatlan mondatok tartoznak. A jelen tanulmány szerzője teljes mértékben grammatikusnak találja a kiválasztott mondatokat, de kérdésesnek találja bennük a tárgyjelölést. A médiából összesen 4 mondat került kiválasztásra. Mindegyiket ötös skálán kellett értékelni, ahol 1 - nagyon rossz, 5 - nagyon jó.

Az adatközlőknek a négy mondatához való attitűdje a 3. ábrán látható. Az adatközlők többsége elfogadta a mondatokat, nem ítélte el őket.

3. ábra. Sajtószövegekből vett változtatás nélküli mondatok megítélése.

A négy tesztmondat közül kettőt lentebb (4) és (5) alatt idézünk. A (4)-es mondat az Idnakar¹⁰ újságban volt olvasható. Tárgyát, a *tamak* szót akkuzatívusz jelöli, holott jelöltsége nem volt várható. Az udmurt nyelvben a *cigarettazni/dohányozni*

⁹ Эмос удмурт калыклэн культураез котьку но туж выльын вал. Одйг пол аджи Лев Гумилёвен интервьюез. Лев Николаевич мадиз соин чош пытсэтын пужем удмурт воргорон сярысь. Со, пе, туж интеллигент сямо вал.

¹⁰ 2014.06.05.

szó a *tamak-ø kysk-yny* kifejezéssel fordítandó. A *dohánybolt* megfelelője a *tamak-ø vuza-n lavka* kifejezés. Ebből kiindulva azt feltételeztük, hogy a mondatot az adatközlők többsége elutasítja, viszont, ahogy a 3. ábra is mutatja, az adatközlők elfogadták. Lehetséges, hogy témaként értelmezték benne a *tamak* szót.

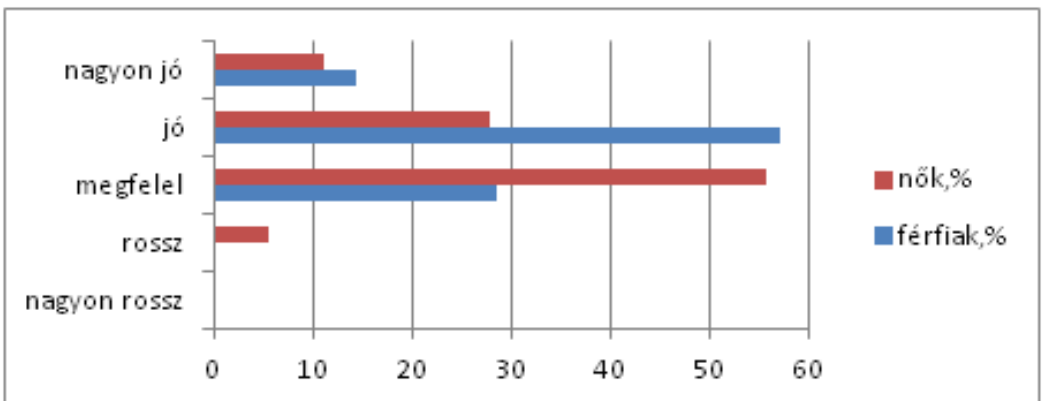
- (4) *Тамак-эз вуза-ны табере магазин-ъёс-ын*
 cigaretta-ACC elad-INF mostantól bolt-PL-INE
но павилон-ъёс-ын гинэ лээ-емын.
 és pavilon-PL-INE csak enged-PRED.PST
 'Cigaretta eladni mostantól csak boltokban és trafikokban lehet.'

Itt sem beszélhetünk az orosz megfelelő direkt hatásáról, mivel e mondat oroszul *prodava-t` cigaret-y* lenne. Itt az élettelen, nőnemű, I. ragozási típusba tartozó *cigaret-y* szó többes számban szerepel, viszont többes számban a tárgy jelöletlen.

Az (5) alatti mondat szintén a médiából származik. A kutatók szerint itt helyénvaló lehet az akkuzatívusz használata, hiszen a Szilveszter közismert ünnep, így a mondat alkotója feltételezheti, hogy a címzettek számára már ismerős. Ezzel szemben e tanulmány szerzőjének megítélése szerint itt sem szükséges az akkuzatívusz – hiszen jelen esetben nem egy konkrét Szilveszterről beszélünk, hanem csak általánosságban említjük, tehát határozatlan tárgyról van szó.

- (5) *Света мон-э Вэль ар-ез пумита-ны*
 Szveta én-ACC szilveszter-ACC fogad-INF
но õтбы-л-й-з вал.
 is hív-FREQ-PST-3SG van.PST
 'Szveta engem is meghívott a szilveszter megünneplésére.'

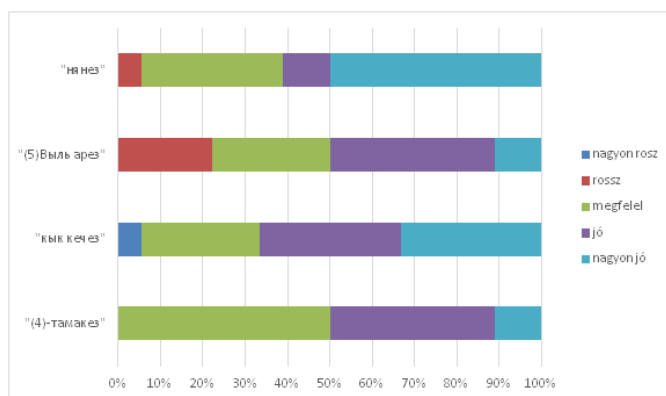
Az adatközlők számára is elfogadható volt a mondat, bár több adatközlő (16%) minősítette rossznak, mint a (4) alatti mondatot.

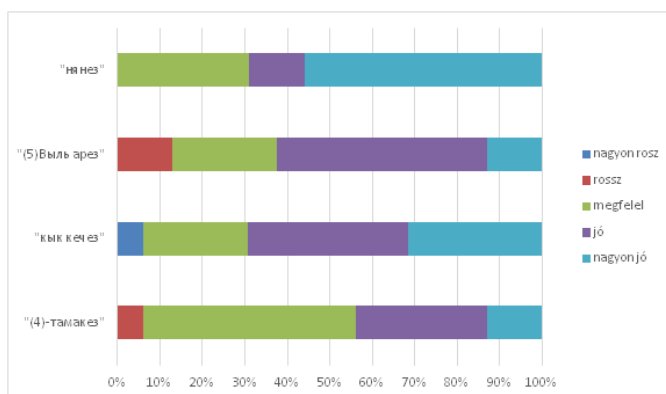
4. ábra. A (4)-es mondat értékelése: nők vs. férfiak.

Kutatásunk előtt azt feltételeztük, hogy a női adatközlők sokkal elfogadóbbak lesznek, mint a férfiak, mivel a nyelvi változó mindig nyelvújító tényezőként fogható fel, a nők pedig mindig is nyitottabbak a nyelvi változások iránt (Labov 1972, 2001). Az eredményünk viszont (4. ábra) azt mutatja, hogy míg a férfiak jónak találják a mondatot, a nők inkább csak megfelelőnek.

Az 5. ábrán az iskolában tanító, közsférában, újságíróként, újságnál dolgozó adatközlők értékelési eredményei láthatók. Hipotézisünk szerint a médiában vagy az oktatási szférában dolgozók sokkal gyakrabban preferálják az akkuzatívuszag használatát, nem ítélve el annak túlzott alkalmazását.

5. ábra. A médiából vett, ragos tárgyat tartalmazó mondatok értékelése: oktatásban/közmédiában dolgozók.

6. ábra. A médiából vett, ragos tárgyat tartalmazó mondatok értékelése: nem oktatásban/közmédiában dolgozók.

Az 5. ábra azt mutatja, hogy hogyan értékelték a módosíthatatlan mondatokat az oktatásban/közmédiában dolgozók. A 6. ábra viszont a többi adatközlő választát ábrázolja. Ahogy a diagramokon is látszik, a médiában vagy az oktatási szférában dolgozók válaszaik nem különböznek szignifikánsan a máshol dolgozók válaszaiktól; nem elfogadóbbak. Így az a feltételezésünk, hogy az oktatásban/közsférában

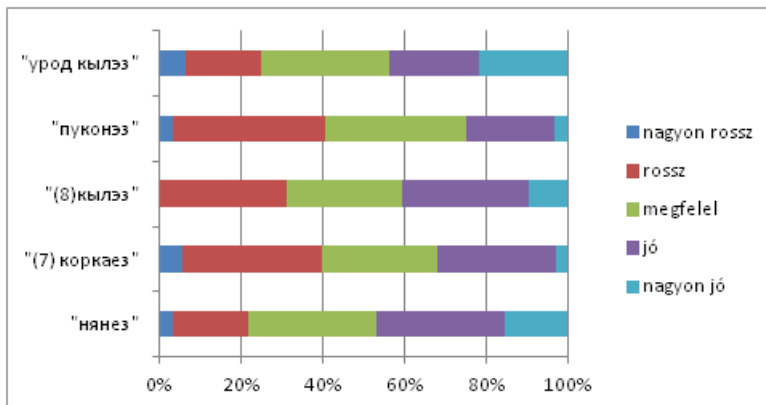
dolgozók esetleg jobbnak fogják értékelni a médiából származó mondatokat, nem igazolódott be.

Az értékelési feladat során az adatközlők további öt (2)-höz hasonló típusú mondatot kaptak. Ezek eredetileg szépirodalmi művekből származó mondatok voltak, viszont az adatközlőknek módosított változatban kellett őket értékelniük: az eredetileg jelöletlen tárgy a mondatban akkuzatívuszi *-ez* jelölővel szerepel.

- (7) *Правлени-лы выль черк доры бадзым*
 önkormányzat-DAT új templom mellé nagy
выль корка-ез нимысьтыз пукты-ны мед-о.
 új ház-ACC külön épít-INF szándékozik-3PL
 'Az önkormányzat számára egy új nagy házat szándékoznak építeni az új templom mellé.'

- (8) *Дэми кызьы тау кары-ны*
 Demi hogyan köszönöm csinál-INF
кыл-эз ик öз шедьты.
 szó-ACC PTCL NEG.PST.3SG talál.CNG
 'Demi nem talált rá szavakat, hogy hogyan köszönje meg.'

A (7)¹¹ és (8)¹² alatti mondatban a *korka* és *kyl* szavak eredetileg az akkuzatívuszt jelölő *-ez* toldalék nélkül található a szépirodalmi művekben. Az volt a feltételezésünk, hogy az adatközlőknek mindez nem fog feltűnni, és nem fogják elfogadhatatlannak ítélni az elvégzett módosításokat.

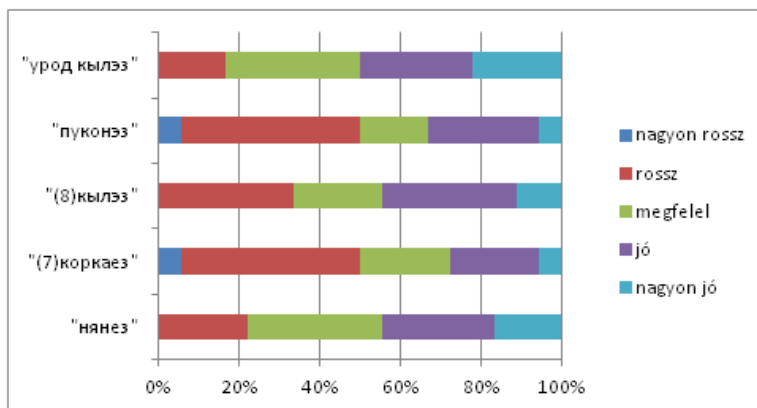

7. ábra. A módosított mondatok értékelése.

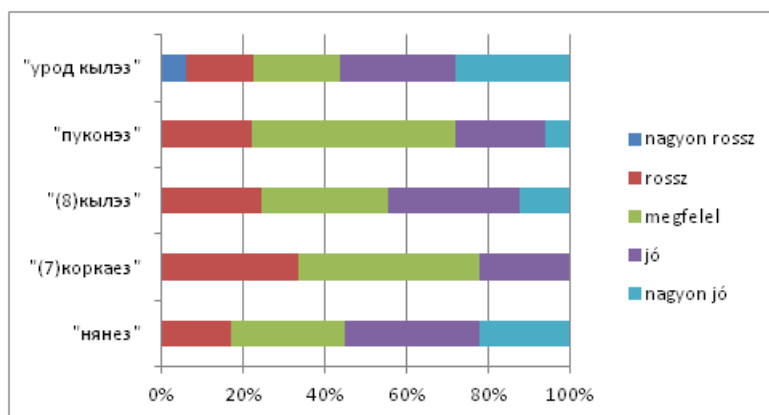
¹¹ Eredeti mondat: Mitrej 1929:68.

¹² Eredeti mondat: Blinov 1986:137.

Az elvárásoknak megfelelően az adatközlők többsége elfogadta a módosított mondatokat, viszont meglepően sokan ítélték rossznak is őket. Sajnos egyetlen adatközlő sem írta le a megjegyzésben, hogy miért találja rossznak a mondatot.

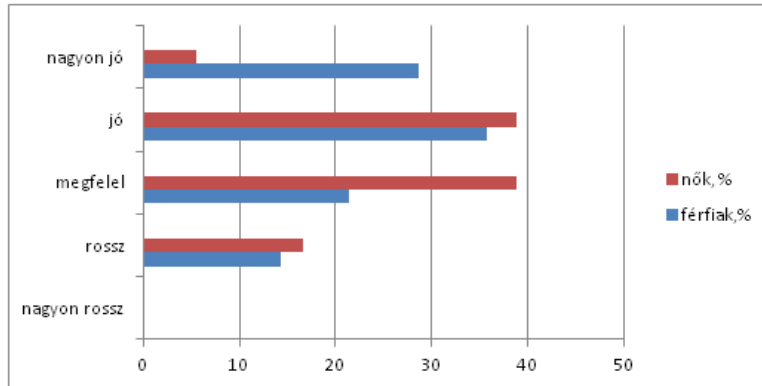

8. ábra. A módosított mondatok értékelése: oktatásban/közmédiában dolgozók.

9. ábra. A módosított mondatok értékelése: nem oktatásban/közmédiában dolgozók.

A 8. ábra az oktatásban vagy a médiában dolgozók válaszait mutatja, a 9. ábrán a más területen dolgozók válaszai találhatók. Ahogy a diagramokból is látszik, azok közül az adatközlők közül, akik az oktatásban/közmédiában dolgoznak, többen értékelték rossznak a módosított mondatokat, mint a más szférában dolgozók közül. Így jelen esetben sem igazolódott be az a feltételezésünk, miszerint az oktatásban vagy közmédiában dolgozók sokkal nagyobb arányban fogják elfogadni a módosított mondatokat.

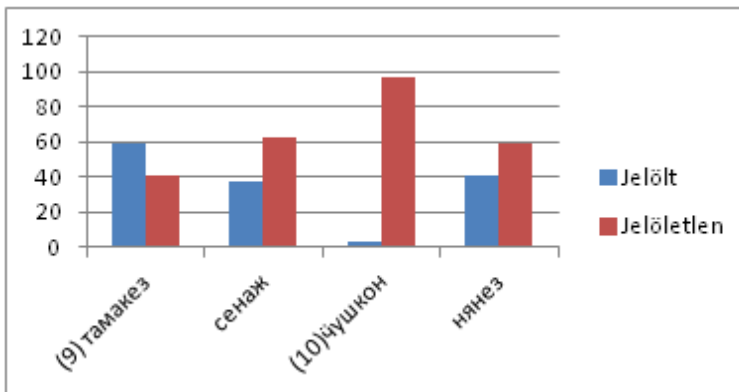

10. ábra. A módosított mondatok értékelése: nők és férfiak.

A 10. ábra a módosított mondatok nők és a férfiak által való megítélését mutatja. Látható, hogy többségében mind a nők, mind pedig a férfiak elfogadhatónak találták a mondatokat. Ugyanakkor a férfiak a nőkhöz képest jobbnak értékelték ezeket a módosított mondatokat: a férfiak 30%-a, a nőknek pedig csak az 5%-a ítélte nagyon jónak őket.

6.3. 4. kérdéscsoport. Választási feladat

Ebben a kérdéscsoportban az adatközlőknek két mondat közül kellett választani, amelyek csak abban különböztek, hogy az egyik mondatban jelölt volt a tárgy, a másikban viszont jelöletlen. Ennél a feladatnál is a médiából származtak a mondatok, kontextus nélkül.

11. ábra. Választási feladat.

Az adatközlők összesen négy pár mondattal dolgoztak. Ahogy az a 11. ábrán is látszik, az esetek többségében a jelöletlen akkuzatívuszi formát választották. A (9) alatti mondatpárnál viszont a jelölt formát preferálták. A téma szerepű tárgy az eredeti mondatban is jelölve volt.

- (9) *Со сяна тамак-ез котькытысь но*
 ez kivéve cigaretta-ACC bárhonnan és
котькыче дыр-е капчиен басыты-ны лу-э.
 bármilyen idő-ILL könnyen venni-INF lenni-3SG.PRS
 'Azonkívül cigarettát bárhol és bármikor könnyen lehet venni.'

Egybehangzó válaszokat a (10) mondatnál kaptunk, ahol az adatközlők 94%-a a jelöletlen formát választotta.

- (10) *Собере чүшкон сөт-үз*
 Aztán törölköző-Ø ad-3SG.PST
 'Aztán adott egy törölközőt.'

Eredetileg jelöletlen volt a mondat.

Az adatközlők a négy mondat közül csak az egyik esetében választottak az eredeti forrásban lévőtől eltérő formát: a (11) alatti mondat eredetileg jelölt tárggyal szerepelt a médiában, a válaszadók 56%-a viszont a jelöletlen formát választotta.

- (11) *Ӧс азь-ын нянь машина сьл-э вал*
 ajtó eleje-INE kenyér kocsi áll-3SG.PRS van.PST
тӧдъы дӱсь-ӗс-ын кык воргорон-ӗӗс нянь пырта-зы.
 fehér ruha-PL-INS kettő férfi-PL kenyér behoz-3PL.PST
 'Az ajtó előtt kenyérszállító kocsi állt, fehér ruhás férfiak kenyereket hordtak be.'

6.4. 5. kérdéscsoport. Mondatalkotási feladat

Utolsó feladatként az adatközlőknek egy-egy mondatot kellett alkotniuk a megadott szavakból. Összesen négy blokkból állt a feladat, így egy adatközlőnek négy mondatot kellett produkálnia. Mindegyik blokkban olyan szavak voltak megadva, amelyek eredetileg egy mondatot alkottak. Ezek a mondatok blogokból lettek kiválasztva, és bennük a tárgy jelölt volt, így azt feltételeztük, hogy az adatközlők nagyobb része is a jelölt akkuzatívuszt fogja használni az általuk alkotott mondatokban. Az eredmények viszont ennek az ellenkezőjét mutatták, mivel a négy blokk közül csak egyetlen esetben találkozhattunk jelölt tárgyat tartalmazó mondatokkal – a generikus növénynevet tartalmazó (12) esetében.

- (12) *Кутск-и-з туры-н-эз дася-н вакыт.*
 kezd-PST-3SG széna-ACC készít-NOM.ACT időszak
 'Elkezdődött a szénakaszálás időszaka.'

Az adatközlők válaszai alapján látszik, hogy különbség mutatkozik a megítélés és a produkció között. A korábbi feladatoktól eltérően, ahol az adatközlők nem ítélték rossznak a jelölt tárgyat tartalmazó mondatokat, az utolsó feladatban egyhangulag jelöletlen tárgyat használtak.

7. Összegzés

A mai udmurt nyelv orosz interferenciának kitett kontaktusváltozatként írható le, és a nagyobb presztízzsel rendelkező orosz nyelv hatása valamennyi nyelvi szinten megnyilvánul (Salánki–Kondratjeva 2018: 172). A szókincs kölcsönzésen túlmenően az udmurt nyelvben belső változásokat észlelhetünk, például a tagadás nem az udmurt tagadó igével, hanem az orosz *he* tagadószóval és véges igével történik (Kozmács 2016:211), de ilyen például az udmurtban eddig nem jellemző passzív szerkezetek használata is (F. Gulyás–Speshilova 2014). Tehát az udmurt nyelv folyamatos változik, ráadásul ezek a változások nem egyenletesen és nagyon gyorsan történnek, ebből kifolyólag az anyanyelvi beszélők nyelvhasználatát különböztethetjük például a médiában használt nyelvváltozattól is.

E tanulmány az akkuzatívusz jelölését tárgyalja. Annak ellenére, hogy a témával már sok kutató foglalkozott, annak szociolingvisztikai szempontú megközelítése eddig még nem történt meg. Az irodalmi és írott nyelvben az akkuzatívuszi rag jelölésére, illetve nem jelölésére világos szabályok vonatkoznak. Azonban a jelen tanulmány szerzőjének véleménye szerint ezek a szabályok a beszélt nyelv esetén érvényességüket veszthetik, különösképpen akkor, ha a tárgy élelten, határozatlan, de specifikus, amikor a beszélő dönti el, hogy a jelöletlen vagy a jelölt akkuzatívuszi formát fogja használni (Tánczos 2016:46).

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az adatközlők ugyan elfogadják a médiában szereplő akkuzatívuszi tárgyat tartalmazó mondatokat, de nem preferálják azok használatát a saját nyelvhasználatukban.

A nemek szerinti eloszlásban nem várt eredményt kaptunk, mivel a férfiak jobbnak ítélték azokat a mondatokat, amelyekben a tárgy akkuzatívusz-raggal volt jelölve. Így feltehető a kérdés, hogy mennyiben tekinthető tipikus nyelvi változónak a jelölt és jelöletlen tárgy az udmurt nyelvben. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy csak a fiatal korosztályba tartozó adatközlők válaszait elemeztük, és ez is közrejátszott abban, hogy nem igazolódott be a feltételezésünk. Közismert ugyanis, hogy a fiatalabb generáció – nemtől függetlenül – sokkal nyitottabb a nyelvi innovációk iránt (Labov 2001:517–518). Elképzelhető, hogy a kutatás kibővítése után, amikor az idősebb generáció nagyobb mennyiségű adatát is feldolgozzuk, az eredmény is változni fog.

Azt a feltételezésünket sem igazoltuk, miszerint az oktatásban/közmédiában dolgozók jobban elfogadják a jelölt tárggyal rendelkező mondatokat. Ennek oka feltehetően magában a hipotézisben rejlik, hiszen az oktatásban és a közmédiában dolgozók két különböző szférát jelentenek. Mivel megfigyeléseink szerint a nyelvi változót az udmurt médiában kezdték el a nyelvtanokban leírtaktól eltérően használni, célszerű lett volna csak a közmédiában dolgozókat elemezni, hi-

szen az oktatásban dolgozók számára épphogy a nyelvtanokban és grammatikákban leírtak az irányadók, és az anyanyelvi kompetenciáik is azon alapulnak, így válaszaikban hiperkorrekció is feltételezhető.

Bár a kapott eredmények nem tudták alátámasztani azon feltételezésünket, miszerint az akkuzatívuszi raggal jelölt tárgy az orosz nyelv hatására jelenik meg az udmurt média szövegeiben vagy az anyanyelvi beszélők diskurzusában ott is, ahol a szabályok szerint jelöletlen tárgy volna várható, a jelen tanulmány szerzője továbbra is azt feltételezi, hogy az orosz nyelv hatása szerepet játszik ebben. Az orosz nyelvben a tárgy jelölését nemcsak a tárgy élettelen vagy élő volta befolyásolja, hanem a neme is (lásd a 3. fejezetet), az udmurtban viszont nincs grammatikai nem kategória (GSzuJa 1962:72) – ezért a tárgyjelölés nemek szerinti megoszlása udmurt szemszögből nem értelmezhető grammatikai szabályszerűségként. Elképzelhető, hogy az udmurt beszélők az orosz főneveken megjelenő tárgyrag formáját, testes vagy zéró alakját az adott főnév morfológiai vagy akár lexikális sajátosságának tartják, és az oroszban szintaktikailag általánosnak érzik a tárgyjelölést. Az a kérdés, hogy az orosz nyelvben használt nemek mennyire befolyásolják a tárgy jelölését vagy nem jelölését az udmurtban, további kutatást igényel. A kutatás következő szakaszában a nyelvi produkciónak ösztönözése céljából mindenképpen több fordítási feladatot kell adni az adatközlőknek, emellett a vizsgált mondatok szövegkörnyezetének a megadása is mindenképpen fontos lenne.

Hivatkozások

- Aissen, Judith 2003. Differential object marking: Iconicity vs. Economy. *Natural Language & Linguistic Theory* 21: 435–483.
- Assmann, Anke – Edygarova, Svetlana – Georgi, Doreen – Klein, Timo – Weisser, Philipp 2013. Possessor Case in Udmurt: Multiple Case Assignment Feeds Postsyntactic Fusion. In: Fabian Heck – Anke Assmann (szerk.): *Rule interaction in grammar. Linguistische Arbeitsberichte LAB90*. Institut für Linguistik, Universität Leipzig. Leipzig. 23–63.
- Blinov, Petr 1986. = Блинов, Петр Александрович. Улэм потэ : роман / П. Блинов. - Устинов : Удмуртия, 1986. - 165, [2] с. - (Школьная библиотека). - На удмурт. яз. - 5000 экз. - (В пер.)
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Edygarova, Svetlana V. 2009. Attributive possession in the Udmurt language. *Linguistica Uralica* 45(2): 101–118.
- Edygarova, Svetlana V. 2010. *Kategorija possessivnosti v udmurtskom jazyke* [The Category of Possession in Udmurt Language]. Dissertationes Philologicae Uralicae Universitatis Tartuensis. PhD disszertáció. University of Tartu.
- Edygarova, Svetlana V. 2013. Ob osnovnyx raznovidnostjax sovremennogo udmurtskogo jazyka. *Ežegodnik finno-ugorskix issledovanij. Yearbook of Finno-Ugric Studies* 3: 7–19.

- F. Gulyás Nikolett – Speshilova, Yulia 2014. Impersonals and passives in contemporary Udmurt. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 38: 59–91.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 97: 152–171.
- GSzUJa 1962. = ГСУЯ Перевощиков П.И., Вахрушев В.М., Алатырев В.И. (ред.): *Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология*. Ижевск.
- Kedra, Mitrej 1929. = Кедра, Митрей. Секыт зйбет : роман / Кедра Митрей. – Ижевск : Удкнига, 1929. – 225, [2] с. : портр., ил.
- Kel'makov, Valentin – Hannikainen, Sara 1999. *Udmurtin kielioppia ja harjoituskisa. Apuneuvoja*. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Kondratjeva, Natalia V. 2002. *Vyrazhenije prjamoj objekta v udmurtskom jazyke (vistorikoso postaviteljnom plane)*. Izhevsk.
- Kondratjeva, Natalia V. 2010. *Kategorija padezhaimjemi susjestviteljnovo v udmurtskom jazike*. Izhevsk.
- Kondratjeva, Natalia V. 2011. = Кондратьева Н. В. Категория падежа имени существительного в удмуртском языке. Монография. Удмуртский университет. Ижевск. 257 с.
- Kozmács István 2001. *Az udmurt (vojják) nyelv alapjai*. ELTE Finnugor Tanszék. Budapest.
- Kozmács István 2016. Az udmurt sajtónyelv és a sztenderd. Az udmurt sztenderd nyelvváltozat kialakulása és mai változásai. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia anyagaiból*. Antológia Kiadó. Laki-telek. 201–216.
- Labov, William 1972. *Language in the inner city*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Labov, William 2001. *Principles of Language Change. Social Factors*. Blackwell. Oxford.
- Malchukov, Andrej – de Swart, Peter 2009. Differential case marking and actancy variations. In: Andrej Malchukov – Andrew Spencer (szerk.): *Oxford Handbook of Case*. Oxford University Press. Oxford.
- Nikolaeva, Irina. 2003. Possessive affixes as markers of information structures: Evidence from Uralic. In: Pirkko Suihkonen – Bernard Comrie (szerk.): *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Udmurt State University. Izhevsk; Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology. Leipzig. 130–145.
- Ronjko 2017. = Ронько Р. В. *Надо корова доить!* Номинативный объект в севернорусских диалектах // Н.Н. Казанский (отв. ред.) *Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований. Том XIII, часть 3*. Санкт-Петербург. С. 244–264.

- Salánki Zsuzsanna – Kondratjeva, Natalia 2018. Interferencia és kódváltás a mai udmurt beszélt nyelvben. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.): *A többnyelvűség dinamikája. A többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 165–208.
- Serdoboljskaya, N. V. – Toldova, S. Y. 2012. = Сердобольская Н.В., Толдова С.Ю. Дифференцированное маркирование прямого дополнения в финно-угорских языках // А.И. Кузнецова (отв. ред.): *Финно-угорские языки: Фрагменты грамматического описания. Формальный и функциональный подходы*. Москва. С. 59–142.
- Speshilova, Yulia 2013. Egy feltételezett szintaktikai változó a mai udmurt nyelvben. In: Kontra, Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó. Budapest. 534–545.
- Tánczos Orsolya 2016. *Causative constructions and their syntactic analysis in the Udmurt language*. PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 2005. *An Introduction to Sociolinguistics*. Blackwell Textbooks in Linguistics (5. kiadás). Blackwell. Oxford.
- Winkler, Eberhard 2001. *Udmurt*. Lincom Europa. München.

Speshilova Yulia

MTA Nyelvtudományi Intézet

speshilova.yulia@nytud.mta.hu

Mari hatás a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás magánhangzó-harmóniájában?

Fejes László

Az udmurt nyelvjárások túlnyomó többségében egyáltalán nincs magánhangzó-harmónia. Kelmakov (1998: 72) három olyan nyelvjárást említ, ahol (legalább korlátozott) magánhangzó-harmónia létezik: a tatislit, a taskiesit és a krasznoufimszkit. Ezek közül részletesebben csak a tatislit vizsgálták (Kelmakov 1975), a másik két nyelvjárás magánhangzó-harmóniájának részletes – vagy akár vázlatos – leírásáról nem tudunk (nem hivatkozik ilyenre Kelmakov 1998 sem).

Kelmakov (1998: 73) szerint az udmurtban a magánhangzó-harmónia tár hatásra jelent meg, Naszibullin (1977, 1978, 1981) szerint viszont a krasznoufimszki udmurt esetében leginkább mari hatással számolhatunk, a tatár(-baskír)¹ hatás is a marin keresztül érvényesül.² Míg a tatár és a mari magánhangzó-harmóniák között lényeges különbségeket találunk, nem világos, hogy ez mennyiben jelent különbséget az udmurt nyelvjárásokra gyakorolt hatásban. Az sem világos, hogy a krasznoufimszki harmónia miben különbözik a tatisli harmóniától; ha pedig van különbség, írható-e ez egyértelműen a hatást gyakorló nyelvek számlájára.

A lehetséges különbségeket a rendelkezésre álló kevés gyűjtött anyagon végzett statisztikai vizsgálatokkal, az egymást követő szótagokban álló magánhangzók megoszlásának feltárásával kívánom megállapítani. Az így feltárt hason-

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 167–187.

¹ A Baskíria északi részén beszélt nyelvjárásokat, sőt a Tatarsztan északkeleti részén beszélt nyelvjárásokat a tatár és a baskír dialektológia egyaránt saját nyelvváltozataként tárgyalja. (L. pl. Bajazitova et al. 2009, Mahmutova 1969; Mirzsanova 2006) A nyelvjárás-kontinuum miatt ezen nyelvjárások egyértelmű besorolása a baskír vagy a tatár címke alá lehetetlen, és kérdésünk szempontjából nem is döntő. A következőkben egyszerűen tatárként fogok rá hivatkozni.

² Naszibullin a krasznoufimszki kapcsán sosem beszél magánhangzó-harmóniáról, még akkor sem, amikor a harmónia szerint váltakozó toldalékokat tárgyalja. Ez különösen annak tükrében furcsa, hogy a jelenséget Kelmakov (1975) már Naszibullin cikkeinél korábban is a nevéen nevezi.

lóságok és különbségek alapján igyekszem eldönteni, hogy az esetleges különbségek írhatóak-e az érintkező nyelvek közötti különbségek számlájára, illetve igazolható-e, hogy kontaktusjelenségről van szó.

A következőkben azt fogom vizsgálni, hogy különbözik-e a tatisli és a krasznoufimszki udmurt harmóniája, illetve visszavezethetőek-e a tatár és a mari magánhangzó-harmónia különbségére.³ A 0. pontban röviden leírom, amit a krasznoufimszki udmurt nyelvjárásról, kialakulásáról, jellemzőiről tudunk. Az 1. pontban bemutatom az udmurt magánhangzó-harmónia potenciális forrásait, a tatár, illetve a mari magánhangzó-harmóniát. A 2. pontban az udmurt magánhangzó-harmóniákat jellemzem: Kelmakov leírása alapján a tatislit, saját (a Naszibullin által közölt anyagokon alapuló) vizsgálatom alapján pedig a krasznoufimszkit. A 3. pontban azt mérlegetem, hogy valóban tatár vagy mari hatásra keletkezettek-e az udmurt magánhangzó-harmóniák, és ha igen, miképp. Amellett érvelek, hogy bár az udmurt magánhangzó-harmónia külső hatásra jött létre, nem az udmurtra ható nyelvek magánhangzó-harmóniáinak átvételéről van szó. Ez pedig azt is mutatja, hogy egy magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelv egy másik nyelvben olyan magánhangzó-harmónia megszületéséhez is vezethet, mely gyökeresen eltér a ható nyelv magánhangzó-harmóniájától.

0. A krasznoufimszki udmurt nyelvjárás és kutatása

A Szverdlovszki terület délnyugati, Baskortosztan és a Permi kraj közé ékelődő sarkában beszélt krasznoufimszki mari és udmurt nyelvjárások a legkeletibb nyelvjárásai⁴ a két nyelvnek: a marik és udmurtok a 16. században Kazany környékéről települtek át az Ufa felső folyásához a Közép-Urálba (Naszibullin 1978: 86–87). A közel négy évszázados (illetve annál is régebbi) együttélés során a két nyelv feltehetően erősen hatott egymásra, különösen igaz ez az udmurtot ért mari hatásra. A krasznoufimszki udmurt nyelvjárásból rendkívül kevés adatunk van, nyelvi mintákat R. S. Naszibullin gyűjtött, illetve ő készítette el a nyelvjárás jellemzőinek rövid leírását és publikálta a felgyűjtött szókincset (1977, 1978, 1981). A nyelvjárásról ma csak az ő anyagai alapján tájékozódhatunk. Naszibullin leírása szerint már a hetvenes években is csak két faluban, hatvan éven felüliek beszéltek

³ A kutatás az NKFI I19863 *A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata* című pályázat támogatásával valósulhatott meg. Köszönettel tartozom Csató Évának, Cserenyési Lászlónak és Tímár Dávidnak a szakirodalom beszerzéséhez nyújtott segítségével, Ekaterina Georgievának az előadás elhangzása utáni visszajelzése miatt, illetve Soros Györgynek az ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszéke megalapításához nyújtott segítségével.

⁴ Szórványok keletrebbre is vannak, de azok változatai több-kevesebb pontossággal valamelyik zömmel nyugatabbra beszélt nyelvjáráshoz sorolhatók.

a nyelvjárást, legalábbis szerinte a fiatalabbak nyelve jelentősen különbözött (Naszibullin 1978: 91). Azt is megjegyzi, hogy a vegyes házasságban felnövő 10-15 év alatti gyerekek már egyáltalán nem beszélnek udmurtul. (Az udmurtok akkor már igen alacsony száma miatt feltételezhető, hogy gyakorlatilag minden fiatal házaspár vegyes házasságban élt.) Ljudmila Karpova személyes közlése szerint Bibinur Zaguljajevával a nyolcvanas évek második felében az udmurt nyelvjárási atlaszhoz gyűjtöttek anyagot ezen a területen, de már akkor is kevesen beszéltek udmurtul. (Ebből a gyűjtésből külön publikáció nem született.) Feltehető, hogy mára a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás teljesen eltűnt.

Naszibullin (1977) szerint a krasznoufimszki udmurtban a mari hatás a következő jelenségekben mutatkozik meg:

- /s/ > /ʃ/, /z/ > /ʒ/;⁵
- /tʃ/ > /tʃ̃/, /dʒ/ > /dʒ̃/ minden pozícióban (> /ʃ/, /ʒ/ helyett)⁶;
- /v/ > /w/, /ʎ/ > /l/;
- -/la/ ~ -/læ/ 'U1, módra, módon';
- -/to/ 'e' kérdőszó használata;
- a szókincs 20%-a mari eredetű (nem világos, milyen mérés alapján).

1. Az udmurt magánhangzó-harmónia potenciális forrásai

1.1. A tatár (baskír) magánhangzó-harmónia

A tatár magánhangzórendszer számtalan kérdést vet fel, de a leírások általában az alábbihoz hasonló rendszereket vázolnak:

⁵ Bár a krasznoufimszki mariban is jóval gyakoribb az /ʃ/ és a /ʒ/, mint a /s/ és a /z/, utóbbiak is megvannak (Gruzov 1964: 150–153, Bereczki 1990: 15), így egyáltalán nem törvényszerű ez a változás. Másnak viszont, mint mari hatásnak, aligha lehet tulajdonítani.

⁶ Naszibullin (1981: 150) és Kelmakov (1998: 88–90) alapján világos, hogy a különböző nyelvjárássokban különbözőképpen mentek végbe ezek a változások (általában pozíciótól is függően), de a krasznoufimszki nem üt el annyira az általános képtől, hogy változaiban idegen hatást kelljen keresnünk. A krasznoufimszki mariban egyébként /ʃ/ és /ʒ/ is van, /dʒ/ (ill. /tʃ/ és /dʒ̃/) viszont nincs, és szókezdő helyzetben /ʒ/ sincs (Gruzov 1964: 150–153, 164–165), így ezeket a változásokat mari hatással magyarázni aligha meggyőző.

	elöl képzett		hátsó képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y	(u)	u
középső/laza	e	ø	ɤ	o
alsó	æ		ɑ	

A /u/ státusza megkérdőjelezhető, mert csak jövevényszavakban fordul elő, az /i/ a harmóniában /ɨj/-jel váltakozik. A középső nyelvallásúak rövidebbek, ezért egyes elemzések szerint a felső nyelvallásúaktól nem is nyelvallásukban, hanem feszes/laza jegyükben különböznek. (Az orosz jövevényszavakban van „hosszú”/,teljes” „/e/” és „/o/” is – az idézőjel azért szükséges, mert ha ezeket külön fonémának tartjuk, akkor más jelölést kellene használnunk.) Van olyan elemzés is (Hattori 1975), mely szerint a felső nyelvallásúak valójában diftongusok.

A tatárban látszólag szigorú palatoveláris magánhangzó-harmónia van, azaz egy szóban csak elöl vagy csak hátsó képzett magánhangzók állhatnak (az idegen eredetű szavak azonban kivételt alkothatnak). A palatoveláris magánhangzó-harmónia azért látszólagos, mert valójában magánhangzó-mássalhangzó-harmóniáról (szinharmóniáról) kell beszélnünk, hiszen az elöl képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban a mássalhangzók palatalizálódnak. Ha csak az eredeti tatár szókinccset nézzük, akkor ennek fonológiai nincs jelentősége, hiszen a magánhangzók disztribúciója ennek figyelembe vétele nélkül is leírható (és így is szokás leírni). Az idegen szavakban azonban a mássalhangzók palatalizációja nem automatikus, viszont kihatással van a magánhangzó-alternációkra, pl. /slesarⁱ-lær/ 'asztalosok': a tő utolsó szótagjában álló /a/ alapján a többes szám jele /-lar/ lenne, de a tő vég palatalizált mássalhangzónak köszönhetően /-lær/ lesz; viszont /savⁱet-lar/ 'szovjetek': a tő utolsó szótagjában álló /e/ alapján a többes szám jele /-lær/ lenne, de a tő vég palatalizálatlan mássalhangzónak köszönhetően /-lar/ lesz (a példák forrása Henry 2018: 5, l. még Dmitriev 1948: 39).

A szakirodalomban megoszlanak a vélemények arról, hogy van-e a tatárban labiális harmónia. Akik szerint van (Szentkatolnai Bálint 1877:7, Kurbatov et al. 1969: 97; Comrie 1997: 903; Berta 1998: 284–285; Litvinov 1998: 37; Szafiullina–Fathullova 1999: 389; Szafiullina 2001: 7; Zakijev 1993: 361), azok szerint kizárólag középső nyelvallásúak válthatják ki, és kizárólag a középső nyelvallásúak váltakoznak a hatásukra. A labializáció azonban ilyenkor viszonylag gyenge,

és a helyesírás nem is jelöli. Henry 2018 szerint azonban ilyen harmónia a tatárban nem mutatható ki, és más források sem említik (pl. Gazizov 1960: 9–11; Poppe 1961/63: 15–16). A legvalószínűbb, hogy ebben a tekintetben a nyelvváltozatok között megoszlás van.

A baskír nem mutat lényeges eltérést a tatártól, bár itt semmiképpen nem számolnak /u/ fonémával, és a kerek ségi harmónia megléte nem vitatott (a helyesírás is jelöli).

1.2. A mari magánhangzó-harmónia

A mari nyelvjárá sok magánhangzó-rendszerei viszonylag változatosak, leginkább az /æ/ meglétében és hiányában, illetve a redukált magánhangzók számában különböznek.

	elő l képzett		há tul képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y		u
középső	e	ø		o
alsó	æ		ɑ	
redukált	ə		ɤ	

A mari nyelvjárá sok magánhangzó-harmónia szempontjából is igen különböznek: van, ahol egyáltalán nincs magánhangzó-harmónia; van, ahol palatoveláris harmónia van; van, ahol palatoveláris harmóniával színezett labiális harmónia; és van, ahol mindkettő megvan (l. pl. Berczki 1990: 11–15, 23; Iszanbajev 1975). A krasznoufimszki mari nyelvjárá s, hasonlóan más keleti (baskíriai) mari nyelvjárá sokhoz, az utóbbiak közé tartozik.

A palatoveláris harmónia a teljes szóban érvényesül. Az /i/ és az /e/ átlátatlan semleges magánhangzók: palatális és veláris magánhangzók után egyaránt állhatnak, de csak palatális magánhangzó követheti őket. Az /æ/ és az /ɑ/, illetve az /ə/ és az /ɤ/ a toldalékokban váltakozó párként viselkedik. A labiális magánhangzók csak kivételesen, illetve a labiális harmónia eredményeképpen (l. lejjebb) fordulnak elő nem első szótagban.

A labiális harmónia csak bizonyos esetekben működik, akkor, ha a szóalak végén történetileg vagy „mögöttesen” (illetve a harmóniát nem ismerő, Joskar-Ola környéki nyelvjárásokban) redukált magánhangzó (/ɤ/, illetve a palatoveláris harmóniát ismerő nyelvjárásokban /ə⁷/) áll. Ilyenkor a labiális harmóniát ismerő nyelvjárásokban a szóvégi /ɤ/ teljes magánhangzóvá válik, melynek minősége a (történetileg) hangsúlyos szótagtól függ. A labiális és a palatoveláris harmónia közül a labiális harmónia a domináns: hangsúlyos /a/ után, azaz ha a magánhangzó kerekítetlen, de veláris, a szóvégen /ɤ/ helyett /e/ áll,⁸ akárcsak az illabiális palatálisok után. Így van ez azokban a nyelvjárásokban is, amelyek egyébként működik a palatoveláris harmónia, pl. krasznoufimszki /kup-la-ʃte/ ’mocsarakban (mocsár-PI-Ine)’ (Kuklin 1984: 29). Hangsúlyos /u/ és /o/ után a szóvégen /o/, /y/ és /ø/ után /ø/ jelenik meg – mivel azonban a labiálisok eredeti mari szavakban nem első szótagban nem állhatnak, ez csak akkor fordul elő, ha a kiváltó magánhangzó az első szótagban áll, vagy ha a szó idegen eredetű. Mivel a hangsúly szabályszerűen az utolsó teljes magánhangzós szótagra esik, a hangsúlyos és a szóvégi magánhangzó között /ɤ/-k sora állhat, bár egyes nyelvjárásokban, így a krasznoufimszkiban is, ezek teljesen asszimilálódhatnak a hangsúlyos magánhangzóhoz (illetve akkor is, ha csak zárt szótagban állnak a /ɤ/-k). Eredeti mari és régebbi jövevényszavakban más magánhangzó nem állhat a harmónia kiváltója és célpontja között. Az újabb (főként orosz) jövevényszavakban a hangsúly helye megőrződik, de ettől függetlenül az utolsó teljes magánhangzó szabja meg a harmonizáló magánhangzó értékét. Végül pedig meg kell jegyeznünk, hogy egyes nyelvjárásokban – így a krasznoufimszkiban is – bizonyos esetekben a hangsúly áttolódhat az utolsó (teljessé vált) szótagra. A magánhangzó-harmónia ilyenkor úgy megy végbe, mintha a hangsúly az eredeti helyén állna. (Kuklin 1984: 29.)

2. Magánhangzó-harmónia az udmurtban

Az eredeti uráli magánhangzó-harmónia a permi nyelvekből a magánhangzó-rendszerben végbement radikális változásoknak köszönhetően teljesen eltűnt. Az udmurt egyes, periferiális déli nyelvjárásaiban azonban újra megjelent.

Az udmurt nyelvjárásokat két fő csoportra, északira és délire osztják. Az északit főként Udmurtia északi, a délit Udmurtia déli részén, illetve a környező köztársaságokban (Mari El, Tatarsztan, Baskortosztan) és területeken (Permi, Szverdlovszki) beszélik. Udmurtián belül a nyelvjárások – eltekintve az északi

⁷ Olyan elemzés is elképzelhető, melyben „mögöttesen” ilyen helyzetben mindig /ɤ/ áll, de adott helyzetekben (elől képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban) ez /ə/-ként realizálódik. Mivel az elemzés sem zárható ki, mely szerint a nem első szótagi magánhangzók a mariban palatovelaritás és labialitás szempontjából mindig (de legalábbis általában) alulspecifikáltak.

⁸ Más elemzésben az /ɤ/ [e]-ként realizálódik.

nyelvjárásokba ékelődő beszermán nyelvjárásszigetektől – kontinuumot alkotnak, az északi és a déli nyelvjáráscsoportot egy átmeneti nyelvjárési zóna választja el, melyet a jellegzetesen északi és déli vonások keveredése mellett csak kevés önálló sajátosságot tud felmutatni. A déli nyelvjárások két fő csoportra oszthatók: a központi déli nyelvjárásokat Udmurtiában és a vele közvetlenül szomszédos területeken beszélik, a periferiális nyelvjárások viszont nyelv(járás)szigetként léteznek. (Kelmakov 1998: 41–44.)

A periferiális nyelvjárásokra a környező török (elsősorban a tatár, kisebb részben a csuvas és a baskír) nyelvek, illetve a sosmai és a krasznoufimszki esetén a mari sokkal erősebb hatást gyakoroltak (ill. az élő nyelvjárások esetében gyakorolnak ma is), mint a központi nyelvjárásokra. Maga az a tény, hogy magánhangzó-harmóniával az udmurt nyelvjárások közül csak olyanokban találkozunk, melyek erős tatár vagy mari hatásnak voltak kitéve, amellet szól, hogy a magánhangzó-harmónia idegen hatásra jelent meg.

A periferiális déli nyelvjárások számos fonológiai jellemzőjükben jobban eltérnek egymástól és a központi déli nyelvjárásoktól, mint utóbbiak az északiaktól. Így például az udmurt irodalmi nyelv, az északi, a középső átmeneti és a központi déli nyelvjárások 7 magánhangzójával szemben a különböző periferiális nyelvjárásokban a magánhangzó-fonémák száma 6 és 10 között változik. A tatisli és a krasznoufimszki nyelvjárásban 10 magánhangzó-fonémát különböztetünk meg:

	elöl képzett		hátral képzett	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	i	y		u
középső	e	ø		o
alsó	æ		ɑ	
redukált	ə		ɤ	

A két nyelvjárásban a kerekített magánhangzók közül nem első szótagban csak az /o/ fordul elő.

2.1. Magánhangzó-harmónia a tatisli nyelvjárásban

A tatisli magánhangzó-harmónia fő jellegzetességeit Kelmakov (1975: 40–40; 1993: 30, 1998: 72–73) foglalta össze.⁹ Vizsgálata kizárólag az első és a második szótag magánhangzóinak viszonyára vonatkozik, bár néhány három szótagos ingadozó példája arra utal, hogy a harmónia a további szótagokban is működik: /pitʁan/ ~ /pitəɾæn/ 'kerék', /kylaga/ ~ /kylægæ/ 'árnyék, menedék'. A magánhangzók disztribúciós korlátai miatt csak két veláris–palatális pár, az /ɑ/ ~ /æ/ és az /ɤ/ ~ /ə/ megosztlása vizsgálható a harmónia szempontjából (az /i/, az /e/ és az /o/ semlegesként viselkedik). Az /ɤ/ ~ /ə/ ingadozás egyes toldalékokban is megfigyelhető (de nem mindben), az /ɑ/ ~ /æ/ esetében viszont csak a töveken belüli megoszlás vizsgálható. Kelmakov a következő eloszlást figyelte meg:

Első szótag	Második szótag
/ɑ/, /o/, /u/, /ɤ/, /e/	/ɑ/, /ɤ/
/y/	/ɑ/ ~ /æ/, /ə/
/ø/	/æ/, /ɤ/ ~ /ə/
/i/	/ɑ/ ~ /æ/, /ɤ/ ~ /ə/
/æ/, /ə/	/æ/, /ə/

Azaz első szótagi veláris magánhangzók és az /e/ után csak a veláris megfelelők állhatnak, /æ/ és /ə/ után csak a palatálisok. Az /i/ egyáltalán nem befolyásolja az utána álló magánhangzó palatális vagy veláris voltát, az /y/ viszont csak az őt követő redukált, az /ø/ csak az őt követő alsó nyelvállású magánhangzó palatális voltát várja el. Az nem világos, hogy ahol a palatális és veláris is megengedhető,

⁹ Kelmakov vizsgálatai saját vallomása szerint (1975: 34) az általa 1971-ben gyűjtött szövegek hangfelvételein alapulnak. Ugyanakkor az általa válogatott tatisli szövegekben (Kelmakov 1998, 271–278) is található olyan alakokat, melyek nem felelnek meg a leírásnak: /kyʔdʒɤsa/ 'részegeskedve, berúgva', /vøeækon/ 'imádság', /vøeæsa/ 'imádkozva', /vøeæns/ 'imádkozni', /eæekqejz/ 'virágot'. Ezek az alakok arra utalnak, hogy a veláris variánsok ott is megjelenhetnek, ahol Kelmakov leírása szerint csak a palatálisok fordulnak elő. (Arra Kelmakov is utal, hogy vannak következetlenségek, de az nem világos, mikor tekinti az ingadozást szabályosnak, mikor kivételesnek.) A helyzetet tovább bonyolítja, hogy egyes esetekben palatális mássalhangzók szomszédságában a magánhangzók palatalizálódhatnak (/kuzojæekoz/ 'gazdászkodik, gazdaként viselkedik'), és nehéz eldönteni, hogy palatális magánhangzók után és palatális mássalhangzók szomszédságában mi a palatalitás oka (/veræekit/ 'mondta', /veræekiʎlam/ 'mondták').

ott szabad-e a váltakozás, vagy valamelyik változat a kizárólagos: a Kelmakov által felsorolt adatok alapján látszólag mindkettőre van példa¹⁰.

2.2. Magánhangzó-harmónia a krasznoufimszki nyelvjárásban

A krasznoufimszki magánhangzó-harmónia szabályosságait korábban tudtommal nem vizsgálták – és Kelmakov összefoglaló műve sem utal ilyesmire (1998: 72–73). A vizsgálathoz összegyűjtöttem az összes nyelvi anyagot, melyet Naszibullin publikált (1977, 1978, 1981). Az összes krasznoufimszki adatot begépeltem, és ezekből készítettem statisztikai elemzést. Az alábbiakban kétféle elemzést mutatok be. A 2.2.1. pontban a harmónia szempontjából érdekes /ɤ/, /ə/, /ɑ/, /æ/ megoszlását vizsgálom kizárólag számszerű adatok alapján, míg a 2.2.2. pontban az összes magánhangzó megoszlását vizualizációval.

2.2.1. A nem első szótagi /ɤ/, /ə/, /ɑ/ és /æ/ disztribúciója a szóközlök tükrében

Először azt vizsgáltam, mely magánhangzókat milyen gyakorisággal követik a harmónia szempontjából érdekes /ɤ/, /ə/, /ɑ/, /æ/ magánhangzók (tekintet nélkül arra, hogy ezek a szó hanyadik szótagjában állnak). A következő eredményt kaptam:

	/ɤ/	/ə/	/ɑ/	/æ/
/ɤ/	524	1	116	0
/ɑ/	375	0	221	0
/o/	152	0	122	0
/u/	167	0	185	1
/e/	131	0	95	1
/i/	122	3	98	6
/ə/	11	12	7	13

¹⁰ Azaz egyes esetekben ugyanazon szóalak mindkét lehetséges változata szerepel a példák között, más esetekben viszont csak az egyik szerepel. Természetesen az utóbbi esetekben is előfordulhat, hogy a másik változat is lehetséges.

	/ɤ/	/ə/	/ɑ/	/æ/
/æ/	28	13	2	41
/ø/	40	15	19	7
/y/	31	48	19	34

Látható, hogy akárcsak a tatisliban, /ɑ/, /o/, /u/, /ɤ/ és /e/ után szinte kizárólag a veláris variánsok jelennek meg. A kivételek különböző okokból lehetnek azok: /koβɤrsʲə/ 'farpofa' (< mari /koβɤrt̪e/¹¹), /t̪euzd̪zæ/ 'maláta' (< ?), /peλλæsʲkʲisʲ/ 'népi gyógyász, kuruzsló' (< /pelλλanɤ/ 'fűj', palatalizáció talán a mássalhangzó-környezet hatására). A tatislivel szemben gyakorlatilag ugyanez a helyzet az /i/ után is: bár itt gyakrabban találjuk a palatális variánst, mint a többi esetben, a velárisokhoz képest a számuk még mindig elenyésző: /d̪zærmiŋkæ/ 'vásár' (< orosz¹² /jarmarka/, palatalizáció talán a mássalhangzó-környezet hatására), /ijærtɤɤ/ 'magával visz' (< ?), /imbærd̪zæ/ 'állam, birodalom' (< orosz /imperija/), /inmæɤ/ 'isten' (< udm. /inmar/), /izβæskæ/ 'hír' (< orosz /izvestʲ/), /ʃikæɤ/ 'cukor' (< orosz /saxar/). Az orosz eredetű szavak szinte biztosan mari és/vagy tatár közvetítéssel kerültek a krasznoufimszki udmurtba, és könnyen elképzelhető, hogy a palatalizációk ezen nyelvek harmóniaszabályait tükrözik.

Az /ə/, az /æ/, az /ø/ és az /y/ után viszont mind a palatális, mind a veláris előfordulhat, igaz, előfordulási arányaik meglehetősen különböznek. Érdeemes megnézni külön azt is, hogy ezen magánhangzók után az esetek hány százalékában áll a palatális variáns:

¹¹ A mari és tatár eredetet Naszibullin (1978) alapján jelölöm. Ő, úgy tűnik, a mari esetében időnként a krasznoufimszki, időnként az irodalmi mari alakokat adja meg. A saját magam által megadott esetekben mindig jelzem, ha az irodalmi alakról van szó.

¹² Feltehetőleg mari és/vagy tatár közvetítéssel.

	/ə/	/æ/	százalékátlag
/ə/	52%	65%	59%
/æ/	31%	95%	63%
/ø/	27%	26%	27%
/y/	60%	64%	62%
százalékátlag	43%	62%	53%

Úgy tűnik, míg átlagosan kb. felében követi ezeket a magánhangzókat a palatális változat, a kombinációk mind a kiváltó, mind a váltakozó magánhangzók tekintetében különbözőképpen viselkednek. Az /æ/-t szinte mindig /æ/ követi, és csak kivételesen /a/, ellenben csak az esetek kb. harmadában /ə/, egyébként /ɜ/; az /ø/-t viszont csak az esetek negyedében követi palatális magánhangzó, és nincs is jelentős különbség abban, hogy a váltakozó magánhangzó alsó nyelvéllátású-e vagy redukált, de a palatális változat enyhén preferált. Az adatok alacsony száma miatt azonban nem vonhatunk le határozott következtetéseket: bár a szélsőséges értékek feltehetően valódi gyakoriságbeli különbséget mutatnak, a kisebb eltérések fakadhatnak a véletlenből (pl. egyéni nyelvhasználati különbségekből) is.

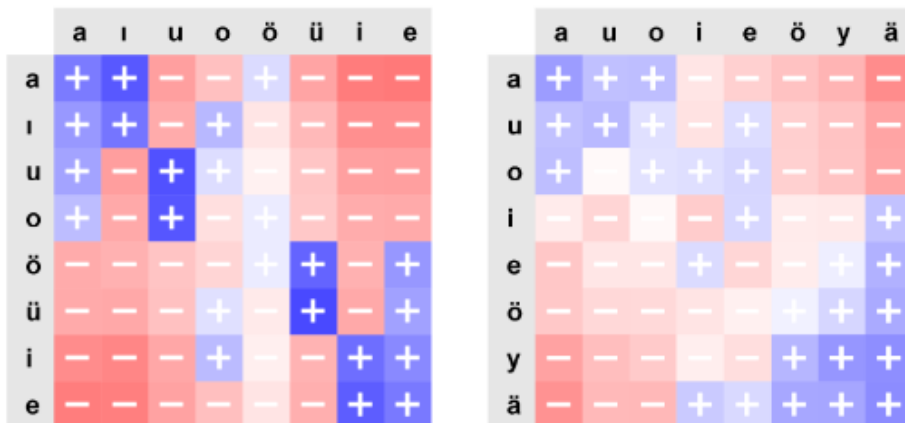
2.2.2. A krasznoufimszki harmónia vizualizációja

Annak ellenőrzésére, hogy a krasznoufimszkiban nincs-e olyan harmónia, mely elkerülhette a figyelmünket, legcélszerűbb olyan módszerhez folyamodni, melyek segítségével a nyelv fonológiájának előzetes ismerete nélkül (de legalábbis a lehető legkevesebb ismeret birtokában) is felismerhetjük a magánhangzó-harmónia jeleit. A 2.2.2.1. pontban egy ilyen módszert mutatok be, a 2.2.2.2. pontban pedig részletezem, mit mutat egy ilyen vizsgálat a krasznoufimszki udmurtról.

2.2.2.1. A módszer

Kutatók egy csoportja a magánhangzó-harmóniának olyan vizualizációs eszközét dolgozta ki (Mayer et al. 2010), mely pusztán (a hangzáshoz közel álló módon lejegyzett) szöveganyag segítségével kimutatja a harmóniát (anélkül, hogy a nyelv fonológiájáról részletesebb ismeretekkel rendelkeznénk). Az alapötlet az, hogy a harmóniában az azonos harmóniaosztályba tartozó magánhangzók a véletlenszerű eloszlásnál gyakrabban követik egymást, míg a különböző harmóniaosztályba tartozók ritkábban. Természetesen a pusztán szövegen alapuló vizsgálatot különböző

zajok zavarják, így például eredeti helyesírásukat megőrző, és/vagy a nyelvben szokásos harmóniához nem igazodó idegen szavak, összetett szavak (pl. a magyarban olyanok, mint a *kőso*) stb. A török, illetve finn szöveganyagon (bibliafordításon) elvégzett tesztjük például a következő képet mutatja (Mayer et al. 2010: 26):

A sorok és oszlopok sorrendje azonos, a magánhangzók sorrendje úgy van rendezve, hogy az egymás alatti sorok a lehető leghasonlóbbak legyenek: azaz gyakorlatilag a megelőző magánhangzók vannak rendezve aszerint, hogy az a magánhangzó kövesse, amelyet a lehető leghasonlóbb arányban követnek más magánhangzók. (Az első magánhangzó mindig a legalacsonyabb Unicode-értékű.) Az egyes négyzetek azt jelölik, hogy a balra látható magánhangzót milyen gyakran követi a fent látható magánhangzó. A (kék) +-szal jelölt kapcsolatok a két magánhangzó gyakorisága alapján vártnál gyakoribbak, a (piros) –-szal jelöltek ritkábbak: a mezők annál sötétebbek, minél nagyobb a várt értéktől való eltérés. Az egyes mezők halványságának oka lehet az, hogy a magánhangzók semlegesek, így az eltérés mértéke alacsony (finn *i*, *e*), vagy hogy a magánhangzó eleve ritka, ezért igazán szignifikáns eltérés nem is mérhető (török, finn *ö*).

2.2.2.2. Az eredmény

A módszer számításainak részletes leírása (Mayer et al. 2010) alapján elkészítettem azt a Perl-szkriptet, mert az egymást követő magánhangzók kombinációinak gyakorisága alapján elkészíti a fentiekhez hasonló ábrát. Krasznoufimszki bibliafordítás híján a rendelkezésre álló szó- és szöveganyagot használtam. Az eredeti módszerrel szemben nem az előforduló szóalakokra, hanem a rendelkezésre álló

szólófordulásokra készítettem el a statisztikát. Mivel az anyag jelentős része szó-tári címszó, a folyó szövegnél kevesebb az ismétlődés, így a két számítás között nincs jelentős különbség. Az anyag jóval kisebb egy teljes Biblia szöveganyagánál (vagy akár szóalakanyagánál): a korpusz kb. 4300 szólófordulást tartalmaz. Ennek ellenére a fő tendenciák tisztán kirajzolódnak. (Az alábbi ábrán első magánhangzónak viszont nem a legalacsonyabb Unicode-értékűt, hanem a két egymástól legtávolabb álló egyikét választottam.)¹³

	ə	æ	y	u	i	ɑ	ɣ	e	o	ø
ə	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
æ	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
y	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
u	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+
i	-	-	-	+	-	+	-	+	+	+
ɑ	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
ɣ	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
e	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-
o	-	-	+	+	+	-	-	+	-	-
ø	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+

Az ábrán jól látszik, hogy az /y/, az /u/ és az /ø/ alatti oszlopban a cellák túlnyomó többsége igen halvány, hiszen ezek a magánhangzók általában nem fordulnak elő nem első szótagban. A kivételeket olyan szerkezetek alkotják, mint:

- /ə//y/: /izʲəgymɤ/ 'erdei angyalgökér' (</izʲə/ '??' + /gymɤ/ 'zellerféle');
- /y//y/: /sylyk/ 'pióca' (vö. tatár /sələk/ ~ /sələk/), /sysyrgem/ 'sérült' (<?), /ypynem/ 'melldíszféle' (< mari /ypunem/ 'hajfonat');
- /o//y/: /konʲydə/ 'laboda' (< mari /konʲudo/¹⁴);
- /ɑ//u/: /babuʃka/ 'nagyamama' (< orosz), /badʒpulyk/ 'füzes' (/badʒ/ 'fűz'+ /pulyk/ 'liget'), /barsuk/ 'borz' (< orosz), /daul/ 'vihár' (< ?), /dʒaluk/ 'kendő' (< ?), /lokamapud/ 'csipkebokor' (< /lokama/ 'csipkebogyó' +

¹³ Az ábra az adatokban történt javításnak köszönhetően kissé eltér attól, amely az előadásom diáin szerepelt.

¹⁴ Nem világos, minek hatására következne be a palatalizáció. A szó vége feltehetőleg a /ʲudo/ 'fű, széna' etimonnal azonos, így összetett szóról lehet szó.

/pu/ 'levél'), /orekapu/ 'mogyoróbokor' (/oreka/ (< orosz /orexa/ 'mogyoró (gen.)' + /pu/ 'fa'), /papu/ 'ruhácska' (gyereknyelvi, < ?), /pastuk/ 'pásztor' (< orosz /pastux/), paʃpu 'mogyoróbokor' (/paʃ/ 'mogyoró-' + /pu/ 'fa'), /sabantuj/ 'tavaszi ünnep' (< tatár /sabantuj/), /sandugasi/ 'csalogány' (< tatár /sandugae/), /tabun/ 'ménés' (? < orosz < tatár /tabun/), /tabapurt/ 'serpenyőnyél' (/taba/ 'serpenyő' + /purt/ 'kés'), /tau/ 'köszönet' (< mari, tatár /tau/), /tealuk/ 'nyírfás' (< ?), /teaul/ 'nyírfá' (< ?), /aurtʃno/¹⁵ 'keresztanya' (< ?), /βarmuj/ 'anyós' (< ?);

- /u/u/: /duruk/ 'hirtelen' (< orosz /vdrug/), /ki dʒumul/ 'alkar' (/ki/ 'kéz', ? /dʒum/ '??' + /ul/ 'alj'), /kugbujbondo/ 'pálcaféle szerszám', /kukuruz/ 'kukorica' (< tatár /kukuruz/ vagy orosz /kukuruza/), /kuŋul/ 'hónalj' (/kuŋ/ 'hón' + /ul/ 'alj'), /muʃtuk/ '?? szipka, ? fűvóka, ? fészítőzabla' (< orosz /mundʃtuk/), purus '?? bors, ? paprika' (< tatár /boroe/ ~ /borœ/), /pusmuʎi/ (/pus/ '??' + /muʎi/ irod. 'bogyó, makk, mag'), /sugum/ v. /sugumʎk/ 'levágásra ítélt csorda' (< ?), /sʉmuk/ 'csésze, stampedli' (< ?), /tuluk/ 'árva' (< mari mezei irod. /tulʎk/), /turum/ 'fű, széna' (< permi), /turunʎk/ 'kaszáló' (< ua.), /turupka/ 'pipa' (< orosz /trupka/), (/ʒag kisʉtem/ /teugur/ 'szemétdomb' (/ʒag/ 'szemét', /kisʉtem/ 'öntő, öntött', /teugur/ '??'), /ukul/ 'nem kell' (< /ug kul/ 'ua.'), /uteug/ 'vasaló' (< orosz /utʉug/), /βirturum/ 'pettyes orbáncfű, fehér üröm' (< /βir/ 'vér' + /turum/ 'fű'), /βupuʎi/ 'vízhólyag' (< /βu/ 'víz' + /puʎi/ '??'), /βudur/ 'folyó' (< /βu/ 'víz' + /dur/ 'szél(e)');
- /i/u/: /gydərɪpuz/ 'pöffeteggomba' (< /gydərɪ/ 'mennydörgés' + /puz/ '?? tojás'¹⁶), /kiku/ 'kakukk' (? hangutánzó vagy sajtóhiba: máshol /kikv/), /kikutet/ 'nyél, fogó (pl. kaszáé)' (< /ki/ 'kéz' + /kudet/ 'fogó, fogás'), /kisʉpu/ 'nyírfá' (< /kisʉ/ + /pu/ 'fa'), /kiβuko/ 'daráló' (/ki/ 'kéz' + /βuko/ 'malom'), /kat̃erɪnburg/ 'Jekatyerinburg', /ɲɪɲpu/ 'fiatal hársfa' (< /ɲɪɲ/ 'háncs' + /pu/ 'fa'), /pipu/ 'rezgőnyár' (/opi/ + /pu/ 'fa'), /piʃpu/ 'élő fa' (< /piʃ/ 'hasáb' + /pu/ 'fa')¹⁷, /piʃpulʎk/ 'fáktól benőtt terület' (vö. /piʃpu/), /sʉtesʉl/ 'bél' (< /sʉte/ 'fekália' + /sʉl/ 'bél'), /sʉɲku/ 'szemhéj' (< /sʉɲ/ 'szem' + /ku/ 'bőr'), /sʉɲlume/ 'káprázat' (< /sʉɲ/ 'szem' + /lume/ '??'), /sʉɲpu/ 'szilfa' (< /sʉɲ/ + /pu/ 'fa'), /teɪpu/ 'csibe' (? < hangutánzó), /ʃɪʃkuk̃teasʉ/ 'harkály' (< /ʃɪʃ/ + /kuk̃teasʉ/ 'csipkedő'), /βirturum/ 'pettyes orbáncfű, fehér üröm' (< /βir/ 'vér' + /turum/ 'fű');

¹⁵ Talán sajtóhiba /aurtʃno/ helyett.

¹⁶ A krasznoufimszki /puz/ 'tojás' nem adatolt, de az irodalmi udмуртban az etimológiai megfelelőjének utótagja /puz/, ami önálló használatban 'tojás'-t jelent. A név motivációja minden bizonnyal az, hogy a pöffeteg eső után nő, és tojásdad alakú.

¹⁷ A /pu/ ma az udмуртban önállóan faanyagot jelent, utótagként viszont őrzi eredeti 'élőfa' jelentését.

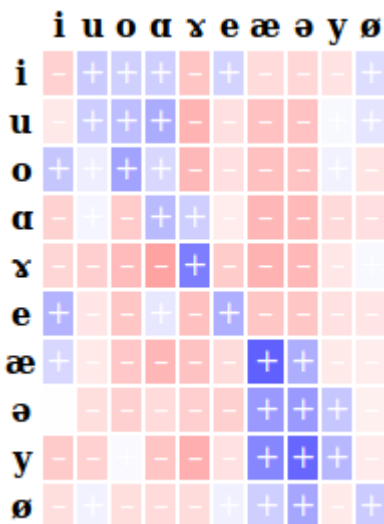
- /ø//u/: /pøsiβuanɣ/ 'leforráz' (< /pøsi/ 'forró' + /βu/ 'víz' -/a/- igeképző), /ʃøʒul/ 'ruhaalj' (< /ʃøʒ/ 'ua.' + ul 'alj'/), /ʒøʀtrum/ 'nagy széltippan; réti csenkesz, roznok' (< /ʒøʀ/ '??' + /trum/ < /turum/ 'fű');
- /o//u/: /dolguʃka/ 'tarantasz (hosszúkás kocsitípus)' (< orosz), /dʒablok-pud/ 'almafa' (< /dʒablok/ 'alma' + /pud/ 'levél'), /gotgur/ 'vaskályha' (< /got/ '??' + /gur/ 'kemence'), /kolotuʃka/ 'kereplő' (< orosz), /kostrul/ 'edény' (< orosz), /kotēku/ 'mindig, bármikor' (< /kotē/ 'bár-, akár-' + /ku/ 'mikor'), /kɣfnomurt/ 'nő, asszony' (< /kɣfno/ (irod.) 'feleség' + /murt/ (kruf.) 'ember'), /okuj/ 'sügér' (< orosz), /ollokudiz/ 'valamelyik' (< /ollo/ 'vala-' + /kudiz/ 'melyik'), /pijoʃmurt/, /pioʃmurt/ 'férfi, férj' (< /pioʃ/ ? < 'fiúk' + /murt/ 'ember'), /poduʃka/ 'párna' (< orosz), /ɣloburdo/ 'madár' (< /ɣlo/ 'tollas' + /burdo/ 'szárnyas');
- /ɣ//ø/: /pɣtøkøt/ 'lábszár' (< /pɣd/ 'láb' + /køt/ ? 'has');
- /u//ø/: /lutētøʒ/ 'vadkacsa' (< /lud/ 'szent liget' + /tētøʒ/ 'kacsa');
- /i//ø/: /siʃiʃiøʀ/ 'tarkó' (< /siʃi/ '??' + /siøʀ/ 'mög');
- /ø//ø/: /bøbø/ 'fájdalom, bibi' (< gyereknyelvi, ? gagyogást utánzó).

Látható tehát, hogy az /y/ és az /ø/ valóban csak rendkívül ritkán fordul elő nem első szótagban, ha mégis, akkor leginkább összetételi utótagban, esetleg jövevényszóban vagy olyan szavakban, amelyek gyakran szabálytalanul formáltak (pl. gyereknyelvi, hangutánzó). Az /u/ jóval gyakrabban fordul elő nem első szótagban, de csak azért, mert első szótagban is gyakoribb az /y/-nél és az /ø/-nél, így ráadásul bizonyos, utótagként gyakran használt szavakban is előfordul (/pu/ 'fa', /ul/ 'alj').

Az ábrán szembeötlő az is, hogy a bal felső és a jobb alsó sarok között húzódó átló szinte végig kék, azaz (az /i/ kivételével) minden magánhangzót nagyobb valószínűséggel követ önmaga, mint az a gyakoriságából következne. Mayer et al. (2010) szerint ez a reduplikáció tipikus jele, az udmurtban azonban nincs reduplikáció. Az /ə//ə/ és az /æ//æ/ gyakorisága magyarázható azzal, hogy ezek a magánhangzók nem első szótagban a magánhangzók többsége után eleve nem állhatnak, így nyilvánvaló, hogy amelyek után állhatnak, ott gyakoribbak lesznek a vártnál. Hasonlóképpen az /u//u/, /y//y/ és /ø//ø/ viszonylagos gyakorisága magyarázható azzal, hogy ezek a magánhangzók alapesetben nem első szótagban nem állhatnak, így ha mégis állnak, könnyen lesznek gyakoribbak a vártnál (az /ø//ø/ esetében egy példa is elég). Az /ɣ//ɣ/ gyakorisága a feldolgozott anyag sajátosságai magyarázható: mivel az anyag nagy része szótárból származik, melyben az igék főnévi igenévi formában szerepelnek, és az igék túlnyomó többségének főnévi igenévi végződése -ɣɣɣ/, törvényszerű, hogy az /ɣ//ɣ/ mintázat gyakori lesz.

Minden más esetben viszont a relatív gyakoriság nem kiemelkedően magas, és pusztán a véletlen számlájára írható.

Igazán sötét mezőket tömöríteni csak a bal felső sarokban, az /ə/-t, /æ/-t és /y/-t követő /ə/ és /æ/ esetében látunk. Az is feltűnő, hogy az /ə/ és az /æ/ ezeken kívül csak az /ø/ után fordul elő gyakrabban. Ez a sor egyrészt azért kerül távol a többitől, mert a többi, kevésbé releváns magánhangzó más arányokban fordul elő utána, és az algoritmus fontosabbnak tartja a +/- különbségeket, mint a különbségek arányát: ha tehát két magánhangzót egy másik mássalhangzó a vártnál nagyon kevéssel ritkábban, illetve gyakrabban követ, akkor az jóval nagyobb különbségnek számít, mintha mindkettő gyakrabban vagy ritkábban követné, de nagyon különböző arányban. Mivel a krasznoufimszkiban csak két magánhangzó, az /ə/ és az /æ/ érzékeny a harmóniára, a többi magánhangzó véletlenszerű előfordulása rendkívüli mértékben megzavarhatja az algoritmust. A másik ok, hogy a sorokat mindig a leginkább hasonló sorok követik, ami azt is jelenti, hogy ha két viszonylag hasonló sor van, akkor az egyik irányában messze el lehet vándorolni távolabbi sorok irányába, és a viszonylag hasonló sorok a végére, a kiinduló sortól távolra kerülnek. A fenti ábra alapján pl. úgy tűnhet, hogy az /ə/-től az /ø/ áll legtávolabb, holott valójában az /i/, mely a közepénél is feljebb került. Ha az /i/-től indulunk el, egészen más sorrendet kapunk:

Feltűnő viszont, hogy míg a török vagy a finn esetében a bal felső és a jobb alsó sarok sötétebb kék, a jobb felső és a bal alsó sarok viszont sötétebb piros volt, addig a krasznoufimszki esetében az előző sorrendnél nem láttunk hasonlót. Ennél

a sorrendnél már inkább, de látható, hogy itt a bal alsó sarok közelében található folt sötétkék, de a jobb felsőben látható világos, tehát kevésbé szignifikáns a relatív gyakoriság, ráadásul /i/, /u/ és /o/ után a /u/, /o/ és /a/ gyakoribb, ezek pedig nem alkotnak egy osztályt.

Ha az /ə/ és az /æ/ veláris párjait, az /ʌ/-t és az /ɑ/-t vizsgáljuk, azt találjuk, hogy egyedül a /ʌ//ʌ/ mező sötétebb kék (ennek okát már fentebb jeleztük), az /ɑ//ɑ/ és az /ɑ//ʌ/ csak halványan, az /ʌ//ɑ/ pedig egyenesen piros, mégpedig az egyik legsötétebb piros az egész ábrán. Azt ugyan láthatjuk, hogy az /ʌ/-t és az /ɑ/-t a vártnál sokkal ritkábban (mint a számadatokból láttuk, gyakorlatilag soha nem) követi /ə/ vagy /æ/, addig az /ə/-t és /æ/-t (illetve az /y/-t és /ø/-t) ha a vártnál ritkábban is, de nem jóval ritkábban követi /ʌ/ vagy /ɑ/ (különösen az /ə//ɑ/ kombinációt jelölő négyzet halvány). Mindez azt jelzi, hogy a krasznoufimszki udmurtban nem beszélhetünk két harmóniaosztályról, csupán arról, hogy a magánhangzók egy osztálya megenged maga után olyan magánhangzókat, melyek egyébként nem első szótagban nem jelenhetnek meg, ugyanakkor semmilyen más magánhangzó előfordulását nem tiltja.

Ez a helyzet némiképpen emlékeztet a német esetére, ahol az /y/-t, az /ø/-t és az /æ/-t még ma is a vártnál gyakrabban követi /i/, míg más magánhangzók után csak ritkán jelenik meg (ugyanakkor a veláris magánhangzókat nem követi a vártnál jelentősen gyakrabban mondjuk /u/).

	a	o	i	ü	ö	ä	u	e
a	+	+	-	-	-	-	+	+
o	-	-	-	-	-	-	-	+
i	-	-	-	-	-	-	-	+
ü	-	-	+	-	-	-	-	+
ö	-	-	+	-	-	-	-	+
ä	-	-	+	-	-	-	-	+
u	+	-	+	-	-	-	+	-
e	+	+	+	+	+	+	+	-

Igaz, ez a mintázat nem a magánhangzó-harmónia, hanem egy vele rokon jelenség, az egykori umlaut emléke. Éppen ezért a különbségek is szembeötlőek, így pl. az /y/-t, az /ø/-t és az /æ/-t csak /e/ követi gyakrabban, mint várható lenne, az /e/ viszont – az egyébként ritka /u/ és maga az /e/ kivételével – minden más magánhangzó után is gyakoribb a vártnál, és az /e/ után minden magánhangzó gyakoribb a vártnál, kivéve az /e/-t.

3. Hatásvizsgálat

A négy magánhangzó-harmónia jellemzéséből egyértelműen kiderül, hogy szó sincs a tatár, illetve a mari magánhangzó-harmónia átvételéről: a tatisli és a krasznoufimszki udmurt harmónia sokkal inkább hasonlít egymásra, mint akár a tatár, akár a krasznoufimszki mari harmóniára; ráadásul azok is sokkal inkább hasonlítanak egymásra, mint az udmurt nyelvjárások harmóniáira.

A tatár és a krasznoufimszki mari palatoveláris magánhangzó-harmóniát mindegyik magánhangzó kiváltja, és a nem első szótagban megjelenők részt is vesznek benne (bár a krasznoufimszki mariban a labiális harmónia a palatálist fel is függesztheti). A vizsgált udmurt nyelvjárásokban a palatális változatok csak a labializált palatálisok, illetve azok a palatálisok után jelennek meg, melyek részt vesznek a harmóniában. A két vizsgált nyelvjárás között mutatkozik némi eltérés: a tatisliben az /i/ után is megjelenhetnek a palatális variánsok, a krasznoufimszki kiban ez meglehetősen kivételes; a tatisliben az /y/ és az /ø/ után az egyik, az /ə/ és az /æ/ után mindkét veláris variáns tiltott (azaz a palatális variáns használata kötelező), a krasznoufimszki kiban mind a négy magánhangzó után megengedett a variáció (habár eltérő mértékben figyelhetőek meg). A krasznoufimszki mariban és legalábbis a tatár bizonyos változataiban (illetve a baskírban) meglevő labiális harmóniának az udmurtban nyoma sincs.

Mindez annak a lehetőségét is felvethetné, hogy a tatisli és a krasznoufimszki harmónia nem független egymástól, hanem egy korábbi, az udmurtban századokkal ezelőtt kialakult harmónia nyoma. Ennél azonban sokkal hihetőbbnek tűnik, hogy a két udmurt nyelvjárásban a rájuk ható nyelvek magánhangzó-harmóniájának rendszerétől, mindössze az átvett szavak fonémadisztribúciójának köszönhetően hasonló rendszer alakult ki.

Az /ə/ és az /æ/ új magánhangzók az udmurtban, s bár előfordulnak eredeti udmurt szavakban is az /ɤ/, illetve az /ɑ/ palatalizációjának eredményeképp (palatális mássalhangzók szomszédságában), leginkább a tatár és mari jövevényszavakban fordulnak elő. Az új magánhangzó-fonémák átvételét a nagyszámú jövevényszó (és persze a nagyfokú kétnyelvűség) tette lehetővé. Úgy tűnik, a fonémák átvételével az udmurt nyelvjárások átvették azok disztribúcióját is, annyiban legalábbis mindenképp, hogy veláris magánhangzók után nem fordulhatnak elő. Az persze kérdés, hogy miért nem fordulhatnak elő /e/ vagy a krasznoufimszki kiban /i/ után sem: ez függhet az átvett szavak körétől vagy a magánhangzók akusztikai tulajdonságaitól is.¹⁸ Ami biztos, hogy az új harmonikus szabályok (vagy tendenciák) nem érintették a korábban meglevő magánhangzókat, ezek disztribúciója

¹⁸ A nem alsó nyelvállású kerekítetlen palatálisok hajlamosak a magánhangzó-harmóniában semlegesként viselkedni. A semlegesség különbözőképpen nyilvánulhat meg. A finnben az *i* és *e* velárisok

(nem első szótagokban) egyáltalán nem változott. Éppen ezért mindkét nyelvjárásban egyfajta töredékes magánhangzó-harmónia jött létre, melyet nem jellemez pl. a két harmóniaosztály megléte, de az igen, hogy a magánhangzók jegyeik alapján befolyásolják, milyen magánhangzók követhetik őket, és ez a hatás több szótagon át is érvényesülhet.

Hivatkozások

- Bajazitova et al. 2009 = Ф.С. Баязитова – Д.Б. Рамазанова – З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хэйретдинова. *Татар теленең зур диалектологик сүзлеге*. Татарстан китап нәшрияты. Казан.
- Bereczki Gábor 1990. *Chrestomathia ceremissica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Comrie, Bernard, 1997. Tatar (Volga Tatar, Kazan Tatar) phonology. In: Kaye, Alan S. (ed.): *Phonologies of Asia and Africa. (Including the Caucasus)* Vol. 1. Eisenbrauns. Wiona Lake, Indiana. 899–911.
- Dmitriev 1948 = Дмитриев, Н. К. *Грамматика башкирского языка*. Издательство Академии Наук СССР. Москва – Ленинград.
- Gazizov 1960 = Газизов, Р. С. *Татарский язык (для самостоятельно изучающих)*. Татарское книжное издательство. Казань.
- Gruzov 1964 = Грузов Л. П. *Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении*. Марийское книжное издательство. Йошкар-Ола.
- Hattori, Shirô 1973. Phonological Interpretation of Tatar High Vowels. *Ural-Altaische Jahrbücher* 47: 89–94.
- Henry, Cassidy 2018. An Optimality Theoretic analysis of vowel harmony in Kazan Tatar. *Proceedings of the LSA*. 2018/3/4: 1–15. <http://dx.doi.org/10.3765/plsa.v3i1.4278>.
- Iszanbajev 1975 = И. И. Исанбаев. Гармония гласных и ее виды в марийском языке. *Вопросы марийского языка. Сборник статей к 60-летию со дня рождения профессора Н. Т. Пенгитова*. Марийский научно-исследовательский институт. Йошкар-Ола.
- Kel'makov 1975 = Кельмаков, В. К. Элементы палатальной гармонии гласных в татышлинском диалекте удмуртского языка. *Советское финно-угроведение* XI/1, С. 33–42.

után is állhat, és mindig átlátszóan viselkedik. A hegyi mariban velárisok után is állhatnak, de mindig palatálisok követik őket. A magyarban az *i/i*, az *é* és az *e* követhetnek velárisokat, állhatnak utánuk velárisok, sőt viselkedhetnek antiharmonikusan is, de minél zártabbak, annál hajlamosabbak valódi semlegesként viselkedni stb.

- Kelmakov 1998 = Кельмаков, В. К. *Краткий курс удмуртской диалектологии*. Издательство Удмуртского университета. Ижевск.
- Kuklin 1979a = Куклин, А. Н. Гласный ä в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 3 (XV): 159–163.
- Kuklin 1979b = Куклин, А. Н. Гласный i в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 4 (XV): 226–232.
- Kuklin 1984 = Куклин, А. Н. Разновидности ассимиляции гласных и согласных в красноуфимском говоре марийского языка. *Советское финно-угроведение* 1 (XX): 28–33.
- Kurbatov et al. 1969 = Курбатов, Х. Р – Махмутова, Л. Т. – Смолякова, Л. П. – Тенишев, Э. Р. *Современный татарский литературный язык*. Издательство «Наука». Москва.
- Litvinov (1998) = И. Л. Литвинов. *Я начинаю говорить по-татарски*. Издательство «ГранДан». Казань.
- Mahmutova 1969 = Махмутова Л. Т. ред. *Диалектологический словарь татарского языка*. Татарское книжное издательство. Казань.
- Mayer, Thomas – Rohrdantz, Christian – Butt, Miriam – Plank, Frans – Keim, Daniel A. 2010. Visualizing Vowel Harmony. *Linguistic Issues in Language Technology* 2 (4): 1–33.
- Mirzsanova 2006 = Миржанова С. Ф. *Северо-западный диалект башкирского языка*. Китап. Уфа.
- Naszibullin 1977 = Насибуллин, Р. Ш. К вопросу о вторичных марийско-удмуртских языковых контактах: На примере красноуфимского диалекта удмуртского языка. *Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и литературами народов СССР. Тез. докл. Всесоюз. науч. совещания [финно-]угроведов. АН СССР. Ин-т языкозн.; Советский комитет финно-угроведов; Ужгородский ун-т. Ужгород. 54–55.*
- Naszibullin 1978 = Насибуллин, Р. Ш. Наблюдения над языком красноуфимских удмуртов. *О диалектах и говорах южноудмуртского наречия: Сб. статей и материалов*. НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск. 86–151.
- Naszibullin 1981 = Насибуллин, Р. Ш. Диалекты Закамья и Урала I. *Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи*. НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск. 149–180.
- Poppe, Nicholas 1961/63. *Tatar Manual. Descriptive Grammar and Texts with a Tatar–English Glossary*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 25. Indiana University – Mouton & Co. Bloomington – The Hague, The Netherlands.

Szafiullina–Fathullova 1999 = Ф. С. Сафиуллина – К. С. Фатхуллова. *Татарский язык (интенсивный курс)*. «Хэтер». Казань.

Szafiullina 2001 = Ф. С. Сафиуллина. *Татарский на каждый день*. «Хэтер». Казань.

Szentkatolnai Bálint Gábor 1877. *Kazáni-tatár nyelvtan. (Hang-, alak- és mondattan)*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. Budapest.

Zakijev 1997 = Закиев М. З. Татарский язык. *Языки мира. Тюркские языки*. Издательство «Индрик». Москва. 357–372.

Fejes László

MTA Nyelvtudományi Intézet

fejes@nytud.hu

Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után

Benő Attila – Hegedűs Attila

1. Bevezetés

A főmondatbeli állítmányi szerepű *lehet* utáni mellékmondatot bevezető *hogy* kötőszó hiányáról, elmaradásáról Gugán Katalin írt egy hosszabb tanulmány részeként (2015). E tanulmány keretében a szerző a *hogy* elmaradása következtében létrejött mondatnani helyzetet kétféleképpen tartja magyarázhatónak: 1. a szerkezet a *hogy* nélkül is változatlanul két tagmondat. Erre utal például az a Szabó Magda-idézet, melyben az író egymást követő két mondatában egyszer a *hogy*-gyal szerkesztett változat szerepel, majd a következő mondatban a *hogy* nélküli (2015: 47). 2. A másik lehetőség, írja a szerző, hogy a *lehet*, beépülve az egykori mellékmondatba, mondathatározóként szerepel (Gugán Katalin erre is hoz példákat). Részben e tanulmány megállapításai, nyitva hagyott kérdései az összegzésben (51), részben egyéni impulzusok miatt kezdtük el figyelni és gyűjteni a *hogy* elmaradását. Ebben az írásban több kérdésre is választ keresünk: egyrészt, hogy hogyan magyarázható nyelvtanilag a *hogy* elmaradása következtében létrejött helyzet (e kérdésben válaszunk részben egybeesik Gugán Katalin megfigyelésével) – bár mindent kielégítő választ mi sem adhatunk, másrészt arra a kérdésre is választ keresünk (és talán meg is adjuk a választ), hogy mi az oka a *hogy* elmaradásának.

2. A *kell* és a *lehet* szerepéről

Tanulmányunkat a *kell*-lel kapcsolt szerkezet bemutatásával kell kezdenünk, mivel több szerző is az általa idézett példákban összekapcsolja a *kell* és a *lehet* szerepét (Horger 1934: 171, Posgay 1998: 267). A Magyar Grammatika (2000) a *kell* elmenjünk szerkezetet kettős állítmányként tárgyalja (Lengyel 2000: 396), elkülönítve a *neki el kell menni*-féle szerkezettől, melyben a *kell*-t főigeként, a *menni*-t pedig a mondat alanyaként elemzi (Kugler 2000: 406–407). É. Kiss Katalin a köznyelvi változatok (*el kell mennem; el kell, hogy menjek*) mellett

tárgyalja a nyelvjárási *el kellek menni* változatot is, ahol a *kell* modális segédigének mutatkozik. É. Kiss (2009) „redukált kötőmódú beágyazott mondat”-ként jelöli meg a *kell elmenjünk*-féle szerkezetet, ahol a *kell* főige, a *menjünk* pedig a kötőmódú alárendelt ige (2009: 225), behatolását, elterjedését pedig balkáni hatásként értékeli. Ez a balkáni (román nyelvi) kontaktushatás nemcsak az erdélyi nyelvjárásokban figyelhető meg, hanem terjesztette az erdélyi regionális köznyelv is, sőt aránylag korán adatolható az irodalmi nyelvben is (erről vö. A. Jászó 2003), nemcsak az erdélyiben, hanem azon túl is (vö. Márai 1991: 238).

A *lehet a lesz* ige *-het* képzős alakja. Eme állapotában ún. személytelen ige, mely leginkább a modalitás körébe tartozik (Kálmán 2015): kijelöli a világ egy lehetséges állapotát, amelyben benne van mind az objektív, mind a szubjektív modalitás (vö. Kiefer é.n. [2000]: 320–6). A *lehet* egy függő lehetőséget vezet be tartalomváró főmondatként (Hadrovics 1969: 195). A *lehet* vonatkozásában az ÉrtSz. I.5.c. (főmondat értékű használatban alanyi mellékmondat) fejezetében leírt példák mindegyikében a *lehet hogy* kötőszós mellékmondat áll (Vö. még Kugler 2000: 298: „a modális főmondatához mindig *hogy* kötőszóval kapcsolódik a mellékmondat”).

3. *Lehet hogy* nélkül

Először 2015 tájékán tűnt fel, hogy a *lehet* modalitásjelző (egyelőre maradjunk ennél a megjelölésnél) után elmarad a *hogy*: „*Lehet megmondom neki*”, „*Ha helyedben lennénk, lehet ezt csinálnánk*”. Ettől kezdve tudatosan figyeltük a hasonló, a *hogy*-ot elhagyó szerkesztést (a gépi gyűjtés nehézségét jelentette, hogy csak valamely kimondott/leírt jelenségre lehet kérdezni, a hiányára nem). A közölt példák tehát impresszionisztikusak, nem reprezentatívak, esetlegesek, nem felelnek meg egy tervezett kutatás gyűjtési kívánalmainak. Az itt megtárgyalni kívánt jelenség ugyanis elsősorban mint a nyelv történetében játszódó folyamat érdekes számunkra. A *lehet* utáni *hogy* elmaradása megfigyelhető mind a szóbeliségben, mind a szóbeliséghez közel álló írásbeliségben (blogok, reflexiók, kommentek).

A *hogy* törlése a szóbeliségben kétféleképpen jelenhet meg: az egyik mód, hogy a *lehet* és az utána következő (mellék)mondat között egészen rövid szünetet tart a beszélő, ezzel mintegy idézetjelletet ad a mellékmondatnak (ezt nevezi Kenesei István kettőspontos stílusnak: 1992: 679). A másik mód (és számunkra most ez a fontosabb) az, hogy a beszélő a *lehet* után egyáltalán nem tart szünetet, és úgy követi a ragozott igés vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó (tehát nem főnévi igenevet tartalmazó) mondat a *lehet*-et („*Lehet olyan vagyok, mint a lovak.*”; „*Lehet lassan el is indulunk*”; „*Lehet újra ősembernek kell lenni ...*”, „*Lehet nem volt jó választás*”, egy budapesti villamoson ellesett párbeszéd-ből, ahol a függőleges tagolójelek a beszéd ritmusát jelzik: „*Felhívott Ádám | mondta hogy | lehet nem is mennek*”, a Vibovit Aqua gyerekvitaminnak televízióban sugárzott hirdetéséből: „*egy nehéz nap azt jelenti, lehet kell kis segítség*”). A szóbeliséghez közel álló írásbeliségben is kétféleképpen jelenik meg a *hogy* elhagyása: vagy vesszővel elválasztva a *lehet*-et a mellékmondatától: *Lehet, nem*

becsülik sokra a magyarságukat¹; Lehet, attól féltek, hogy nekem van szabad akaratom², vagy anélkül. Erre példaként érdemes megfigyelni a következő három idézetet, ahol a leírók láthatóan ügyelnek a helyesírásra a vesszőhasználatban [még ha az nem mindenkor sikerül is], de a lehet utáni hogy elhagyása spontán fogalmazódik meg: „És még ha el is érnénk a fénysebességet és eljutnánk messzi messzi galaxisokba, majd kagylókat gyűjtve a tengerpartokról bevásárolva a szuvenírboltokban visszafordulnánk, mint valami sétakocsikázásról, vagy Bonz Géza szavaival : mint Iván aki jól végezte Olgát, nem lenne kinek elmondani hogy mit találtunk, mivel lehet már a földi civilizáció sem létezne, nemhogy a rokonaink akik rég megöregedtek és már nem élnek”³, „Lányok, srácok, ma megtapasztalható a filmbuzi ereje, csak az a baj, hogy az RTL Klub félreértett minket. Mint tudjátok, az Oscar show alatti kommentátorokat évről évre ugyanúgy utálta mindenki, én a posztban ti a kommentekben, ezt az RTL nem azzal hidalta át, hogy kivette a két műsorvezetőt, hanem egyszerűen idén semmilyen módon nem adja az Oscart. De lehet csak a válság tett be a költésbe. A baj viszont, hogy német adóim nincsenek. Brühühü, vagy ilyesmi. Így a liveblog létrejött kicsit kérdéses, bár lehet akad stream, 2 körülre már kiderül. Aki viszont nézi, az majd itt a kommentekben azért nyugodtan kiélheti magát”⁴, „Hát, ha én szembesülnék ezzel, legalább annyira lennék dühös, mint a röszkei kődobálók, és mivel 18 és 35 év közötti férfi lennék, aki egy háborús zónából jött, ahol a gyilkolás a napi rutin, lehet szereznek egy puskát”⁵.

4. Szerkezeti elem vagy szervetlen mondatrész?

Az írásban vessző nélküli, a beszédben pedig szünet nélküli *lehet* arról tanúskodik, hogy a *hogy* elhagyása megszünteti a *lehet* főmondati szerepét, a *lehet* bekerül a korábbi mellékmondatba. A kérdés a bekerülés mivolta: beépül-e a mondat struktúrájába, vagy szervetlen mondatrészként csak a mondat modalitását jelöli-e ki. Háromféle lehetőséget kell tehát számításba venni és további vizsgálat tárgyává tenni: 1. a *lehet* a kialakult új szerkezetben segédige. 2. a *lehet* a kialakult új szerkezetben módosítószó 3. a *lehet* a kialakult új szerkezetben kettős állítmány tagja.

1. A *lehet* (modális) segédige. Segédigeszerű szóként való megjelölése szerepel Lengyel Klára tanulmányában, aki szerint „a szóalakteremtő segédigék jellemzője az, hogy igenévi szóalakokhoz kapcsolódnak” (1999). Az ÉrtSz. (*lehet III.*) is állítja a segédigeszerű használatát kitett vagy odaértett főnévi igenévi alannal vagy esetleg mellékmondatl (szinte az összes példájában főnévi igenév szerepel). (Kenesei István három egyértelmű segédigét jelöl meg a magyar-

¹ 2018. 05. 19. <https://aristo.pestisracok.hu/keresztény-europa/>

² 2018. május 28. <https://magyaridok.hu/belfold/toroczkaik-attol-feltek-hogy-van-szabad-akaratom-3136402/>

³ http://mandiner.hu/cikk/20180314_elhunyt_stephen_hawking

⁴ <https://filmbuzi.hu/archives/2010/03/07/oscar-iden-lehet-lesz-liveblog-is/>

⁵ http://tutiblog.com/osszenott-ami-sosem-tartozott-ossze-liberalis-muszlim-szovetseg-europa-ellen/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201509

ban (*fog, szokott, talál*), melyekben közös, hogy mind főnévi igeneves kifejezéssel állnak (2000: 110), a *lehet*-et nem sorolja tehát közéjük. Kiefer Ferenc egyértelműen modális segédigének tartja a *lehet*-et (2000: 320), de nem tér ki a szintaktikai jellemzőkre. Szücs Márta Zita a *kell* kapcsán fejti ki, hogy noha a *kell* nemcsak infinitívusához kapcsolódik segédigeszerűen, hanem ragozott igéhez is, de mivel „a *kell* az idő- és módjelet, valamint a modális értéket” (2006: 213) hordozza, sajátos összetett állítmány részeként mégis csak segédige. Ez a megállapítás azért lényeges számunkra, mert az a *hogy* elmaradása következtében létrejött új szerkezetben szereplő *lehet*-re nem érvényesíthető: a *lehet* nem hordozza a mód- és időjelet.

2. A *lehet* módosítószó. [Mivel hagyományos grammatikai keretben gondolkodunk, ezt a terminust használjuk. Ez a kategória azonban nagy mértékben azonos a Gugán Katalin által használt mondathatározóéval]. A módosítószók egy része (*lám, talán, vajon, akár*) a főmondati állítmánynak a mellékmondatba való besüllyedése révén keletkezett (Mátai 2011: 104, 157–9), amint Juhász Dezső írja: „többnyire modális főmondatok voltak, jelentésüknel fogva viszonylag könnyen adaptálódtak módosítószóvá” (1991: 505). Nézzük meg a következő mondatot: *Lehet olyan vagyok, mint a lovak*. E mondatban a *lehet* helyettesíthető a *talán, esetleg, szinte, bizonyosan, feltehetőleg* stb. szavakkal, mely módosítószók mindegyike a lehetőség fogalmi jelentése valamely részletének hordozója. Ugyanúgy kifejezi a lehetőséget, mint a *-hAt* (**olyan lehetek mint a lovak*) (vö. Kiefer 2000: 321–5). Szintén tanulságos a következő példa: „A Sargentini-jelentés illetéktelenül, s ami kártékonyabb: kontraproduktívan avatkozott bele a lehet, soha sikerrel nem gyógyító, s ehelyett mindkét felet oly végzetesen és a végletekig elszegényítő folyamatba”⁶. Ebből a mondatból a mondatszerkezet sérelme nélkül kiemelhetjük a *lehet*-et. Ha azonban visszaillesztjük, egy egészen más, egy lehetséges világ kontextusába helyezi módosítószóként a közlés tartalmát. Nem tudjuk megjósolni, hogyan alakul a *lehet* sorsa. A gyorsabb beszédben ma is megfigyelhető ennek *lēt*-ként való ejtése, az alaki redukció pedig a módosítószóvá válás gyakori kísérő jelensége.

3. A *lehet* az ún. kettős állítmány tagja. A kettős állítmány terminust a nyelvleírók a *kell* (segéd)ige kapcsán tárgyalják (irodalmát részletesen l. Szücs 2006). Ebben az esetben a *kell* nem főnévi igenévvel alkot szerkezetet, hanem egy ragozott igével. A különbség a *lehet* és a *kell* ez irányú használata között csupán annyi, hogy míg a *kell* kötőmódú igét vonz a szerkezetben (felszólító módú igealakot), addig a *lehet* utáni magyarországi példáinkban az ige kijelentő módban áll. Ezzel szemben a jelenséget a népi nyelvhasználat szintjén tanulmányozó Horger Antal példái (Erdélyből és a kelet-magyarországi nyelvjárásokból) (1934: 171) nemcsak a *kell*-lel kapcsolatban hoznak kötőmódú igealakot, hanem a *lehet*-tel kapcsolatban is: *Bé lehet mennyek?, Lēhet elmények tisztelendő úr?*, (Posgay Ildikó példájában: „*lehet azt is megtanuljuk*” (1998: 267) nem egyértelmű, hogy kijelentő módú vagy kötőmódú-e az ige). Továbbá a Moldvában

⁶ https://hvg.hu/velemeney/20180928_Magyar_zsidok_a_Sargentini_jelentesben

igen általános és sok példával adathozható szerkesztésmódban megtaláljuk mind a felszólító módú igealakos, mind a kijelentő módú igealakos példákat is, ám itt lényegesen több a felszólító alakos példa, mint a kijelentő módú – vö. Péntek szerk. 2016.: *Ettől nem lehet mēggyujon/a falu/, Maga nem lehet bėjőjjen; Lēhet, elmēnek halászni, Ék /≠ ōk/ lehet monygyák úgy, de mi nem monygyuk* (a *lehet* szócikkében). Az igenév helyetti alanyi mellékmondat használata valószínűleg román nyelvi hatásra alakult, állítja Horger, aki meg is adja a *kell*-lel kapcsolatos konjunktívuszt vonzó román nyelvi szerkezetet (1934. 171-2), és ezt az állítást támaszthatja alá a Moldvában gyakori kötőmódos szerkesztés is. Írásunk további menetében azt a kérdést tárgyaljuk, hogy a napjaink magyarországi nyelvhasználatában adathozható kijelentő módú szerkesztés összefügg-e a moldvai nyelvjárásban megfigyelhető, a román konjunktívuszt másoló szerkesztésmóddal, vagy esetleg további forrásai is lehetnek.

(Nem tárgyaltuk a Kenesei István által felvetett „kettőspontos stílust”, mivel látható, hogy az élő nyelvi példákban nem idézetszerű a *hogy* törlése által kiváltott helyzet. Szintén nem tárgyaltuk Kálmán László felvetését, miszerint a *lehet* és a *kell* ún. fél-igék, vagyis félig igék, félig főnevek. Ezt a megállapítást Kálmán a *kell lesz* és a *lehet lesz* szerkesztés alapján teszi, de itt nem egy nomen és egy (lét)ige kapcsolatáról van szó, hanem egy analitikus szerkesztésmódról, mely nyelvjárás szinten nemcsak a jövő időben található meg, hanem az ún. összetett múlt idő használatában a keleti nyelvjárásokban ma is, továbbá a régiségben szélesebb nyelvjárás területen is érvényes volt.)

5. Román nyelvi analóg szerkezetek

A románban a *lehet* + *ragozott ige* típusú szerkezet párhuzamát látjuk a (*se*) *poate să* + *ragozott ige* szerkezetében. Ez megjelenhet visszaható alakban (*se poate să*) és cselekvő formában (*poate să/a putea să*) egy explicit módon megnevezett alany után.⁷

5.1. A visszaható szerkezet rendszerint konjunktívuszi alakban használatos a románban. A köznyelvből, a sajtónyelvből vagy az informális írásbeliségből is számos adatot idézhetünk erre:

*Se poate să iasă la pensie.*⁸
REFL *lehet* CONJ kimenjen -ra nyugdíj
'Lehet, hogy nyugdíjba megy.'

⁷ A románban szófajilag megkülönböztetik a *poate* 'lehet' szót mint határozószót a lehetőséget, képességet, megengedést kifejező *putea* igétől. A *poate* alakilag egybeesik a *putea* ige egyes szám 3. személyű alakjával, amelyből ered. Az ige végső forrása a vulg. latin **potere*.

⁸ <https://legislatiamuncii.manager.ro>

*Se poate să răspunzi la problema?*⁹
 REFL *lehet* CONJ válaszolj -ra probléma
 'Lehetséges volna, hogy válaszolj a problémára?'

*Se poate să o anulăm cererea.*¹⁰
 REFL *lehet* CONJ azt érvénytelenítjük kérvény.
 'Lehet (lehetséges), hogy érvénytelenítjük a kérvényt.'

A moldvai magyar tájnyelvi szótárból (Péntek 2016-17) származó adatokban ennek a szerkezetnek az analógiáját láthatjuk:

Még lehet aggyuk.
Hümlübül is lehet mēgholjanak.
De az ijent nem lehet meglugozza.
Nem lehet mēnnyenek vadászni.
Nem lehet megpald (a gyermeket).

Ezekben a mondatokban a *lehet* kötőmódban álló igét vonz, akárcsak a románban a *se poate să...* szerkezet. Az ilyen szintagmákban a *lehet* szót módosítószónak vagy modális segédigének tekinthetnénk. Megítélésünk szerint az ilyen jellegű mondatokban a *lehet* inkább modális segédigeként viselkedik, mivel tagadó alakba tehető, és ez a hasonló jelentésű módosítószóknál nem lehetséges (**nem talán, *nem esetleg, *nem feltehetőleg*).

A románban a *se poate să* szerkezet a konjunktívuszi alakban használt létigével (*fi[e]*) együtt is jelentkezhethet:

*Se poate să fie prea devreme.*¹¹
 REFL *lehet* CONJ *legyen* túl korán
 'Lehet, hogy túl korai.'

Se poate să fie din această cauză.
 REF *lehet* CONJ *legyen* -ből ez ok.
 'Lehet, hogy ez az oka.'

Úgy tűnik, ezt a grammatikai mintázatot (rom. *poate să fie* [CONJ]) látjuk érvényesülni a moldvai magyar megnyilatkozások némelyikében:

Most több nem lehet lēgyēn.
Lehet legyen tál és.
Negyvenhiét esztendeje lehet lēgyēn.
Illyen nem lehet lēgyēn.

⁹ <http://brainly.ro/tema/5378294>

¹⁰ <https://www.examenultau.ro/blog/totul-despre-admiterea-la-liceu>

¹¹ <https://ro-mamma.com/subiecte/test-de-sarcina-facut-prea-rapid>

A román szerkezeti modell követését az is jelzi, hogy a fentebb idézett csángó nyelvi adatokban a segédige episztemikus modalitást fejez ki, a beszélő véleményét tükrözi egy bizonyos tényállás valószínűségéről, bizonyosságáról, akárcsak a románban a *se poate să + konjunktívuszi igelak* szerkezettel alkotott mondatok.¹² Megjegyzendő, hogy ez az episztemikus jelentés csak a román visszaható szerkezeti mintát követő mondatokban egyértelmű. Ahol a román modális minta nem visszaható, hanem cselekvő értelmű (*poate/putea să + konjunktívuszi igelak*), akkor deontikus modalitást jelez:

Maga nem lehet bójójen.
Magik bé lehet mennyenek Dzsidasra.

5.2. A románban **cselekvő értelmű** *poate să* + ragozott ige konjunktívuszban szerkezet rendszerint az alany után áll:

România poate să viseze.
 Románia lehet CONJ álmodjon
 'Románia álmodhat.'

Preşedintele României poate să dizolve Parlamentul.
 Elnöke Romániának lehet CONJ feloszlassa Parlament.
 'Románia elnöke feloszlathatja a Parlamentet.'

Ei pot să sprijine aceste eforturi.
 Ők lehet CONJ támogassák ezek erőfeszítések
 'Ők támogathatják ezeket az erőfeszítéseket.'

Tehát a szerkezet ilyen formában is felírható: ALANY + 'LEHET' + V-CONJ. Ezt a szerkezetet látjuk érvényesülni az alábbi, moldvai beszélők megnyilatkozásában, amelyekben az alany a mondat elején megjelenik, jóllehet köznyelvi normaérzék szerint el is maradhatna, hiszen az igei forma utal a cselekvő személyére:

Magik le lehet nyuguggyanak.
Maga lehet legyen az én fíjam.
Én is lehet vala mongyam: gibosz (= púpos).

Az idézett adatok azt jelzik, hogy a *lehet* modális segédigét követő konjunktívuszi alakban használt ige román kontaktushatásként értelmezhető szerkezet, amint ezt Horger Antal (1934) is feltételezte.

Ugyanakkor az is jelzés értékű *lehet*, hogy a moldvai nyelvjárásban a *hogy* kötőszó nélküli, kijelentő módú ígés szerkezetre is van néhány adatunk:

¹² Az episztemikus modalitás fogalmával kapcsolatban I. Palmer (1993), Kiefer (2000: 306–309), Langacker (1991: 277).

Lehet, ad valamit.

Lehet, még tanácsalnak lëssz ('bizonyára beszélgetnek még').

Lehet, megmelegült (a víz).

Lehet, kicsibbet nem ittam, hanem többet.

A románban hasonló módon a *poate*, modalitást kifejező partikula kijelentő módú igével is használható (kötőszó nélkül), ami szintén mintául szolgálhat a kötőszó elhagyására:

Poate vine și o știre bună!

Lehet jön (IND) is egy hír jó

'Lehet, jön egy jó hír.'

Poate știe ceva.

Lehet tud (IND) valami

'Lehet, tud valamit.'

6. A *lehet elmegyek* típusú szerkezet az erdélyi magyar írott nyelvváltozatokban

A *lehet elmegyek* típusú szerkezet Erdélyben írott köznyelvi szövegekben is természetes, megszokott nyelvi formaként használatos. Feltűnő, hogy a *lehet* és a ragozott ige között a vessző olyan szövegekben is elmarad, amelyekben más helyeken szabályosan, következetesen jelenik meg a mellékmondatokat elválasztó vessző:

*Elárulta, lehet visszajön a régióba, mivel úgy hallotta, sok itt a gólya, megnézné ezeket is.*¹³

*A BB 10.2 frissítés a BlackBerry Z10-re és a Q10-re biztosan elérhető lesz, a BlackBerry Q5-ről egyelőre nem volt szó, lehet kimarad belőle.*¹⁴

Figyelemre méltó, hogy még a szerkesztett, korrektúrázott sajtószövegekben is megfigyelhető, hogy olykor hiányzik a vessző a *lehet* és az ige között, ami bizonyos értelemben a beszélő normatudatára és a *lehet* segédigei funkcióban való használatára utalhat:

*Lehet hiányzik az a szociális média, ahonnan meg lehetne tudni, hogy hol, milyen segítségre van szükség.*¹⁵

*Ha pedig sejtji, lehet nem tudja, hogyan kell ezt kezelnie.*¹⁶

¹³ <https://szekelyhon.ro/aktualis/haromszek/sylvia-plachy-fotoit-mutattak-be-sepsiszentgyorgyon>

¹⁴ <https://m.iponcomp.ro/hir/bemutatkozott-blackberry-z30/26936>

¹⁵ www.frissujsg.ro/beszalgetes-a-civil-szervezetekrol-viii/

*Nagy dilemma, egyelőre meg tudjuk Európában engedni magunknak, hogy válogassunk, azonban **lehet eljőn** az idő, amikor rá leszünk kényyszerülve a génmódosított gabonákra.¹⁷*

Amíg a magyarországi használatban a *lehet* kötőszó nélküli előfordulásai szövegszerűséghez közel álló szövegekből (blogokból, kommentekből) származnak, Erdélyben több írott sajtónyelvi adat arra enged következtetni, hogy ez természetes szerkezet a regionális köznyelvi megnyilatkozásokban is. Olyan, regionális lapokból származó mondatok jelzik ezt, mint a kolozsvári *Szabadság* és *Krónika*, a szatmári *Friss Újság*, a csíkszeredai *Hargita Népe* vagy a marosvásárhelyi *Népújság*:

*Rengetegszer mondtam már Tamásnak, tegyék el ezeket a legalsó polcra, s rakjunk valami értéktelenebbet helyette, hiszen nehéz őket újra beszerezni, egyikét-másikat **lehet, ki sem adták** mostanában.¹⁸*

*Szóval mindezeket, és ehhez hasonló dolgokat is csinálhatnánk nagyon sok, napi teendőnk helyett, és **lehet föl sem tűnne** a különbség.¹⁹*

*Egyértelműen sikerként értékeli választási szereplését az RMDSZ, fölényes győzelmet aratott a PSD, kudarcot vallott a PNL, harmadik lett az USR, Băsescu pártja **lehet, be sem jut**.²⁰*

***Lehet, be van öltözve** télapónak.²¹*

*Az alkalmi fogyasztóknak **lehet, fel sem tűnik**, hogy melyik milyen kalács, hiszen nincs összehasonlítási alapjuk.²²*

A sajtónyelvi szövegeken kívül szépirodalmi alkotásokban is előfordul ez a szerkezet. Az eddigiekben Bodor Ádám, Láng Zsolt és Bogdán László dráma- vagy prózaszövegében találtunk olyan mondatokat, amelyekben a *lehet* és az ige között elmarad a *hogy* alárendelő kötőszó:

***Lehet, út kell szerveznem** a napomat (Bodor Ádám: Sinistra körzet).²³*

¹⁶ www.archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/print...vm/id/.../false

¹⁷ <http://penzsinalok.transindex.ro/globalis/20110916-elelmiszertpiac-rovid-kozep-es-hosszutavon>

¹⁸ <http://szabadsag.ro/-/borisz-a-konyvtaros>

¹⁹ https://kronika.ro/szempont/jogpalma_text

²⁰ <http://www.frissujsg.ro/hat-szazalekon-felul-az-rmdsz>

²¹ <https://hargitanepe.eu/an-gya-li-kis-or-dog/>

²² <https://www.e-nepujsg.ro/articles/kürtösünnep>

²³ <http://literart.org.ro/files/Bodor--dam.pdf>

*Lehet, András is azért késik, mert még mindig azt keresi (Láng Zsolt: Játék a kriptában).*²⁴

*Persze, kortyol vodkájából lemondóan az árnyas kocsmakeremben, ez még nincsen beütemezve, és lehet, nem is lesz soha... (Bogdán László: Képek és tükörképek).*²⁵

Az erdélyi adatok regionális köznyelvi státusa és használati elterjedtsége azt jelezi, hogy ez a szerkesztésmód természetes, megszokott az erdélyi beszélők számára. A MNSZ korpuszát vizsgálva, egy friss kutatás azt jelzi, hogy ez a szerkezet az erdélyi alkorpuszban gyakoribb, mint bármelyik más olyan alkorpuszban, ahol egyáltalán megjelenik (Deme–Gugán–Sass–Mády 2017). Ezek alapján feltételezhető, hogy a hatás a magyar nyelvterület keleti részéről indul, akárcsak a *kell menjek* szerkezet esetében.²⁶

7. Adatolható-e a *lehet elmenjek* → *lehet elmegyek* váltáson alapuló szerkesztés a magyarországi keleti nyelvjárásokban?

Ha erre találnánk adatokat, az azt a feltételezést erősítené, hogy a románból eredő, a moldvai magyar nyelvjárásokban jelen levő és az erdélyi magyar köznyelvben megmutatkozó (terjedő) jelenség a magyar köznyelvi használatba is a nyelvjárás közvetítésével halad előre. Erre azonban nem találtunk példákat. A nyelvjárás olvasókönyv (Hajdú–Kázmér 1974) hoz ugyan néhány adatot a *kell*-lel kifejezett kettős állítmányra Székelykevéről és romániai kutatópontokról (216–217, 268, 286), sőt egy klézsei szövegben még a *lehet* is előfordul (leginkább módosítószóként): „*Várja, hogy lehet étel lesz neki, mikor hazamenen.*” (285), de egyrészt ezek a hatvanas-hetvenes években felvett szövegek, másrészt nem magyarországiak. A keleti magyarországi nyelvjárásokból közöl beszélgetéseket Kálnási Árpád (1995, 1999), nála egyetlen helyen találtunk a *kell*-lel kifejezett kettős állítmányra példát (1995: 25), de a *lehet* esetében mindenütt a főnévi igenévvel szerkesztett megoldást találjuk (pl. 1999: 97, 149 stb.).

8. Összegzés

Kutatásunkból úgy tűnik, nem találunk nyelvjárás jellegű kapcsolatot a moldvai magyar nyelvjárásokban megtalálható, a román kötőmódot másoló szerkesztés, és napjaink magyarországi nyelvhasználatában megjelenő, a *lehet* után kijelentő módot alkalmazó beszédmód között. De feltételezhető a kapcsolat az erdélyi regionális köznyelvi helyzetű, az irodalmi nyelvben is jelen levő szerkesztésmód és a magyarországi beszélt köznyelvi használat között. Valahogyan úgy, ahogyan a *kell*-lel kapcsolt redukált szerkezetű beágyazott mondat is megjelent a

²⁴ <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=591>

²⁵ <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=156>

²⁶ A mai erdélyi nyelvhasználatban érvényesülő szintaktikai kontaktusjelenségekkel kapcsolatban I. Benő (2014: 123–133).

magyarországi nyelvhasználatban (és ennek a jelenléte, mintaadó, analogikus hatása talán fel is erősítette a *lehet* utáni *hogy* törlését). A folyamat tehát a következő lehetett: 1. román konjunktívuszt vagy kötőszó nélkül indikativuszt másoló, a *hogy*-ot elhagyó nyelvjárási szerkesztésmód → 2. *hogy*-ot elhagyó indikativuszos erdélyi regionális köznyelvi szerkesztésmód → 3. ezt másoló magyarországi köznyelvi szerkesztésmód. Meglátásunk szerint mivel mind a *kell* mind a *lehet* elsősorban a modalitás kifejezésére szolgál, a jelentéskülönbség adhatja azt, hogy a szükségességet jelentő *kell* kötőmódot vonz (és így egybeesik a román formával), az általános lehetőséget kifejező *lehet* viszont napjaink erdélyi és magyarországi példáiban kijelentő módot igényel.

Mindez azt jelzi, hogy a magyarországi adatokban nem közvetlen, hanem közvetett, az erdélyi regionális köznyelvből származó, de végső soron román nyelvi mintát követő hatásról beszélhetünk, akár csak a *kell menjek* típusú szerkezet esetében. Ugyanakkor a belső fejlemény mint változási tendencia és az ezt felerősítő román hatás egybeesésének a lehetősége sem zárható ki.

Hivatkozások

- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Deme Andrea – Gugán Katalin – Sass Bálint – Mády Katalin 2017. Towards capturing implicit innovative language attitude using an auditory Implicit Association Test. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 6: 3–40.
- Gugán Katalin 2015. Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörölő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 2015: 38–53.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós (szerk.) 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos kiadása.
- A. Jászó Anna 2003. Transzsilvanizmusok és a *kell menjek* szerkezet Wass Albert műveiben. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 537–542.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 501–513.
- Kálmán László 2015. Féligékek és alig-igék. www.nyest.hu/hirek/feligek-es-alig-igek.
- Kálnási Árpád 1995. *Népi beszélgetések Szatmárból*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.
- Kálnási Árpád 1999. *Civis beszélgetések Debrecenből*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.

- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 529–713.
- Kenesei István 2000. A segédige a magyarban. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 108–111.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000] *Jelentésmélet*. Corvina. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2009. *Nekem el kell menni / el kell mennem / el kell, hogy menjek / el kell menjek / el keltek menni*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKÉ BTK. Piliscsaba. 213–228.
- Kugler Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 292–304.
- Kugler Nóra 2000. Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 405–413.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar I–II*. Stanford University Press. Stanford.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123: 116–128.
- Lengyel Klára 2000. Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 394–404.
- Márai Sándor 1991. *Föld, föld!* Akadémiai Kiadó, Helikon. Budapest.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Palmer Frank R. 1990. *Modality and the English Modals*. Longman. London – New York.
- Péntek János (szerk.) 2016-17. *A moldvai magyar tájnyelv szótára*. I–II. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Posgay Ildikó 1998. *El kell mondjam...* (Élőnyelvi vizsgálatok az erdélyi értelmiség körében). In: Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 266–270.
- Szücs Márta Zita 2006. Kettős állítmány a magyar nyelvben. *Nyelvtudomány* 2: 211–221.

Benő Attila

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

attilabe@yahoo.com

Hegedűs Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Magyar Nyelvészeti Tanszék

hegedus.attila@btk.ppke.hu

A *vaegy* az erdélyi magyarban: kontaktusjelenség és/vagy belső fejlemény?

Halm Tamás – Bende-Farkas Ágnes

1. Bevezetés¹

Jelen tanulmány témája a *vaegy* (más írásmóddal: *vajegy*) szócska:

- (1) *Ha létezik vaegy update, le fogod tudni tölteni.*²
'Ha létezik valami update, le fogod tudni tölteni.'

A *vaegy* a magyar nyelv erdélyi változataiban széles körben használatos, elsősorban a beszélt nyelvben, ill. a beszélt nyelvhez közeli írott regiszterekben (magánlevelezés, naplók, újságírás, internetes fórumok és blogok). Erdélyen kívül viszont gyakorlatilag ismeretlen. Bizonyos használatait már a 19. században leírták (Krizsa 1863a, Czuczor–Fogarasi 1874), de formális elemzésnek legjobb tudomásunk szerint még nem képezte tárgyát.

Tanulmányunkban kimutatjuk, hogy a *vaegy*-nek a mai erdélyi magyar köznyelvben valójában több, egymástól eltérő használata, ill. jelentése van: a *vaegy* mint indefinit determináns (*vaegy könyv* 'néhány könyv', 'some books'), *vaegy* mint antispecifikus indefinit³ (*vaegy könyv* 'valami könyv', 'some book or other'), *vaegy* mint approximátor (*vaegy öt könyv* 'kb. öt könyv', 'about five

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 201–216.

¹ Az itt bemutatott kutatás a Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2 projektum (NKFI112057) és az MTA Prémium Posztdoktori Programja (PPD023/2017) támogatásával valósult meg. Szeretnénk kifejezni a köszönetünket É. Kiss Katalinnak, Pintér Lillának, a *Nyelvelmélet és kontaktológia 4* (2018) konferencia résztvevőinek, valamint ezen kötet szerkesztőinek és lektorainak kérdéseikért és tanácsaikért.

² A példák, hacsak másként nem jelöljük, az elektronikus és nyomtatott forrásokból előállított 164 elemű adatbázisunkból származnak. A grammatikalitási ítéleteket anyanyelvi beszélőkkel is ellenőriztük.

³ Az antispecifikus indefinitnek a szakirodalomban más neven is ismertek: episztemikus indefinitnek, bizonytalan referenciájú elemek (l. 3.1). Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban az indefiniteket határozatlan leírásoknak is nevezik; ez utóbbi jelzős szerkezet, bár talán szabatosabb, de egyben nehezebb is, ezért ebben a dolgozatban az *indefinit* terminus használata mellett döntöttünk.

books’) – ezek természetesen mind történeti eredetükben, mind jelenlegi jelentésükben közel állnak egymáshoz.

Történeti korpuszadatok, valamint szemantikaelméleti megfontolások alapján bemutatjuk, hogy a *vaegy* fenti jelentései történetileg a *vagy egy* ’kb. egy’ kifejezés többlépcsős, és egyes pontokon elágazó átértelmezéséből származtathatóak. Az erdélyi magyar nyelvváltozatokkal hosszú ideje erős kontaktushelyzetben lévő román nyelvből ismert antiszpecifikus indefinit *vreun* (Farkas 2002b, Fălăuş 2014) mint analógia nagy valószínűséggel megerősítő és gyorsító szerepet játszott ebben a folyamatban.⁴

Végül pedig elhelyezzük a *vaegy*-et az antiszpecifikus indefinitek több más nyelv korábbi vizsgálata alapján kidolgozott tipológiájában, rámutatva, hogy a *vaegy* olyan antiszpecifikus indefinit, amelyhez gyenge egzisztenciális elkötelezettség társul a beszélő oldaláról (ebben is a *vreun*hoz hasonlítva).

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pontban a *vaegy* jelenlegi használatait mutatjuk be leíró jelleggel. A 3. pontban a *vaegy* mai használatainak formális szemantikai elemzését adjuk meg. A 4. pontban a formális történeti szemantika eszköztárával tárjuk fel a *vaegy* szó kialakulásának és jelentésmódosulásainak nyelvtörténeti folyamatát. Az 5. részben néhány nyitott kérdést vetünk fel, a 6. rész pedig a tanulmány összefoglalása.

2. Adatok

A *vaegy* szócska egyik ma is használatos jelentésében a *néhány* szinonímája (2). Ezt az értelmezést már Kriza János a *Vadrózsák* népköltési gyűjteményhez kiadott *Tájszótára* (1863b), valamint az 1874-es Czuczor–Fogarasi szótár is ismerteti, és a székely nyelvjárások sajátjának tekinti.

- (2) *Tehetünk bele vaegy szem kását is.*
 ’Tehetünk bele néhány szem kását is.’

E fenti használat a mai erdélyi magyar köznyelvben is tovább él, emellett azonban a *vaegy* manapság antiszpecifikus indefinitként is használatos (’valami x’, ’some x or other’):

- (3) *Ha létezik vaegy update le fogod tudni tölteni.*
 ’Ha létezik valami update, le fogod tudni tölteni.’

A *vaegy* használható approximátorként⁵ is számnevek előtt (’kb. n x’):

⁴ A *vreun* a *vrea* ’akarni’ igére visszamenő partikulából és az *un*, *o* ’egy’ számnévből / határozatlan névelőből tevődik össze. Hímnemű, default alakja *vreun*, nőnemű (és a többesszámnál is használt) alakja a *vreo*. Példák: *vreun muzeu* ’valami múzeum’, *vreo carte* ’valami könyv’, *vreun kilogram de cafea* ’kb. egy kiló kávé’, *vreo două kilograme de cafea* ’kb. két kiló kávé’.

⁵ A *körülbelül* és a hasonló funkciójú, közelítő értéket kifejező partikulák elnevezését és szófaji besorolását (határozószók, módosítószók?) illetően nem egységes a magyar leíró szakirodalom.

- (4) *A tenyere^men van vaegy öt vérhólyag.*
'A tenyere^men van kb. öt vérhólyag.'

Végül pedig a *vaegy* használható approximátorként mérő kifejezések előtt is ('kb. n egység'). N=1 esetén a számnév érdekes módon kötelezően elmarad:⁶

- (5) *Még fennebb sétáltunk vaegy fél kilométernyit a Borzia mentén.*
'Még fentebb sétáltunk kb. fél kilométernyit a Borzia mentén.'
- (6) *Hoztunk ehejt vajegy zsák pityókát magának.*⁷
'Hoztunk ehelyt kb. egy zsák pityókát magának.'

A *vaegy* ebben eltér a többi approximátortól, melyek után a számnév nem hagyható el:

- (7) a. **körülbelül* zsák(nyi) krumpli b. *körülbelül* egy zsák(nyi) krumpli
- (8) a. *vaegy* zsák(nyi) krumpli b. **vaegy* egy zsák(nyi) krumpli

Érdeemes megvizsgálnunk, hogy a *vaegy* fenti használatai mely szemantikai, ill. mondattani környezetekhez kötődnek. Az összegyűjtött korpuszadatok, valamint az anyanyelvi beszélők elfogadhatósági ítéletei alapján egyértelmű, hogy a *vaegy* 'néhány' és a *vaegy* 'kb.' bármilyen szemantikai környezetben megjelenhet. Ezzel ellentétben a *vaegy* ('valami x', 'some x or other') előfordulása erősen korlátozott, és csak az alábbi környezetekben megengedett: episztemikus modális operátor hatóköre (9), kondicionális előtagja (10), felszólítás (11), adverbatív (12), óhajtás, feltételes mód (13), célhatározói alárendelt mondatok (14), kérdések (15) és habituálisok (16):

- (9) *A vaktyúk es találhat vajegy gyöngyszemet.*
'A vaktyúk is találhat valami gyöngyszemet.'
- (10) *Ha létezik vaegy update, le fogod tudni tölteni.*
'Ha létezik valami update, le fogod tudni tölteni.'

Mivel az ehhez kapcsolódó vitákban itt nem kívánunk állást foglalni, ezért a semleges approximátor terminust választottuk.

⁶ Egy bíráló felhívta a figyelmet, hogy a román *vreun* approximátori használata során is el kell maradnia az *un-o* számnévnek:

- (i) *Am timp să citească vre-o (*o) carte*
birt.1SG idő.MASC SUBJ.AUX olvas.1SG vaegy.FEM (egy.FEM) könyv.FEM
'Van időm vaegy könyvet elolvasni.'
- (ii) *Am timp să mănânce vreun (*un) măr*
birt.1SG idő.MASC SUBJ.AUX eszik.1SG vaegy.MASC (egy.MASC) alma.NEUTR
'Van időm vaegy almát megenni'

⁷ A szövegekörnyezet alapján kizárható a 'néhány zsák krumpli' olvasat.

- (11) [*az örökségemet*] adják **vaegy** esztelneki rászorulónak
'Az örökségemet adják valami esztelneki rászorulónak.'
- (12) *Ehelyt a ponkhálót verem, nehogy vajegy mérges ponk megmássza a lovakot.*
'Ehelyt a pókhálót verem, nehogy valami mérges pók megmássza a lovakat.'
- (13) *Bár vajegyét nyikkantott volna.*
'Bár valamit nyikkantott volna.'
- (14) *Nem tudok falura menni, hogy vajegy jó kövér bornyút hozzak.*
'Nem tudok falura menni, hogy valami jó kövér bornyút hozzak.'
- (15) *Van pasid, vagy tetszik vajegy fiu?*
'Van pasid, vagy tetszik valami fiú?'
- (16) *Vajegy virágcserepbe, ócskább csuporba, fazékba tettük.*⁸
'Valami virágcserepbe, ócskább csuporba, fazékba tettük.'

3. Szinkrón elemzés

3.1. Első közelítés

A *vaegy* mint indefinit determináns ('néhány', 'some') formális szemantikai szempontból jól jellemezhető (egzisztenciális) általánosított kvantorként (Barwise és Cooper (1981)):

$$(17) [[vaegy_{some}]] = \lambda f. \lambda g. \{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\} \neq \emptyset$$

- (18) *Férfiak nemigen vótak velünk, vajegy legény ütötte bé magát.*
'Férfiak nemigen voltak velünk, néhány legény ütötte be magát.'
 $\{x: \text{legény}(x) = 1\} \cap \{x: \text{beütötte-magát}(x) = 1\} \neq \emptyset$

A fenti formula intuitív jelentése az, hogy a 'legények' halmazának és a 'magukat beütött' személyek halmazának a metszete nem üres, tehát valóban 'volt néhány legény, aki beütötte magát'. Egy bíráló megjegyezte, hogy a *vaegy* általánosított kvantorként való elemzése nem elégséges, amennyiben nem olvasható le róla, hogy a *vaegy*-nek új diskurzusreferenst kell bevezetnie. Ez a feszültség azonban nem csak a *vaegy* elemzését jellemzi, hanem a határozatlan leírásokét általában: az általánosított kvantoros elemzés nem az individuumváltozóról szól, hanem két halmaz relációjáról. A *vaegy* esetében az általánosított kvantorként való elemzés a leggyengébb és a legáltalánosabb, afféle közös nevezőnek tekinthető.

⁸ Régi szokásokat leíró szövegből származik. Egy bírálói megjegyzésre válaszolva: a (16)-os példa epizodikus párját e cikk második szerzője nem tekinti elfogadhatónak, a kontextushoz illeszkedőnek:

(iii) #*Nem volt virágcserep a háznál, ezért vaegy csuporba ültettem a magot.*

A *vaegy* mint antiszpecifikus (episztemikus, kvodlibetikus stb.) indefinit determináns ('valami x', 'some x or other') pontos jellemzése már jóval összetettebb feladat, hiszen az indefinitnek jelentéstana bonyolult kérdés, mellyel jelentős és szerteágazó irodalom foglalkozik (Haspelmath 1997, Farkas 2002ab, Jayez és Tovená 2006, Aloni és Port 2010, Alonso-Ovalle és Menéndez-Benito 2010, Giannakidou és Quer 2013, Kamp és Bende-Farkas 2019 és mások).

Farkas (2002ab) ismert javaslatára szerint az indefinit főnévi kifejezések aszerint osztályozhatók, hogy milyen korlátokat helyeznek az általuk bevezetett változók kiértékelésére (value assignment). Az egyik kérdés a hatóköri specifikusság: az ún. értékelőfüggvény függ-e egy másik operátortól vagy sem. Ennek alapján beszélünk ún. függő indefinitekről (pl. *câte un/o* 'egy-egy' a románban, *egy-egy* a magyarban, vö. Farkas 1997): ezek értéküket egy másik, őket „vezérlő” operátortól nyerik. (Pl. a *Mindenki elvett egy-egy könyvet.* mondatban az *egy-egy* kiértékelése a *mindenki* univerzális kvantortól függ.) Ezzel szemben az ún. nem függő indefinitnek kiértékelése független bármely más operátortól.

A másik tényező az indefinitnek osztályozásában az ún. kvodlibetikus (tetszőlegességi) specifikusság: vajon a beszélő tudatában létezik-e egy kiemelt individuum, aki/ami a jelölete az indefinitnek. Ha igen, akkor partikuláris (vagy episztemikusan specifikus) indefinitekről beszélünk (pl. *egy bizonyos diák* 'a certain student'); ha nem, akkor pedig kvodlibetikus vagy (episztemikusan) anti-specifikus indefinitekről (pl. *valami diák* 'some student or other', *bármelyik diák* 'any student').

Az antiszpecifikus indefinitnek körén belül is különbség tehető aszerint, hogy az indefinit kiértékelésekor a teljes értékészletet figyelembe kell-e vennünk. Ha igen, akkor kimerítő variációról beszélünk, ide sorolhatók az ún. szabad választást kifejező elemek: pl. *bármelyik diák* 'any student' (Giannakidou 2001, Kratzer and Shimoyama 2002)⁹. Ha nem, akkor nem-kimerítő variációról van szó, pl: *valami diák* 'some student or another' (Giannakidou and Quer 2013, Farkas and Brasoveanu 2013).

Végezetül az ún. egzisztenciális elköteleződés alapján is csoportosíthatjuk az indefiniteket, vagyis annak alapján, hogy milyen mértékben elkötelezett a beszélő amellelt, hogy létezik az indefinit DP-nek olyan jelölete, ami igazá teszi az állítást (Farkas 2002ab).

Állításunk az, hogy a *vaegy* ('valami x', 'some x or other') olyan indefinit (19a), ami antiszpecifikus (19b) és gyenge egzisztenciális elköteleződést fejez ki (19c). A (19) alatti elemzésben az a. pont alatti lambda-kifejezés kiegészül a b. és c. pont alatti posztulátumokkal, amelyek a beszélő információs állapotára nézve fogalmazznak meg kikötéseket.

⁹ A szabad választást kifejező elemekről a magyarban l. Hunyadi (1991, 2002), Abrusán (2007), Bende-Farkas (2014, 2015), Halm (2016a,b).

- (19) a. $\lambda f.\lambda g.|\{h(f)\} \cap \{x: g(x) = 1\}|=1$ ahol h egy kiválasztási függvény¹⁰, amely a megfelelő ponton egzisztenciális lezárást kap¹¹

Az alábbi kidolgozott példában a *vajegy gyöngyszemet* tárgyi DP a generikus és a modális operátor alatt értelmeződik. A tág hatókörű értelmezés hiányát a kutatás jelen szakaszában a b. és c. pont alatti megszorításból vezetjük le.

A vaktyúk találhat vajegy gyöngyszemet.

'A vaktyúk találhat valami gyöngyszemet.'

$GEN(x) \diamond \exists CF(h).vaktyúk(x) \wedge talál(x,h(gyöngyszem))$

- (19) b. A *vaegy* ('valami x ', 'some x or other') csak antiszpecifikusan használható, vagyis akkor, ha a beszélő tudatában nincs egy kiemelt jelölete a *vaegy*-kifejezésnek (e korlátozás DRT-alapú formalizásához l. Jayez és Tovena 2006);
c. a beszélő csak gyengén van elköteleződve a *vaegy*-kifejezés által jelölt entitás létezése iránt.

A (19b)-ből és (19c)-ből következik, hogy az antiszpecifikus *vaegy* csak a már felsorolt környezetekben fordul elő (l. 2. pont): episztemikus modális operátor hatókörében (9), kondicionális előtagjában (10), felszólításban (11), adverbatív mondatban (12), óhajtó mondatban (13), célhatározói alárendelt mondatokban (14), kérdésekben (15) és habituálisokban (16).¹²

A *vaegy* mint számnevet módosító approximátor ('kb. n x ') az alábbi módon modellezhető formálisan:

$$(20) [[vaegy_{\text{approximately}}]] = \lambda n.\lambda f.\lambda g.|\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}| \approx n$$

- (21) *Ma elmentek innen a barakkunkból vajegy tízen bányamunkára alsórákosiak.*
'Ma elmentek innen a barakkunkból kb. tízen bányamunkára alsórákosiak.'
 $|\{x: alsórákosi(x) = 1\} \cap \{x: elment(x) = 1\}| \approx 10$

A fenti formula intuitíve azt jelenti, hogy az 'alsórákosi' személyek és az 'elment' személyek halmazainak metszeteként előálló halmaz számossága körülbelül tíz.

¹⁰ Kiválasztási függvény: egy nemüres halmazból kiválasztja annak pontosan egy elemét. Pl. $m_{(1...n)}$ kiválasztási függvények a nyelvészek halmaza fölött: $m_1(\text{nyelvészek})=\text{Chomsky}$, $m_2(\text{nyelvészek})=\text{Simonyi}$... $m_n(\text{nyelvészek})=\text{Pāṇini}$.

¹¹ A figyelmes olvasó beláthatja, hogy a (19a) alatti képlet mintegy bevezet egy diskurzusreferenst: $h(f)$ az f jelölte halmaznak az az eleme, amelyet a h függvény választ ki. A dinamikus, az újdonságra összpontosító (Heim (1982, 1983), Kamp (1981)), és a kiválasztási függvényeket alkalmazó halmazelméleti elemzések (Reinhart (1997), Winter (1997), Kratzer (1998)) összefüggéseit illetően l. von Stechow (2000).

¹² Ezen felül közös még a környezetekben, hogy bizonyos értelemben modálisnak tekinthetők – ennek jelentőségét az 5. fejezetben vizsgáljuk meg. A habituális mondatok modalitásával kapcsolatban l. Boneh és Doron (2010).

A *vaegy* mint mérő kifejezést módosító approximátor (kb. *n* egység *x*) (vö. Rothstein 2016, Schvarcz 2017) modellezése a fentihez nagyon hasonló:

$$(22) \text{[[vaegy}_{\text{approximately.measure}}]] = \lambda n. \lambda u. \lambda f. \lambda g. \text{MEAS}_{\text{type}(u)}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) \approx \langle n, u \rangle$$

(23) *kaptunk vajegy fél deci gabonapálinkát hozomra a kántortanító bögrecsárdájában*

'Kaptunk kb. fél deci gabonapálinkát hozomra a kántortanító bögrecsárdájában.'

$$\text{MEAS}_{\text{úrtartalom}}(\{x: \text{gabonapálinka}(x) = 1\} \cap \{x: \text{kap}(mi)(x) = 1\}) \approx \langle \text{fél}, \text{deci} \rangle$$

A fenti formula intuitív jelentése: azon dolognak, amelyre egyszerre igaz, hogy gabonapálinka és hogy mi kaptuk, a deciliterben kifejezett úrtartalma körülbelül fél egység.

3.2. Második közelítés

Az előző alpontban a két approximátori használat leírására egy-egy külön formulát adtunk. Könnyen belátható ugyanakkor, hogy ez a két formula egyesíthető. Mindkét esetben mennyiséget közelítünk: egy megszámlálható mennyiséget ('kb. *n* darab valami'), valamint egy mérhető mennyiséget ('kb. *n* egység valami'). Az egységes kezelésre két technikai megoldás adódik.

Egyrészt élhetünk a formális szemantikában több ponton is javasolt típus-többértelműség (type ambiguity, Partee és Rooth 1983, Hendriks 1987) feltételezésével. Ez esetben az approximátori *vaegy* jelentése kétértelmű, és az, hogy egy adott szerkezetben melyik jelentés 'aktiválódik', az a *vaegy*-gyel kombinálandó elem típusától függ:

$$(24) \text{[[vaegy}_{\text{approximately}}]] = \lambda n. \lambda f. \lambda g. |\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}| \approx n \text{ vagy} \\ = \lambda n. \lambda u. \lambda f. \lambda g. \text{MEAS}_{\text{type}(u)}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) \approx \langle n, u \rangle$$

A másik lehetőség, hogy a megszámlálható esetekben, amennyiben nincsen számnévi osztályozó (pl. *tucat*), egy implicit, 'db' jelentésű osztályozó jelenlétét feltételezzük, amelyet a # jellel fogunk jelölni:

$$(25) \text{[[vaegy}_{\text{approximately}}]] = \lambda n. \lambda u. \lambda f. \lambda g. \text{MEAS}_{\text{type}(u)}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) \approx \langle n, u \rangle$$

ahol $u \in \{\#, \text{deciliter}, \text{kilométer}, \text{gerezd} \dots\}$

A fenti formulában a mérték típusa a mérőkifejezés függvénye: $\text{type}(\text{liter}) = \text{űrtartalom}$, $\text{type}(\text{kilométer}) = \text{hosszúság}$, $\text{type}(\#) = \text{számosság}$, $\text{type}(\text{tucat}) = \text{számos-ság}$.¹³

Érdekes módon a *vaegy* indefinit determináns ('néhány', 'some') szintén hasonló formára hozható. Két halmaz ugyanis akkor és csak akkor diszjunkt, ha a metszetük számossága nulla. Vagyis (26) és (17) logikailag ekvivalensek:

$$(26) \llbracket \text{vaegy}_{\text{some}} \rrbracket = \lambda f. \lambda g. \text{MEAS}_{\text{cardinality}}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) > \langle 0, \# \rangle$$

4. Diakrón elemzés

4.1. Kiindulópont

A 'néhány' jelentésű *vaegy*-et már a Czuczor–Fogarasi szótár (1874) is a *vagy egy*-ből származtatta, bár magyarázatot nem fűzött hozzá. A *vagyegy* > *vajegy* > *vaegy* láncolat több szempontból is plauzibilis. Egyrészt erre utalnak a korpuszbéli gyakoriságok: míg a mai elektronikus forrásokban a *vaegy* dominál, a korábbi irodalmi és néprajzi szövegekben jellemzően a *vajegy*-et találjuk, a legkorábbi találatok között (1863)¹⁴ pedig a *vagyegy* is szerepel. Másrészt a feltételezett hangváltozás is tipikusnak tekinthető: fonológiai szempontból az intervokális palatális affrikáták [jʃ] gyengülése [j], majd pedig teljes eltűnése jellegzetes leníciós (gyengülési) folyamat (Szigetvári 2008).¹⁵ Végezetül bizonyos mai erdélyi magyar nyelvváltozatokból is ismert a *vagy* kötőszónak a *vaj* variánsa.

Bár ezen érvek meggyőzőek, egy fontos részlet még hiányzik a teljes képből: hol és hogyan történt a szemantikai átértelmezés, hogyan lett a *vagy egy*-ből *néhány*, antiszpecifikus indefinit vagy éppen approximátor? További kérdés, hogy ez a három jelentés hogyan kapcsolható össze? Ismeretes, hogy az ilyen funkciójú elemek más nyelvekben is hasonlóak egymáshoz, pl. az angolban: *some* 'néhány', *some or other* 'antiszpecifikus indefinit', és a *some* 'approximátor': *some twenty years ago* 'kb. húsz éve'.

Javaslatunk az, hogy az átértelmezés kiindulópontja a *vagy* alábbi, jól ismert approximatív használata lehetett:

(27) *Vasárnap óta aludtam vagy öt órát.*

'Vasárnap óta aludtam kb. öt órát.'

(28) *Most ismét vagy öt könyvet olvasok egyszerre.*

'Most ismét kb. öt könyvet olvasok egyszerre.'

¹³ Ez a kezelés alkalmazható azon esetekre is, ahol a *vaegy* jelentése 'kb. egy' (l. (6) fentebb):

(i) $\llbracket \text{vaegy}_{\text{approximately one}} \rrbracket = \lambda u. \lambda f. \lambda g. \text{MEAS}_{\text{type}(u)}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) \approx \langle 1, u \rangle$,
ahol $u \in \{\#, \text{deciliter}, \text{kilométer}, \text{gerezd} \dots\}$

¹⁴ (iv) *s jót nevetnek rajta – főként, ha vagyegy ügyetlent tettek föl* (Krizsa 1863b)

¹⁵ Ismeretes, hogy az indefinitnek sok nyelvben egy kérdőszó és a *vagy* értelmű kötőszó összetételéből keletkeztek, pl. japán *dare-ka* (szó szerint 'ki-vagy', jelentése 'valaki') (Haspelmath 1997: 164–169).

Bár e dolgozatnak nem tárgya az approximatív *vagy* keletkezésének kimerítő vizsgálata, feltételezhető, hogy e szerkezet egy *vagy*-koordináció első tagjának törlésével jött létre:

- (29) a. *Vasárnap óta aludtam négy vagy öt órát.*
 b. *Vasárnap óta aludtam ~~négy~~ vagy öt órát.*

4.2. *Approximatív vaegy*

Ismeretes, hogy a magyarban a szám+mérőegység kifejezések kétértelműek: a *fél kiló* jelentheti a *kiló* mértékegység felét vagy a *félkiló*-t mint mértékegységet. L. (30b) és (30c), melyek jelentése lényegében azonos, de szerkezete eltérő:

- (30) a. *Vettem egy kiló kenyeret.*
 b. *Vettem fél kiló kenyeret.*
 $MEAS_{\text{tömeg}}(\{x: \text{kenyér}(x) = 1\} \cap \{x: \text{vesz}(\text{én})(x) = 1\}) = <0.5; \text{kiló}>$
 c. *Vettem egy fél kiló kenyeret.*
 $MEAS_{\text{tömeg}}(\{x: \text{kenyér}(x) = 1\} \cap \{x: \text{vesz}(\text{én})(x) = 1\}) = <1; \text{félkiló}>$

Természetesen a mérő kifejezésekben található számnevek is módosíthatóak az approximatív *vagy*-gyal:

- (31) a. *Vettem vagy egy kiló kenyeret.*
 'Vettem kb. egy kiló kenyeret.'
 b. *Vettem vagy fél kiló kenyeret.*
 'Vettem kb. fél kiló kenyeret.'
 c. *Vettem vagy egy fél kiló kenyeret.*
 'Vettem kb. egy fél kiló kenyeret.'

Vegyük észre, hogy a (31c) és a (31b) jelentése azonos, bár szerkezetük eltér. Ennek köszönhetően éppen a (31c) alatti környezet lehetett az átértelmezés helye: *vagy egy* (approximatív *vagy* + *egy*) → *vagyegy* (számneveket módosító approximátor). Alább a (32a)-ban láthatjuk az átértelmezés előtti, eredeti olvasatot, a (32b)-ben pedig az átértelmezés utáni olvasatot:

- (32) a. *Vettem vagy egy fél kiló kenyeret.*
 kb. egy
 'Vettem kb. fél kiló kenyeret.'
 b. *Vettem vagyegy fél kiló kenyeret.*
 kb.
 'Vettem kb. fél kiló kenyeret.'

Fentebb, a (6)-os számú példában láthattuk, hogy a *vaegy* használható 'kb. egy' értelemben is. Ez a *vagy egy* (approximatív *vagy* + *egy*) → *vagyegy* (kb. egy) átértelmezésből származik:

- (33) a. *Vettem vagy egy kiló kenyeret.*
 kb. egy
 'Vettem kb. egy kiló kenyeret.'
- b. *Vettem vagyegy kiló kenyeret.*
 kb.egy
 'Vettem kb. egy kiló kenyeret.'

4.3. Vaegy ('néhány')

Ahogy fentebb, a (27)-es példában láthattuk, a *vagy n* jelentése 'kb. n'. A számnevek módosítására fókuszálva, a *vagy egy* 'kb. egy' formális ábrázolása a következő:

$$(34) [[\text{vagy egy}]] = \lambda f.\lambda g.\text{MEAS}_{\text{cardinality}}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) \approx \langle 1, \# \rangle$$

Szembetűnő, hogy ez nagyon hasonló a *vaegy* 'néhány' fordításához ((20), itt megismételve mint (35)):

$$(35) [[\text{vaegy}_{\text{some}}]] = \lambda f.\lambda g.\text{MEAS}_{\text{cardinality}}(\{x: f(x) = 1\} \cap \{x: g(x) = 1\}) > \langle 0, \# \rangle$$

A 'kb. egy' valójában egy 1-hez közeli pozitív számot jelent, vagyis egy alacsony, de nemzérus számosságot – hiszen a *János aludt vagy egy órát* mondatból következik, hogy *János aludt*, vagyis a 'kb. egy' által jelölt intervallum nem tartalmazhatja a 0-t. Bár a 'néhány' technikailag pusztán egy pozitív (nullánál nagyobb) számosságot jelöl (35), közzismert, hogy ehhez gyakran olyan inferencia társul, hogy ez a számosság alacsony. Vagyis a *vagy egy* 'kb. egy, kis számú' könnyen átértelmezhető volt úgy, hogy *vaegy* 'néhány', különösen azután, hogy az eredeti összetétel elhomályosult a fonológiai változások miatt (*vagy egy* \approx *vagyegy* $>$ *vajegy* $>$ *vaegy*).¹⁶

4.4. A vaegy mint antiszpecifikus indefinit

Az antiszpecifikus indefiniték (36) sok nyelvben, így például az angolban is használhatóak approximátorként, amint azt az eredetileg nem-specifikus indefinit *some* mutatja a (37)-es számú mondatban:

(36) *Some famous scientist once said that everything is relative.* Magyarul: (38).

(37) *I slept some five hours.*

Magyarul: (39).

Hasonló a helyzet a magyarban is:

¹⁶ Egy bíráló megjegyzi, hogy amennyiben elemzésünk helytálló, akkor a *vaegy kiló kenyér* kifejezés kétértelmű: a 'kb. egy kiló kenyér' és 'néhány kiló kenyér' jelentés egyaránt elérhető. Informánsaink szerint ez valóban így is van, mindkét jelentés elérhető.

(38) *Valami híres tudós azt mondta, hogy minden relatív.*

(39) *Tegnap éjjel aludtam valami öt órát.*

Bár a részletes elemzés túlmutat e dolgozat keretein, könnyen belátható, hogy miért alkalmazhatóak az antiszpecifikus indefinitok approximátorként. A (38)-as mondatban az antiszpecifikus indefinit *valami* a különböző elérhető lehetséges világokban más-más elemét jelöli a 'híres tudós' halmaznak:¹⁷

- w_1 -ben Galilei mondta, hogy minden relatív,
- w_2 -ben Albert Einstein mondta, hogy minden relatív,
- ...
- w_n -ben Stephen Hawking mondta, hogy minden relatív.

Míg az *öt óra* kifejezés bizonyos környezetekben jelenthet egy pontosan öt óras időintervallumot, jellemzőbb az a használat, amikor az *öt óra* azon időintervallumok halmazát jelöli, melyek kb.¹⁸ öt óra hosszúak. Ebben az értelemben az *öt óra* is halmazt jelöl, a *híres tudós*-hoz hasonlóan:

(40) [[híres tudós]] = {Galilei, Kepler, Albert Einstein, ..., Stephen Hawking}

(41) [[öt óra]] = {4h45m, 4h46m, ..., 5h14m, 5h15m}

Vagyis az elérhető lehetséges világokban az 'öt óra' halmaz különböző elemei elégitik ki a (33) alatti predikátumot:

- w_1 -ben 4 óra 45 percet aludtam,
- w_2 -ben 4 óra 46 percet aludtam,
- ...
- w_n -ben 5 óra 15 percet aludtam.

Mivel az episztemikus indefinitok, mint láttuk, szisztematikusan alkalmazhatók approximátorként, a nyelvelsajátítók könnyen eshetnek abba a hibába¹⁹, hogy, mintegy fordított irányban általánosítva, egy approximátort kezdenek el antiszpecifikus indefinitként használni, különösen, ha az approximátor tartalmazza az *egy* szócskát – a magyarban az *egy* számnév egybeesik az *egy* határozatlan névelővel:

¹⁷ Az antiszpecifikus (episztemikus) indefinitok és a lehetséges világok kapcsolatáról l. a 3.1-ben megadott irodalmat.

¹⁸ Az, hogy mi számít körülbelül megegyezőnek, a kontextus függvénye.

¹⁹ A „hiba” kifejezést természetesen itt nem normatív, kárhóztató értelemben használjuk, hiszen közismert, hogy a nyelvelsajátítás ezen apró tökéletlenségei természetes jelenségek, és a nyelvi változás egyik természetes mozgatórugójának számítanak (l. pl. Lightfoot 1979).

- (46) a. *Mari találkozhatott valami hírességgel, mégpedig Brad Pitt-tel.*
 b. *Mari találkozhatott vaegy hírességgel, #mégpedig Brad Pitt-tel.*

- (47) a. *Valami nagyokost tegnap jól lehúztak a kritikai rovatban.*
 b. *#Vaegy nagyokost rendszeresen lehúznak a kritikai rovatban.*

Az episztemikus-antispecifikus *vaegy*, amint már említettük, sok vonásában rokonítható a román *vreun* antispecifikus használatával: mindkettő antispecifikus, disztribúciója bizonyos környezetekre korlátozódik. A *vaegy* legfőbb megkülönböztető jegye, hogy nem fordulhat elő sem negatív környezetben, sem pedig monoton csökkenő kvantor hatókörében:

- (48) *#Kevés diák vett fel vaegy haladó kurzust.*

Munkahipotézisünk szerint a *vaegy* ú.n. pozitív polaritású elem (szemben a *vreun*-nal, amely viszont negatív polaritású). Mindemellett a *vaegy*-re is érvényes a *vreun*-ra megfogalmazott episztemikus megszorítás (Fălăuş 2015): egy *vaegy*-es mondat nem lesz minden episztemikus alternatíva szerint igaz. A megszorítás levezetésének szükséges feltétele az episztemikus *vaegy* (19) szerinti elemzésének módosítása: eszerint a *vaegy* közvetlenül kódol egy modális dependenciát – ez pedig hatóköri viselkedéséről is számot adhat, legalábbis ami a modális vagy nemveridikális kontextusokat illeti (l. (9)–(16)):

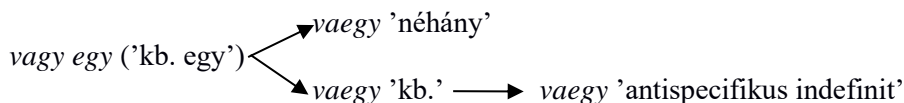
- (49) $vaegy_{episzt} = \lambda f.\lambda g.\lambda w. | \{h(f(w))\} \cap \{x: g(x) = 1\} | = 1$

6. Befejezés

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a *vaegy* az erdélyi magyarban három használatlal rendelkezik:

- 'néhány';
- approximátor ('kb.' vagy 'kb. egy');
- antispecifikus indefinit gyenge egzisztenciális elköteleződéssel ('valami x').

Ezek a használatok történetileg az approximatív *vagy* és az *egy* számnév együtteséből vezethetők le:

A *vaegy* kialakulása tehát alapvetően belső nyelvi fejlemény, feltételezhető azonban, hogy a román *vreun* analógiája szerepet játszott az átértelmezési folyamat gyorsításában és az új értelmezés megszilárdulásában. Ez magyarázhatja azt, hogy a *vaegy* csak a magyar nyelv erdélyi változataiban ismert.

Hivatkozások

- Abrusán Márta 2007. *Even* and Free-Choice *any* in Hungarian. In: E. Puig-Waldmüller (szerk.): *Proceedings of Sinn und Bedeutung 11*. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona. 1–15.
- Aloni, Maria – Angelika Port 2010. Epistemic Indefinites Crosslinguistically. In: Emily Elfner és Martin Walkow (szerk.): *Proceedings of NELS 36*. 1–14.
- Alonso-Ovalle, Luis – Paula Menéndez-Benito 2010. Modal Indefinites. *Natural Language Semantics* 18.1: 1–31.
- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981. Generalized Quantifiers and Natural Language. *Linguistics and Philosophy* 4.2: 159–219.
- Bende-Farkas Ágnes 2014. *Minden valaki* – Az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezéséhez. In: É. Kiss Katalin et al. (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 2. PPKE. Piliscsaba. 10–40.
- Bende-Farkas Ágnes 2015. The landscape of universal quantification in Old Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 62: 223–261.
- Boneh, Nora – Edit Doron 2010. Modal and temporal aspects of habituality. In: Malka Rappaport-Hovav, Edit Doron és Ivy Sichel (szerk.): *Syntax, Lexical Semantics, and Event Structure*. Oxford University Press. Oxford. 338–363.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874. *A magyar nyelv szótára*, VI. Kötet. Pest.
- Fălăuș, Anamaria 2009. *Polarity Items and Dependent Indefinites in Romanian*. PhD disszertáció. Université de Nantes.
- Fălăuș, Anamaria 2014. (Partially) Free Choice of Alternatives. *Linguistics and Philosophy* 37.2: 121–173.
- Fălăuș, Anamaria 2015. Romanian Epistemic Indefinites In: Luis Alonso-Ovalle és Paula Menéndez-Benito (szerk.): *Epistemic Indefinites: Exploring Modality Beyond the Verbal Domain*. Oxford University Press. Oxford. 60–81.
- Farkas Donka 1997. Dependent Indefinites. In: Corblin, Francis et al. (szerk.): *Empirical Issues in Syntax and Semantics*. Peter Lang. Bern. 243–267.
- Farkas Donka 2002a. Extreme Non-Specificity in Romanian. In: C. Beyssade et al. (szerk.): *Romance Languages and Linguistic Theory*. John Benjamins. Amsterdam. 127–153.
- Farkas Donka 2002b. Varieties of Indefinites. In: *Proceedings of SALT XII*. Cornell University. Ithaca, NY. 59–83.
- Farkas Donka 2006. Free Choice in Romanian. In: B. J. Birner és G. Ward (szerk.): *Drawing the Boundaries of Meaning, Neo-Gricean Studies in Pragmatics and Semantics in Honor of Laurence R. Horn*. John Benjamins. Amsterdam. 71–94.
- Farkas Donka – Adrian Brasoveanu 2013. A Typology of Specificity. *Revue Roumaine de Linguistique*. LVIII.4: 355–369.
- Farkas Donka – Adrian Brasoveanu 2015. Kinds of (Non-)Specificity. Matthewson, Lisa et al. (szerk.): *Companion to Semantics*. Wiley. Megj. a.
- Giannakidou, Anastasia 2001. The Meaning of Free Choice. *Linguistics and Philosophy* 24: 659–735.

- Giannakidou, Anastasia – Josep Quer 2013. Exhaustive and Non-Exhaustive Variation with Anti-Specific Indefinites: Free Choice versus Referential Vagueness. *Lingua* 126: 120–149.
- Halm Tamás 2016a. *The Grammar of Free-Choice Items in Hungarian*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Halm Tamás 2016b. The Syntactic Position and Quantificational Force of FCIs in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 63: 241–276.
- Haspelmith, Martin 1997. *Indefinite Pronouns*. Oxford University Press. Oxford.
- Heim, Irene 1982. *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Doktori értekezés. U. Mass at Amherst.
- Heim, Irene 1983. File Change Semantics and the Familiarity Theory of Definiteness. In: Bäuerle, Rainer et al. (szerk.): *Meaning, Use and Interpretation of Language*. Berlin–New York. De Gruyter. 164–190. Újra-kiadás: In: Partee, Barbara és Paul Portner (szerk.) 2008: *Formal Semantics. The Essential Readings*. Wiley. 223–248.
- Hendriks, Herman 1987. *Type Change in Semantics: The Scope of Quantification and Coordination*. Institute for Language, Logic and Information, University of Amsterdam.
- Hendriks, Herman 1993. *Studied Flexibility*. Doktori értekezés. ILLC, Universiteit van Amsterdam.
- Hunyadi László 1991. On the syntax of ANY and EVERY. In: B. Korponay et al. (szerk.): *Studies in Linguistics: A supplement to Hungarian Studies in English*. Kossuth Lajos University. Debrecen. 83–88.
- Hunyadi László 2002. *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar: On the Prosody–Syntax Interface*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Jayez, Jacques – Lucia M. Tovena 2006. Epistemic Determiners. *Journal of Semantics* 23.3: 217–250.
- Kamp, Hans 1981. A Theory of Truth and Semantic Representation. In: Groenendijk, Jeroen (szerk.): *Formal Methods in the Study of Language*. Mathematisch Centrum. Amsterdam. Újrakiadás: In: Von Stechow, Klaus és Alice ter Meulen (szerk.) 2013: *The Dynamics of Meaning. Selected Papers of Hans Kamp*. Brill. Leiden. 329–370.
- Kamp, Hans – Bende-Farkas Ágnes 2019. Epistemic Specificity from a Communication-Theoretic Perspective. *Journal of Semantics* 36.1: 1–51.
- Kratzer, Angelika 1998. Scope or Pseudo-Scope? Are There Wide-Scope Indefinites? In: Susan Rothstein (szerk.): *Events in Grammar*. Kluwer. Dordrecht. 163–196.
- Kratzer, Angelika – Junko Shimoyama 2002. Indeterminate Pronouns: The View from Japanese. In: Y. Otsu (szerk.): *Proceedings of Third Tokyo Psycholinguistics Conference*. Hituzi Syobo. Tokyo. 1–25.
- Kriza János 1863a. *Erdélyi tájszótár*. Erdélyi Helikon 1926.
- Kriza János 1863b. *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvár.
- Lightfoot, David 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Matthewson, Lisa 1999. On the Interpretation of Wide-Scope Indefinites. *Natural Language Semantics* 7: 79–134.
- Partee, Barbara – Mats Rooth 1983. Generalized Conjunction and Type Ambiguity. In: Arnim von Stechow et al. (szerk.): *Meaning, Use and Interpretation*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Reinhart, Tanya 1995. *Interface Strategies*. OTS Working Papers.
- Reinhart, Tanya 1997. Quantifier Scope: How Labor is Divided Between QR and Choice Functions. *Linguistics and Philosophy* 20: 335–397.
- Rothstein, Susan 2016. *Semantics for Counting and Measuring*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Schvarcz Brigitta 2017. Measure Constructions in Hungarian and the Semantics of the *-nyi* suffix. In: Harry van der Hulst and Anikó Lipták (szerk.): *Approaches to Hungarian* 15. John Benjamins. 157–182.
- Săvescu–Ciucivara, Oana 2007. *Oarecare* Indefinites Are Not Just Any Indefinites. In: G. Alboiu et al. (szerk.): *Pitar Moș: A Building with a View. Papers in Honour of Alexandra Cornilescu*. Editura Universității din București. Bukarest. 205–225.
- Szigetvári Péter 2008. What and Where. In: J. B. de Carvalho et al. (szerk.): *Lenition and Fortition*. Mouton de Gruyter. Berlin. 93–130.
- Von Stechow, Arnim 2000. Some Remarks on Choice Functions and LF-Movement. In: Von Heusinger, Klaus és Urs Egli (szerk.): *Reference and Anaphoric Relations*. Springer. Dordrecht. 193–228.
- Winter, Yoad 1997. Choice Functions and the Scopal Semantics of Indefinites. *Linguistics and Philosophy* 20: 399–467.

Halm Tamás

MTA Nyelvtudományi Intézet

halm.tamas@gmail.com

Bende-Farkas Ágnes

MTA Nyelvtudományi Intézet

agnesbf@gmail.com

A szláv–magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében

Pelczéder Katalin

1. Bevezetés

A történeti helynévkutatás egyik alapvető feladata a nevek eredetének és történetének a vizsgálata, erre azonban, bizonyos korlátokkal, további vizsgálatokat is lehet építeni, közte – egy adott időszakra és területre vonatkozóan – nyelvi és etnikai rekonstrukciót is (vö. Hoffmann–Tóth 2016). A 10–11. századi Magyarország etnikai képének a felvázolásában a történettudomány és a nyelvtörténet eredményei és módszerei jól összehangolhatók. A nyelvtudomány oldaláról elsősorban a korai jövevényszavak és a helynevek bírnak fontos forrásértékkel. Nyelvészeti eszközök segítségével – azokat történettudományi célok szolgálatába állítva – több kutató is véleményt formált a korszak népeinek nyelvviségéről. Melich János „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929) című műve óta több olyan áttekintő írás született, mely a két tudomány módszereit igyekezett ötvözni, így Kniezsa István „Magyarország népei a XI.-ik században” (1938), majd Kristó Gyula „Magyarország népei Szent István korában” (2000). Kristó munkája, sok évtized elteltével, Kniezsa módszereinek a bírálatára irányult. Hoffmann István és Tóth Valéria a Századokban megjelent terjedelmes tanulmányukban pedig nemcsak arra vállalkoztak, hogy felülvizsgálják Kristó Gyula megállapításait nyelv- és névtörténeti szempontból, hanem arra is, hogy magát a kérdéskört is alaposan körüljárják tisztázó szándékkal: azaz hogy nyelvészeti eszközökkel a mai tudásunk szerint hogyan lehet hozzájárulni a Kárpát-medence nyelvi képének a felrajzolásához a magyarság megtelepedésének első évszázadait illetően (2016).

Ebben a munkában a 11. századi írott források kitüntetett szerepük. A már korábban megvizsgált oklevelek újraértékelése is fontos feladat (l. Tihanyi alapítólevél: Hoffmann 2010; Szentgyörgyi 2014), emellett a korábban tüzetesen nem elemzett oklevelek névanyagának a vizsgálatára is szükség van, és azt láthatjuk, hogy ez a munka is folyamatosan zajlik a helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárással (Kovács É. 2015, 2018; Szőke 2015, 2016; Póczos 2018). Ebbe a sorba

illeszkedik a Bakonybéli összeírás feldolgozása is (Pelczéder 2015, 2017). A Bakonybéli összeírás helynévi szórványaival foglalkozva – jelen tanulmányban a szláv eredetűnek vélt helyneveket vetve alá alapos vizsgálatnak – szeretnék én is hozzászólni a nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdésköréhez.

Am ezen kívül más célja is lehet a vizsgálatnak: a nyelvemlékben található szláv eredetű helynevek részletes elemzése a dunántúli szlávok nyelvéhez is szolgálhat adalékokkal. Zoltán András írja, hogy „a magyar nyelv szláv szubsztrátumát képező nyelvről dialektológiai szempontból csak annyit tudunk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai ebből elárulnak” (2015: 37). Ebben a kérdésben azonban – véleményem szerint – a szláv helynévi átvételek is fontos tanulságokkal szolgálhatnak.

2. Szlávtság a Kárpát-medencében: szláv nyelvi hatás a 10–11. században

Előjáróban szükséges röviden bemutatni, hogy mit lehet tudni a szlávtságról és a nyelvükről, illetve a szláv–magyar nyelvi kontaktus hátteréről a 10–11. századi Kárpát-medencében.

A szláv–magyar érintkezések legintenzívebb időszaka a honfoglalást követő egy-két évszázad volt: erre utal a kor nagyszámú szláv jövevényszava is. A magyarság egyrészt a nyelvterület belsejében, másrészt a perifériáján került érintkezésbe szlávokkal. A nyelvterület szélén élő szlávoktól való kölcsönzések száma kisebb, illetve ezek inkább regionális elterjedtségű szavak. A szavak zöme viszont a Kárpát-medencében talált, majd később asszimilálódott szlávok nyelvéből szubsztrátum jelleggel került nyelvünkbe. Ezekre a jövevényszavakra az a jellemző, hogy a nyelvterület egészén elterjedtek, és nem utalnak arra adatok, hogy azok valaha is tájszavak lettek volna (Zoltán 2015: 35). Többféle elképzelés merült fel azzal kapcsolatosan, hogy a 9–11. században a Kárpát-medencében élt szlávtság milyen nyelvet beszélt, azaz hogy a szubsztrátum jellegű átvételek mely szláv nyelv(ek)hez köthetők. A magyar szakirodalomban Melich János óta az az álláspont terjedt el, hogy a magyarság ősszlávokkal nem érintkezett, csak egyes önálló szláv nyelvekkel, az átadó nyelv pedig a szavak egy részének esetében hangtani, jelentéstani, szóföldrajzi, művelődéstörténeti stb. kritériumok segítségével megállapítható; bizonyos szavak esetében azonban nem (l. Melich 1910: 447; Kniezsa 1942/2000: 144; Bárczi 1958: 84; Zsilinszky 2003: 381–382). Zoltán András ezzel szemben – Nikolaj Trubeckoj nyomán – azt a véleményt képviseli, hogy a 9–11. században egy még nagyjából egységes ősszláv nyelvről beszélhetünk, mely azonban nyelvjárásilag tagolt volt, két fő dialektusa a pannóniai szláv és egy bolgáros jellegű szláv dialektus (2016: 34–35). A pannóniai szláv egy déli szláv – nyugati szláv átmeneti dialektus, mely a Dunántúl nagyobb részén volt elterjedve; míg a bolgáros jellegű nyelvjárás beszélői a délkeleti perifériákon kívül az (akkori) ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Gömörön és Tornán át Észak-Borsodig) éltek (Zoltán 2014: 207). A bolgáros jellegű szláv dialektus bizonyos hangtörténeti kritériumok alapján is elkülöníthetőnek látszik: itt például a denazalizáció később, csak

a 14. században zárult le (Zoltán 2012: 279). A nemrégén megjelent nyelvtörténet tankönyv már figyelembe veszi ezeket az újabb eredményeket (Gerstner 2018: 254).

A 11. században a szlávok asszimilálódása valószínűleg még nem fejeződött be, tehát ekkor még jelentős számú szláv–magyar kétnyelvű beszélővel, élénk nyelvi kontaktussal lehet számolni a Kárpát-medencében (Zoltán 2014: 35). Feltelezhetjük, hogy ez a nyelvi helyzet a helynévadásban is tükröződik, tehát a korai helynévi szórványok fogódzót nyújthatnak, forrásul szolgálhatnak a kor nyelvi képének a megrajzolásában. A köznévi átvételeket az utóbbi időben Zoltán András elemezte több tanulmányában is – főként hangtörténeti és szóföldrajzi szempontok figyelembevételével –, egy nemrégiben megjelent írásában pedig kitűnő áttekintést ad erről a szókincsrétegről, a kérdés kutatástörténetét is összefoglalva (2017a). A szláv helynévi átvételek vizsgálata szintén nagy múltra tekint vissza (l. Melich 1925–1929, Kniezsa 1938). Az utóbbi évtizedekben is irányultak vizsgálatok arra, hogy a honfoglalást követően hogyan alakult ki a magyar helynévállomány, és ebben a szlávtság milyen szerepet kapott (Kiss L. 1992, 1994, 1997 stb.), illetve a korai szórványemlékeinkben előforduló helynevek etimológiai összetételéből a szláv–magyar nyelvi kontaktusra, illetve a Kárpát-medencében élő szláv lakosságra vonatkozóan milyen következtetéseket lehet levonni (Kristó 1995: 266, 1997: 135). Újabban Póczos Rita a kontinuitás kérdésének a szemszögéből nézve adta a Szent István kori szórvány helynevek igen részletes elemzését, köztük szláv vagy vélhetően szláv eredetű neveket is (2018).

A mai hazai szlavisztikában a neves elődökkel ellentétben a helynevek kutatása talán kicsit háttérbe szorult, pedig az általánosan elterjedt szláv közszoói átvételek mellett a helynevek vizsgálata olyan előnnyel is járhat, hogy azok területhez köthetők, ezáltal egy-egy terület szláv lakosságának a nyelvéről is szolgálhat tanulságokkal. Célszerű lehet a későbbiekben egy-egy jól megválasztott és körülhatárolt térség neveinek a vizsgálatát is elvégezni.

3. Az oklevél bemutatása

Egyetlen oklevél nyelvi anyaga önmagában természetesen nem alkot rendszert, ám az egyes nevek mégiscsak magukon viselik a korszak nyelvi állapotának (hangtanának, morfológiájának, szókincsének), illetve a névadási, névhasználati módoknak a jellegzetességeit, így azokon keresztül a kor nyelvi kontaktusjelenségeivel kapcsolatosan is levonhatók óvatos következtetések. Miért lehet alkalmas a Bakonybéli összeírás egy ilyen vizsgálat elvégzésére? Egyrészt viszonylag nagyszámúak, megbízhatóak és koraiak az adatai, melyek nagyobbik része a forrásokban szegény 11. századból származik. Másrészt több vármegyére kiterjedő területre vonatkozóan szolgál adatokkal.

A csak másolatban fennmaradt hiteles oklevelek, esetleg a hamisak is, ha minden szempontból nem is, de kellő körültekintéssel használható forrásnak tekinthetők a nyelvészet számára. Ezekre az oklevelekre is érdemes tehát kiterjeszteni a vizsgálatokat (vö. Hoffmann–Tóth 2016: 316–317), és erre több példát is láthattunk az utóbbi néhány év kutatásaiban (l. Szőke 2015, Kovács 2018). Györffy György a Bakonybéli összeírás kritikai kiadása során tisztázta, hogy az

első részét tekintve 1086-ra datált oklevél nem teljes egészében hamis, csak részlegesen, ráadásul a négy, különböző időben íródott része közül az I. – mely a legterjedelmesebb, és a legtöbb magyar szórványt tartalmazza – ugyan másolat, ám az eredetivel egyidejű másolat (tehát 11. századi), és tartalmát tekintve hiteles (I. DHA. 1: 249). Ennélfogva a nyelvtörténeti kutatás számára írásbeliségünk első évszázadára vonatkozóan értékes és fontos forrásnak tekinthető. A később hozzátoldott további három rész közül a II. rész (azaz az első hozzátoldás) egy-két évtizeddel későbbi az elsónél, és néhány szó kivételével hiteles tartalmú; a III. és a IV. rész azonban hamis és bizonytalan keletkezési idejű: ezek a 12–13. század fordulóján, illetve a 13. század közepe után készültek (DHA. 1: 247–255).

Az I. oklevélrészben említett helyek többsége (Bakony)bél környékén, Veszprém megyében, illetve a szomszédos területeken (Győr, Vas, Fejér, Zala és Komárom vármegyében) lokalizálható, az oklevél később hozzátoldott részeiben említett helyek közül néhány pedig a Dráva mentén, illetve Csongrád megyében fekszik. Az I. részben 74 olyan helynév és helyet jelölő köznévi kifejezés található, illetve rekonstruálható, melyek különböző denotátumokat jelölnek. A II. részben ezek száma 15, a III. részben 4, a IV. részben pedig 8. Szláv etimonra visszamenő tulajdonnév és köznévi pár található az oklevélben, de alapos felülvizsgálat után azt mondhatjuk, hogy mindössze 6 név az, amelynél kétségtávolan fennáll a szláv névadás vagy közvetítés lehetősége. Az I. rész 74 neve közül 4 helynév szláv átvétel (*Gerence, Marcal, Paloznak, Peresztteg*), néhány további névnél pedig felvetődhet a szlávból való kölcsönzés lehetősége (*Porva, Lusva*). A II. rész 15 neve közül 2 szláv vagy szláv közvetítésű (*Dráva, Toplóca*), további 2 bizonytalan eredetű, de esetleg szláv (*Zuualin, Burzi*). A IV. rész 8 településneve közül 1 szláv (*Szücs*), 1 pedig talán szláv eredetű (*Noszlop*). Tehát a négy részből álló oklevél több mint száz helyneve között hét olyan található, mely bizonyosan nem a magyarban keletkezett. Ezek közül az I. és a II. részben szereplő 6 név esetében állíthatjuk, hogy azok a 11. században (vagy akár annál korábban) kerültek a magyarba. A IV. rész *Szücs* (és *Noszlop*) településneveire is van korábbi adat a 13. század közepi összeírásrésznél, igaz, azok is hamis oklevélből valók (+1135 [1249]: In predio *Zelch*, In *Noztup* predio, PRT. 8: 271; 1204–1235: *Nuztup*, ÁÚO. 1: 346).

Érdeemes tehát a 11. századból adatolt helyneveket – különösen a hat szlávot – alaposabb elemzésnek, a helynév-rekonstrukció eljárásának alávetni, hogy ebből a névhasználatra és a névhasználókra vonatkozóan következtetéseket tudjunk levonni. Ezen nevek elemzése előtt szót ejtek az egyéb, szláv etimonra visszavezethető nevekről is, elsősorban azzal a szándékkal, hogy láthassuk, milyen veszélyeket rejt magában, ha ezekkel a nevekkal is számolunk a hasonló célú vizsgálatok során.

4. Az oklevél szláv etimonra visszavezethető helyneveinek a nyelvi rekonstrukcióban játszott szerepe

A helynévrekonstrukció legfőbb eszköze a helynév-etimológia, de az eljárás során nem elegendő csupán az etimon meghatározása: a név rekonstrukciója több tengely mentén kell, hogy történjen. A név nyelvi (alaki és jelentésbeli) rekonstruk-

ciója során az adatot tartalmazó forrás belső összefüggésrendszerében, azaz magában az oklevélben kell „értelmezni” a nevet; másrészt a helyet jelölő név vagy nevek többi adatának a vonatkozásában, azaz a névadatokat kronológiai sorba kell állítani. A név etimonjának és a történetének a felvázolásán kívül pedig a történeti névszociológia szempontjait is figyelembe kell venni (vö. Hoffmann–Tóth 2016: 271–272, 317). A helynevek vizsgálata alapján arra ugyanakkor nem várhatunk választ, hogy hol milyen arányban milyen etnikum élt, legfeljebb csak arra, hogy a név mely nyelvben keletkezett, és kik használhatták az oklevél megírásának az idejében.

Ha egy helynév szláv etimonra vezethető vissza, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a névadók (és pláne a névhasználók) is szlávok lettek volna. Ennek ellenére, elsősorban az etimonra hagyatkozva, hagyományosan felhasználtak bizonyító érvként az etnikai rekonstrukció céljára ilyen neveket a 11. századra vonatkozóan mind a történészek (l. Kristó 2000), mind a nyelvészek (l. Melich 1925–1929, Kniezsa 1938). Hoffmann István és Tóth Valéria több írásukban is óvatosságra intették az elemzőket (2016), és felülvizsgálatnak vetették alá a helyneveket azzal kapcsolatban, hogy melyek mekkora bizonyító erővel bírnak ebben a tekintetben. Ennek a tanulságait is figyelembe véve tekintem át a Bakonybéli összeírás helyneveit.

A helyneveknek négy csoportját veszem sorra: azokkal kezdem a bemutatást, melyeknek csekély vagy egyáltalán nincs bizonyító erejük az etnikai rekonstrukcióban, majd a végén elemzem azokat, melyeknek e kérdésben bizonyító ereje lehet. A négy csoport a következő: 1. szláv köznévi vagy tulajdonnévi szolgálat az elnevezés alapjául, melyből valamilyen magyar grammatikai eszközzel, szóalkotási móddal jött létre helynév; 2. szláv eredetű köznévi áll helynévként; 3. szláv személynévből alkotott helynév; 4. szláv helynévi átvételek.

4.1. Szláv köznévből vagy tulajdonnévből magyar névalkotással alkotott helynevek

Azok a nevek, melyek szláv eredetű köznévi (vagy akár tulajdonnévi lexémából) magyar grammatikai eljárással, eszközzel jöttek létre, vitathatatlanul magyar névadás eredményének tekinthetők (vö. Hoffmann–Tóth 2016: 268, 272). A Bakonybéli összeírás I. részében a következő nevek sorolhatók ide: *Hosszú-barázda* (1086: a quo vertitur per IIII cumulos ad longum, qui vulgo dicitur *huzeu brazda*, DHA. 1: 251), *Sisek feje* (1086: de quo transit ultra paludem per arundinetum ad caput montis, qui vulgo dicitur *Seę sec feheę*, DHA. 1: 251), *Kupis útja* (1086: hinc per IIII fossas vadit ad aliam viam, que dicitur *Qupis uta* (DHA. 1: 252).

A *Hosszú-barázda* két lexémából álló minőség jelzős szintagma, melynek alaptagja, a *barázda* ugyan szláv jövevényszó (l. TESz.), de a szó eredete a névadás aktusától független körülmény, a névadók ezt a magyar nyelv elemeként használták fel a névadáskor. Ugyanez érvényes a *Kupis útja* útnévre és a *Sisek feje* hegytető megnevezésére is, melyek kétrészes, birtokos jelzős szintagmaként alakult nevek. Jelzői részük esetében merülhet fel a szláv etimon vagy a szlávból való kölcsönzés lehetősége. A *Kupis* [*kupis*] nagy valószínűséggel személynév, ezt vö.

a következő ólengyel személynévvel: 1425: *Cupysz*, 1440: *Kupysch* (Taszycki 1971: 203). A *Seę sec fehę* első névrészének az olvasata az oklevél hangjelölési megoldásait és a név továbbélését (1848, 1863: *Sisek allyai telek*, 1864: *Sisekallya*, 2009: *Sisëk*, GyMSMFN. 2.; 1856: *Sisek*, Kataszteri térképek: Felpéc) figyelembe véve nagy valószínűséggel [*sések* ~ *sésëk*]. A név jelzői tagja etimológiailag esetleg összefügghet a horvátországi *Sziszek* város nevével (vö. szb.-hv. *Sisek*, *Sisak*), melynek végső forrása – a helynév-etimológiai szakirodalom szerint – egy kelta **Se(q)-sq-īā* < **se(q)-sqā* 'sás', 'nád' (FNESz., *Sziszek* a.). Feltételezhetjük, hogy a *Sisek* elsődleges névként is létezett: egyrészt a név szerkezete alapján gondolhatjuk ezt – azaz hogy a *Sisek* egy terület (itt hegy, kiemelkedés), melynek a név a legfelső részét jelöli –, másrészt esetleg a későbbi egyrészes névadatok alapján.

4.2. Szláv köznevek helynévi szerepben

Állhat szláv eredetű köznév önmagában helynévként vagy közsői helymegjelölésként, mint a vizsgált oklevélben a *Tanya* nevű halászhely és a *Zsilip*, valamint a *Dinnye* településnevek. A 11. századból adatolható szláv jövevényszavak nyilvánvalóan jelzik a szláv–magyar nyelvi érintkezés tényét, és amennyiben ilyen átadás-átvétel történt, azok a továbbiakban helynevek alkotására is alkalmasak voltak. Vannak helynevek, melyek ilyen, a magyarban meghonosodott szláv jövevényszóra, azonban emellett esetleg hasonló alakú szláv helynévre is visszavezethetők volnának. Ezekben az esetekben azt kellene eldöntenünk, hogy melyik nyelvben ment végbe a helynévvé válás: a magyarban vagy a szlávban? Ez a döntés azért fontos, mert csak az utóbbi esetben, a jövevénynevek esetében számolhatunk a névadás és a névátvétel idején az adott térségben szláv nyelvű lakossággal, míg a magyar névadás nem feltételez egyidejűleg szláv lakosságot is (bár azt nem is zárja ki) (vö. Hoffmann–Tóth 2016: 268).

Kiss Lajos a FNESz. szócikkeiben az ilyen nevek kapcsán változóan nyilatkozik (l. *pest*, *láz*, *mocsolya*). Póczos Rita „Jövevényszó, jövevénynév” című tanulmányában alaposan megvizsgálja ezt a kérdést, kétnyelvű települések szintjén helynévanyagát is feldolgozza annak érdekében, hogy megállapíthassa, hogy milyen kritériumok segítségével dönthető el, hogy egy helynév jövevényszóra vezethető-e vissza, vagy idegen eredetű helynév átvétele (2007: 21–29). Véleménye szerint azonban a legtöbb esetben alapos vizsgálat után sem zárható ki teljes bizonyossággal egyik névkeletkezési lehetőség sem, és a névadókról sem vonhatunk le általános következtetést még mai, átlátszó szerkezetű nevek esetében sem (2007: 27). Ha ez a mai nevek esetében így van, akkor a régi nevekkel még óvatosabban kell bánnunk.

Ezeket az eseteket tehát mindig szükséges egyedileg megvizsgálni. A Bakonybéli összeírásban ide sorolható helynevek közül csak a *Dinnye* található meg a FNESz.-ben (*Vasdinnye* címszó alatt); illetve egy az oklevélben említett *Zsilip*-től különböző helyen lokalizálható, de szintén a *zsilip* közszóval egyeztethető településnév (*Selyeb*): ezeket Kiss Lajos magyar köznévből származtatja, bár a *Selyeb* esetében megemlíti szláv helyneveket is. Érdemes a képet kicsit árnyalni, és alaposabban körüljárni a három nevet.

4.2.1. A *Tanya* ~ *tanya* (1086/1100 k.: „In portu Modosa dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* dicitur”, DHA. 1: 118; magyarul: „A Modosa révénél van egy szabad halászhely, amit közönségesen *tanának* mondanak”, ÁrpOkl. 116, Dreska Gábor fordítása) a Dunaföldvártól délre elhelyezkedő Madocsa révénél említett szabad halászhely, ahonnan a béli apátságot halászatból származó jövedelem illeti meg. Igen kevésbé valószínű, hogy szláv helynévi átvétel volna, bár ez nem is zárható ki teljesen. A szórvány köznévi vagy tulajdonnévi értéke nem határozható meg biztosan. A szó a latin szövegben megnevezőszós szerkezetbe van foglalva, ilyen szerkezetek a Bakonybéli összeírásban köz- és tulajdonnevek mellett is előfordulnak. A szerkezet főszava, a latin *piscatura* ’halászhely’ földrajzi köznév, ennek megfelelő jelentésű szó a magyar *tanya*, tehát ez alapján sem nyilatkozhatunk a szó tulajdonnévi értékéről. Ha esetleg köznév ez a helymegjelölés, akkor bizonyára magyar, mivel a korabeli nyelvi presztízviszonyok miatt szláv (köz)szó nemigen kerülhetett latin szövegbe *vulgo* megjelöléssel (vö. Hoffmann–Tóth 2016: 310). A szó helynévi volta melletti legerősebb érv az, hogy a madoccai halászhely *tanya* szóval való illette a két, egymás forrásául szolgáló bakonybéli oklevélén kívül más oklevelekben is előfordul, egy 1458-as okiratban pedig egyértelműnek tűnik a szó tulajdonnévként való használata (1458: Possessionis Parthmadocha ac piscature vsonum *Thonya*, OklSz. 958).

A *tanya* köznév a magyarban szláv eredetű jövevényszó, de a magyar szó közvetlen forrása a TESz. szerint nem határozható meg pontosan, ami a koraisága miatt talán nem is meglepő. Melich tót, esetleg cseh (1926: 111), Bárczi szintén szlovák vagy cseh eredetűnek vélte (SzófSz.), Kniezsa azonban – jelentéstani okokra hivatkozva – honfoglalás előtti, ó-keletiszláv átvételnek tartotta (1953: 198, 1955/I./1.: 517). Megfelelő szó több szláv nyelvben is van: szln. N. *tónja* ’mély víz, víztócsa, mocsár’, cseh *tůň, tůně*, N. *touňe* ’nem nagy, de mély tó, mély víz’, ukr. *то́ня* ’az a hely, ahol a halászhálót kivetik; veszélyes, mély hely a vízben’, orosz *то́ня* ’az a hely, ahol a halászhálót kivetik’ (TESz.). Ebből következően a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből is átkerülhetett a magyarba, nem bizonyítható a (honfoglalás előtti) keleti szláv átvétele (Zoltán 2017b: 379). Magyar jelentése valóban a keleti szlávval egyeztethető: első előfordulásától kezdve a 16. századig a magyarban kizárólag ’halászhely’ (a vizsgált oklevélben szintén). Érdemes azonban megjegyezni, hogy az itt elemzett korai adata a pannóniai szláv nyelvjárási területre esik. Az első szótagi magánhangzó a magyarban nyíltabbá vált, amint ezt a legkorábbi adatok is mutatják (1086/1100 k.: *tana*, DHA. 1: 254), de amellett *tonya* – az eredeti szláv formának pontosabban megfelelő – változatban is használatos volt (1109: *thona*, ÓmOlv. 17). A szórványadatok azt mutatják, hogy korán megjelent a magyarban köznévként is.

A *tanya* köznév mind a szláv nyelvekben, mind a magyarban helynevek alapjául is szolgált, többnyire halastó, illetve halászhely neveként: szlovén *Tonjce*; szlovák *Tóň*, cseh *Tuně*, felsőszorb *Tonidlo*, lengyel *Tonia*; orosz *Затонный* (ŠMILAUER 1970: 182), m. *Tanya* (OklSz.), *Tanya*, *Tanyád* (KMHSZ. 1).

Tehát az, hogy a szóból a szláv nyelvekben is alakultak helynevek, megengedné a szláv helynévként való átvételt, de mivel a magyarban is korán megvan

feltételezhetőleg köznévként is, és helynevek is alakultak belőle, ezért nem tudunk a kérdésben döntésre jutni. Az oklevélbeli adat a magyarban végbement $o > a$ nyíltabbá válást mutat, ez magyar névhasználókra utal, azonban ez a névkeletkezésről szintén nem árulkodik.

4.2.2. A hamis Bakonybéli alapítólevél szerint I. István által adott privilégiuma volt a monostornak a zsilipi halászatból származó adó, amit az 1086-os birtokösszeírás első hozzátoldása szerint I. László király is megerősített (DHA. 1: 118, 254). Sörös Pongrác bizonytalan a település helyének meghatározásában, egy másik névadattal való egyezése alapján (vö. 1415: *Selyp*, Cs. 1: 106) azt feltételezi, hogy a Zagyva folyó melletti Nógrád megyei Selyp pusztával lehet azonos (1903: 28). Györffy azonban nem említi, hogy a Nógrád megyei Selypen a béli apátság-nak lett volna birtoka (vö. Gy. 4: 292). A Bakonybéli összeírás a drávai halászóhelyek és a madocsai halászóhely (a *Tanya*) között említi, tehát lehet, hogy ez a hely is ezen a környéken keresendő inkább.

A magyarban a *zsilip* mint köznévi az EWUng. szerint csak 1369-től adathozható (1369: *zelephomlok*), helynévként pedig legkorábban a Bakonybéli összeírásból (1086/1100 k.?: In *Zlip*, DHA. 1: 254, később +1037/[1240 k.]: in *Zelyp*, DHA. 1: 118; 1550 k.: In *Zeliph*; PRT. 8: 588). A *zsilip* köznévi szláv (vö. összl. **želbъ*), a TESz. és az EWUng. szerint közelebről valószínűleg déli szláv átvétel (vö. blg. *жлеб* 'fatörzsből kivájt vályú', szb.-hv. *žlijeb* 'csatorna', szln. *žleb* 'csatorna, facsatorna, mélyedés', TESz., Kniezsa 1955/ I./1.: 577). De megvan a nyugati (l. szlovák *žlab* 'vált csatorna, vályú, malomcsatorna', TESz.; korábban és nyelvjárásokban ma is *žleb* alakban is) és a keleti szlávban is (orosz *жолоб* 'csatorna', EWUng.) Tehát elképzelhető, hogy nemcsak a délszlávok elődei ismerhették a szót, hanem a Kárpát-medencei szlávok mind. A molnárság szavaként, a vízimalmok intézményével kapcsolatban kerülhetett a szó a magyar nyelvbe (TESz.).

A 11–12. század fordulóján a eredeti szláv *ž* hangok helyén még nem valószínű, hogy a magyarban *zs* lenne. Sőt, az adatok azt mutatják, hogy még jóval később is helyettesítődik a szláv *ž* a magyarban *s*-vel (pl. 1256: *Seleb*, KMHSz. 1.). De nemcsak a *s*-vel, hanem a *z*-vel való írásmód alapján sem kell mindenképpen [*zs*]-t feltételeznünk. A *zs* meghonosodása fokozatos folyamat, amelyben az idegen hatásnak, azon belül a szláv jövevényszavaknak fontos szerepe volt. Érdeemes hangsúlyozni, hogy szótáraink a 14. sz. utolsó negyedéig a *zsilip*-re csak helynévi adatokat közölnek (1256: *Seleb*, település Abaúj vármegyében, KMHSz. 1.; ?+1292: *Zelp(us) tv*, víz Borsod vármegyében, KMHSz. 1.; 1391/1400: *Zeloph*, halastó, OklSz.), a korai tulajdonnévi előfordulások státusza pedig lexikológiai és hangtörténeti szempontból is bizonytalan, az is elképzelhető, hogy ezek szláv nyelvi közegből is bekerülhettek az oklevelekbe. A szláv nyelvekben is többféle alakultak helynevek a szóból képzőkkel és anélkül egyaránt: blg. *Жлеб*, *Жлебá*; szb.-hv. *Žlijeb*; szln. *Žleb* (FNESz. *Selyeb* a.), makedón *Žleb* (ŠMILAUER 1970: 200).

Helynevek, elsősorban víznevek alapjául minden bizonnyal a magyarban is szolgált a már átvett *zsilip* közszo is: 1391/1400: *Zeloph* (halastó) (OklSz.);

1415: *Selyp* (település Nógrád vármegyében) (Cs. 1: 106), 1455: *Zelep* (halastó) (Oklsz.); 1462: *Zelep* (víz) (Oklsz.).

Alakilag az oklevélbeli *Zlip* talán mégis magyar névhasználatot mutat. A magyarba kerülve a szláv *ě* helyén a magyarban legtöbbször *é* hangzott, de néhány esetben *i* (mint szl. *plěs* > m. *pilis*, egyházi szl. *rěďkь* > m. *ritka* stb.) (Melich 1910: 446–447). A szóvégi *b* pedig az alakok egy részében zöngétlenedett, mint itt is. A Bakonybéli összeírás adatában ejtéskönnyítő magánhangzó még nincs, bontóhanggal feloldott formákra a 13. századtól vannak példák (vö. Kniezsa 1955/I./1.: 577).

Megállapítható tehát, hogy a szlávban is alakultak a szóból helynevek, ez nem zárja ki a helynévi átvétel lehetőségét; másrészt a *zsilip* köznévként a magyarban viszonylag későn adatolható. Viszont a magyarban is szép számmal alakultak belőle helynevek. Alakilag magyar névhasználatot mutat (bár a *z* olvasata bizonytalan), viszont ebből a névkeletkezésre nem lehet következtetni.

4.2.3. A *dinnye* szó a magyarban helynévként legkorábban a Bakonybéli összeírásból adatolható egy Komárom megyei birtok nevéként (1086: *Dinna*, DHA. 1: 252); az első regisztrált köznévi előfordulása pedig a TESz. szerint 1395 körüli (*dýne*, *dýene*). A szó a legtöbb szláv nyelvből kimutatható (vö. összl. **dynja*), de közelebbi forrása nem határozható meg (TESz.). A magyarban máshol is alakult a szóból helynév: 1305/1320/1372/: *Dinneberki* (Baranya m.) (Gy. 1.: 297).

A szláv megfelelőikben az intervokális helyzetű mássalhangzó rövid, míg a magyarban már a legkorábbi adatok is a geminálódást mutatják. Majd a 14. század végén, 15. sz. elején tűnnek fel a hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett magas hangrendű alakok (de még az újabb nyelvjárási alakok közt is vannak vegyes hangrendűek).

A FNESz. azt írja, hogy a Komárom megyei *Dinnye* településnév a *dinnye* növénynévből jött létre. A szlávban helynévként nem mutatható ki, emiatt is kevésbé tűnik valószínűnek a helynévi átvétel lehetősége. Az oklevélbeli adat a geminátával pedig magyar névhasználatra utalhat.

4.2.4. A fenti három névről összefoglalóan a következőket mondhatjuk. Ha a szó része volt a magyar nyelvnek (ez mindhárom vizsgált névre igaz), feltételezhetünk magyar névadókat. Viszont ha a szlávban is megvan helynévként (ez igaz a *Zsilipre*, és a *Tanyára*, amennyiben az utóbbi helynév; de elvileg igaz lehetne a *Dinnyére* is, mivel növénynévből gyakran jönnek létre helynevek), nem zárható ki a szláv helynév átvételének a lehetősége sem. A nevek hangalakja legfeljebb a névhasználatról árulkodik (ez mindhárom név esetében magyar), azonban a névkeletkezésről nem. Összességében tehát nincs olyan fogódzónk – sem az adatok kronológiája, hiszen a köznevek adatolása eleve későbbi a tulajdonnevéknél; sem hangtani, sem névtani –, amely segítségével biztosan meg lehet állapítani a névadókat.

4.3. Szláv személynévből alkotott magyar helynevek

Knieszsa István a magyarság 10–11. századi szállásterületeinek a meghatározása során a helynevek mellett a személynevek tanúságára is hagyatkozott (1938: 370). Az Észak-Dunántúlon például – részben a Bakonybéli összeírás adataira alapozva – a Bakony nyugati lejtőin, a Marcal mentén és a Sokoróalján, illetve Veszprémtől délre feltételezte a legnagyobb számú szláv lakosságot. Bizonyításképpen számos helynevet, köztük szláv személynévből alakultakat is, sőt az egyes birtokokon (pl. Kajár, Koppány) szolgálóneveket is felsorolt (i. m. 424–425, 468).

A puszta személynévből (formáns nélkül) létrejött helyneveket a névtani irodalom régtől fogva magyar névadással keletkezetteknek tekinti ugyan – akkor is, ha az alapszó idegen eredetű – ennek ellenére felhasználták nyelvi és etnikai rekonstrukció céljából, ahogyan azt a fenti példa is mutatja, így a szláv (vagy más eredetű) személynévből formáns nélkül létrejött helynevek is magyar névadókról tanúskodnak. A személyneveknek (és a puszta személynévi helyneveknek) az etnikai következtetésekben való felhasználhatóságával kapcsolatosan még további kiegészítéseket is érdemes tenni. Az egyik kiegészítés a névadás névszociológiai hátterével kapcsolatos. Az Árpád-kori településnevek létrehozásában – és ez kiemelten érvényes a személynéviakra – jelentős szerepe lehetett az egyéntől jövő (tehát nem kollektív) és tudatos (tehát nem ösztönös) névadásnak (ezt l. kifejtve Hoffmann–Tóth 2016: 265–268). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem feltétlenül lehet a településnév eredetéből a környék lakóinak az etnikumára és nyelvére következtetni, mivel az elnevezés elsősorban az illető személy (a birtokos vagy a terület használója) nyelvi helyzetéről árulkodik. Harmadrészt pedig a személynevek nemcsak helynév alapjaként, hanem már önmagukban sem bírnak közvetlenül nyelvi-etnikai forrásértékkel, mivel a személynévadás és -használat alapvetően kulturális meghatározottságú, nagy mértékben befolyásolja a kor divatja, így a név nyelvi eredete nem kapcsolható össze mechanikusan a név viselőjének nyelvi hovatartozásával (Hoffmann–Tóth 2016: 30–303). Tehát a helynevek alapjául szolgáló személynevek etimológiája, eredete nem használható fel az adott terület nyelvi és etnikai rekonstrukciójában.

A vizsgált anyagban a *Veszprémen* kívül esetleg a *Porva* településnév az, amely személynévből keletkezhetett. Porva Veszprém megyében Zircről észak-északnyugatra fekvő település. Legkorábbi adatának (1086: *Purua*, DHA. 1: 251) valószínű olvasata [*purβā*]. Ugyanezen írásmódban szerepel egy 1456-os oklevélben (*Purua*, DHA. 1: 259), mely az 1086-os összeírás alapján készült. Két 13. századi oklevélben azonban a három szótagos [*Porova*] alakban találkozunk a névvel (1260: *Porowa* in Bakon, Cs. 3: 248; 1264: in *Porowa*, PRT. 8: 297). A kétnyíltszótagos tendencia működésének megfelelően időrendben elvileg a *Porova* > *Porva* változás lenne a természetes, a fordított irányú változás, azaz egy magánhangzó betoldása nehezen indokolható. A *Porova*-féle nevekben a középső nyelvállású magánhangzók azonban arra utalnak, hogy azok a későbbi alakok. Tehát felvetődik az az etimológia szempontjából sem mellékes kérdés, hogy melyik lehetett az elsődleges, a korábbi alak.

A név etimológiájával kapcsolatban kétféle megoldás vetődött föl a szakirodalomban. Az egyik szerint pusztá személynévből alakult magyar névadással, és az alapjául szolgáló személynév szláv lehetett: vö. szerbhorvát *Prva* szn. < *Prvoslav* szn. (FNESz.). Az ÁSz. közöl 1280/1380-ból egy ilyen – szóeleji más-salhangzó-torlódással – feloldott személynévet: *Poruozlau* (645). A magyarázat gyengéje viszont az, hogy **Puruva*, **Porova*, **Porva*, **Prva* személynévek az Árpád-kori névtárban nem találhatók. Van azonban ilyen lengyel személynév: 1455–1480: *Porawa* (Taszycki 4: 188). Egy másik elképzelés szerint – melyet Kiss Lajos kevésbé vél valószínűnek – egy szláv **Porova* 'Por faluja, Poré' helynév átvétele (FNESz.), vö. lengyel *Porowa* hn. < **Por* személynév (FNESz.). Knieszsa szintén szláv átvételnek tartja, vö. lengyel *Porowa*, szerbhorvát *Porovac*, lengyel *Porwica* helynevek (1938: 468). Ezt az elképzelést tartja valószínűnek Mikesy is (VeszprHtLex. 1: 333).

4.4. Szláv helynévi átvételek

A szlávoktól kölcsönzött nevek között vannak szláv névadókhoz köthetők (*Gerence*, *Toplóca*, *Paloznak*, *Pereszteg*), illetve olyanok is, melyek esetében a szlávok a közvetítő szerepet játszották (*Marcal*, *Dráva*).

4.4.1. A *Dráva* és a *Marcal* folyóvíznevek az ókortól adatolhatók, a szakirodalom végső forrásukat tekintve ősi indoeurópai eredetűnek tartja mindkettőt: vö. ie. **drouos* 'folyóvíz futása', illír **murs-* 'mocsár' (FNESz., Bichlmeier 2017). Ezeket a honfoglaláskor itt talált, valószínűleg szláv népesség közvetítésével vehette át a magyarság több más pannóniai folyónévvel együtt, mint például a *Rába*, *Zala* (Kiss L. 1997: 190). A két név átvételének az ideje nem állapítható meg, jóval korábban is átkerülhettek, mint ahogyan a magyar oklevelezésben nem latinul jelentek meg. Ez nem hamis oklevélből mindkét név esetében a Bakonybéli összeírás (l. 1086: *Murzol*, DHA. 1: 251; 1086/1100 k.: *Drawa* II, DHA. 1: 254).

A *Marcal* közvetlen előzményeként Kiss Lajos a szláv **Mъrselъ* ~ **Murselъ* alakokat feltételezi (1999: 142–143). A Bakonybéli összeírás adatának (1086: *Murzol*; DHA. 1: 251) olvasata [*murszol*]. A szóvégi jer (ѣ) talán már a hazai szlávban sem hangzott a 11. század végén, de ha igen, a magyarban is előrehaladott állapotot mutat a tővéghangzók eltűnése, illetve a bakonybéli oklevélben két szótagos szavak végén nem fordul elő a *-di* képzősök szavak kivételével. A feltételezett szóbelseji jer (ъ) a magyarban rendszerint *u*-val helyettesítődött (Décsy 1958: 384), emellett a hangrendi kiegyenlítődés is magyar névhasználatra utalhat.

A *Dráva* Kiss Lajos szerint déli szláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba: vö. szb.-hv. *Dráva*, szln. *Dráva* (1997: 189).

4.4.2. A *Gerence*, *Toplóca* víznevek és a *Paloznak*, *Pereszteg* településnevek szláv névadókhoz köthetők, és szláv etimonra mennek vissza. Ezeknél a neveknél sem igen lehet feltárni, hogy mikor történhetett a szlávban a névadás, és az átadás-átvétel pontos idejét sem lehet meghatározni. Azonban az oklevél korának a

névhasználati körülményeire rá lehet kérdezni, ebben pedig elsősorban a nevek hangszerkezeti elemzése lehet a segítségünkre.

4.4.2.1. A Bakonybéli összeírás Koppány határleírásában említi a Gerencét, ezt a Bakonyban folyó patakot, mely a Marcal jobb oldali mellékvize: 1086: ad torrentem *Grenice* (DHA. 1: 250). A név szláv eredetű (FNESz.). A környéken több víz neve is szláv eredetű a Marcal mellékvizei közül: *Cuha*, *Torna*, *Tapolca* és valószínűleg a *Bitva* is (Melich 1925–1929: 381–382, FNESz.). A magyar *Grenice* egy szláv **Granica* név átvétele lehet, mely a szláv *granica* 'határ' köznévből jöhetett létre (Melich 1925–1929: 381, FNESz., vö. ЭССЯ 7: 106–107). A legtöbb szláv nyelvben – mind a déli, mind a nyugati, mind a keleti szlávoknál – megtaláljuk a szót helynévként is: bolgár *Граница*, szerbhorvát *Granica*, szlovén *Granica*; szlovák *Hranične*, cseh *Hranička*, szorb *Hranca*, lengyel *Granicznik*; orosz *Граничная* (Šmilauer 1970: 71–72), némelyikben képzett formában. Melich felhívja a figyelmet arra, hogy Pozsega megyében a Pakra vízrendszerében is adathozható egy ilyen nevű víz 1272-ből *Granicha* formában (1272: fluvius *Granicha*, 1925–1929: 381). Az elsődleges szláv *Granica* alakhoz képest a bakonyi patak első adatai, a *Grenice* (1086: *Grenice*, DHA. 1: 250) és a *Grence* (1249: ad *Grenche*, PRT. 8: 291; 1456: ad torrentem *Gremce*, PRT. 8: 522) is már magyar hatást tükröznek, a szóban hangrendi kiegyenlítődés, illetve hangkiesés történt. A Pozsega vármegyei név is hasonló alaki változáson esett keresztül a későbbiekben: 1314: *Graynche*, 1424: *Gerence*, 1471: *Grencze* (Cs. 2: 410); azaz a hangrendje és a hangszerkezete is módosult. Kenyhercz Róbert szintén azt állapítja meg mindkét névvel kapcsolatban, hogy hangalaki módosulásuk magyar fejleménynek látszik (2013: 101–102). A szlávhoz hasonló szemléleti alapon a magyarban is jöttek létre helynevek: 1349: Riuulus wlgo *Hatarer*, 1366: *Hatarpataka*, 1387: *Hatarpatak* (OkISz. *határ*).

Fontos lehet még hangtörténetileg a [c] mássalhangzót megemlíteni, mely ekkor még fiatal fonéma a magyarban, de itt a szláv [c] már nem helyettesítődik a magyarban [cs]-vel – legalábbis a későbbi adatok és ejtés, illetve az oklevél helyesírási sajátosságainak ismeretében. A Bakonybéli összeírásban – nem számítva néhány bizonytalanul értelmezhető személynevet (pl. *Prebruc*, DHA 1: 151) és az alább elemzett *Toplóca* víznevet – ez az egyetlen [c].

4.4.2.2. *Toplóca* a béli monostor halastava a Drávától nem messze, melyet a Bakonybéli összeírás szerint a Burzi nevű patak határol (1086/1100 k.?: et unus rivulus est ibi nomine Burzi, qui separat nostram piscinam, nomine *Toplouuiza*, DHA. 1: 254); a hamis alapítólevél szintén azt írja, hogy a Dráván található (+1037/[1240 k.]: Piscinas duas in Draua cum piscatoribus, quarum una Zualyn et altera *Toplouca*, DHA. 1: 118). A Drávától északra, a Siklóstól délkeletre fekvő Nagyfalu határában volt is egy *Tapolca* nevű víz (1294: fons *Topolcha*, Gy. 1: 345).

A Bakonybéli összeírás *Toplouuiza* adatának az olvasata problematikus: az *uu* minden bizonnyal [β]-t jelölhet (az első két oklevélrészre jellemző ez a jelölésmód, egyúttal korjelző szerepű, 11. századra utaló helyesírási sajátosság) (vö.

Jakubovich 1924: 15, Kniezsa 1928: 318). A *z* az oklevélben többnyire [*sz*] hangértékű, ez az olvasat itt azonban nem valószínű. A név az *-ovica* > *-óca* végződésű helynevek közé tartozónak tűnik: ebben az esetben inkább az történet, hogy az oklevél scriptora a számára még nehezen azonosítható [*c*] fonémát a *z* betűvel adhatta vissza. A [*c*]-vel való olvasatot valószínűsíti a névnek a későbbi, hamis alapítólevélbeli írásformája is (l. *Toplouca*). Így tehát az összeírásban a név legvalószínűbben [*toploβica*] formában hangozhatott.

A helynév etimológiailag a szláv eredetű *Tapolca*, *Toplica* nevekkel azonos, melyek a szláv *teplъ* 'meleg' szóra mennek vissza (FNESz., a déli szláv nyelvekben a *toplъ* tőváltozat dominál, vö. ESJS 955); ebből az *-ovica* képzővel jöhett létre: *Toplovica* (l. *Toplouuiza*, DHA. 1: 254), további változása a magyarban *Toploβca* > *Toplouca* (l. *Toplouca*, DHA. 1: 118). A Bakonybéli összeírás *Toplouuiza* adata esetleg lehet még szláv nyelvi közegből kiemelt név. Míg a hamis alapítólevélbeli *Toplouca* a diftongusával – mely a *β* vokalizációjával szabályosan jöhett létre – már mindenképpen magyar alaknak tűnik¹.

A bolgárban köznévként is használatos a *teplъ* ~ *toplъ* 'meleg' szó származéka (blg. N. *monúya* 'meleg, langyos víz'), és több szláv nyelvben találunk helynévi példákat is: vö. szb-hv. *Tòplica* hn., szln. *Toplica* hn. (FNESz. *Tapolca* a.), cseh *Teplice* (Šmilauer 1970: 180).

4.4.2.3. Paloznak a bakonybéli apátság birtoka a régi Zala, ma pedig Veszprém megyében. Első említése a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében történt (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓMOlv. 15). Ennek olvasata [*polozniku*] lehet, amiben a szóvégi magánhangzó nem feltétlenül magyar tővéghangzó, hanem a szláv *ъ*-nak megfelelő *u* (Pais 1939: 15). Későbbi említései, amelyek a 11. század utolsó negyedéből valók, sem jelölik már ezt a magánhangzót (1079: *poloznic*, DHA. 1: 225; 1082/1327: *Paloznok*, *Poloznok*, Melich 1931: 151; 1086: in *Ploznic*, DHA. 1: 253) és a veszprémvölgyi adománylevelél Kálmán-kori megújítása sem tartalmazza (1109: in villa *polofinic*, ÓMOlv. 17).

Nem teljesen egyértelmű, hogy mi lehetett a kiinduló név szláv alakja, és melyik lehetett a magyarban az elsődleges névforma. A következő névfejtési feltevések vannak: 1. a szláv **polazьnikъ* 'mászkaló, járó' > 'látogató, köszöntő, kérő' > 'karácsonykor köszönteni járó' főnévből (mely a *polaziti* 'mászkalni, utazni, látogatni, köszönteni jární' ige származéka) létrejött szláv személynév került át a magyarba, és ebből keletkezett a magyar *Paloznak* helynév (Melich 1931: 151–152). Ezt az eredeztetést fogadja el Pais is (1939: 15). A helynévetimológia megerősítéséhez fontos lenne a szlávból és a magyarból is kimutatni ilyen személynévet: a magyarban az ÁSz. szerint nem volt ilyen személynév az Árpád-korban, a szláv személynemekhez l. szerbhorvát *Plaznik* szn. (FNESz. *Paloznak* a.). Kniezsa, bár nem zárja ki Melich magyarázatát, de egy másikat is javasol (1947: 141). Melich magyarázatának szerinte két gyengéje van: az egyik, hogy

¹ Ha tovább tudnánk adatolni a nevet, a név további alakulása a következőképpen volna elképzelhető: *Toplouca* > *Toplóca* ~ *Taplóca*, de akár *Tapolca* alakot is várhatnánk, ahogyan ezt az ilyen nevek korábbi adatai mutatják (Hoffmann 2013: 108).

személynévként nem mutatható ki a szó; a másik a legkorábbi magyar adat második szótagjának az *o* magánhangzója (1002 e./1109: *πολοσνίκου*, ÓMOlv. 15), mely szerinte nehezen magyarázható a **polazьnikъ* alak alapján (1947: 141). Ez valóban fontos érv, de jelentősen nem gyengíti a magyarázatot, ugyanis a második szótagban a magyarban tulajdonképpen mindegyik nyelvváltsfokú veláris magánhangzó előfordult az idők során, sőt, ezek még következetes változási sorba is nehezen állíthatók (l. pl. 1229: *Palaznak*, Melich 1931: 151; 1229: *Polusnak*, i. m. 152). Kniezsa a szláv **po-lozьnikъ* szóból való szláv *Poloznik* helynévből származtatja a vizsgált helynevet: *loza* 'szőlőtő, venyige; vessző, fűz' + *ьnikъ* képző > *loz* + *-ьnikъ* 'hely, ahol szőlőtő, illetve fűz van' > *po-* 'mentén' + *lozьnikъ* 'szőlőtövek melletti telep'. A *loza* szóból alakultak a szláv nyelvekben helynevek, de a magyar névnek pontosan megfeleltethető szerb helynév (*Poloznik*) is kimutatható a Drinai bánságban (1947: 141). L. még Šmilauer (1970: 114). A *po-* 'mellett, mentén' prepozíció is használatos a szláv nyelvekben helynevek létrehozására (l. Šmilauer 1970: 144).

A név etimológiájának a vizsgálata után érdemes megnézni, hogy milyen hangtörténeti tanulságokkal szolgálnak a név alakváltozatai a magyarban. Akár a **polazьnikъ*, akár a **polozьnikъ* kiinduló alakokkal számolunk, a magyarban a következőket láthatjuk. Egyetlen forrás (a Bakonybéli összeírás) egyetlen adata a szó elején *pl-* mássalhangzó-kapcsolattal kezdődik (*Ploznic*). Akár Melich, akár Kniezsa etimológiai magyarázatát fogadjuk el, nemigen magyarázható ez az alak. A mássalhangzó-torlódás létrejötté legfeljebb analogikus változásként képzelhető el más szláv átvételek mintájára, melyekre a Bakonybéli összeírásban is találunk – egyébként nem feltétlenül szláv etimonra visszavezethető – példákat (*Grenice*, *Prebruc*, *Prezteg*, *Brezprem*, *brazda*, *Clun*, *Brihin*, *Zlip*). Ugyanilyen rejtélyes egyébként a *Clun*, mely ha valóban azonos a Zala megyei *Kolonnal* (l. ÁrpOkI. 114) és a *Kolon* névvel, akkor a Bakonybéli összeírás adata a egyetlen szóeleji mássalhangzó-torlódásos alak, és elfogadva a *Kolon* etimológiáját (legújabbban Hoffmann 2010: 173–174), ugyancsak érthetetlen a benne szereplő szóeleji *kl-*. A Bakonybéli alapítólevéllel egyező helynevekkel való összehasonlításból is azt látjuk, hogy az összeírásban torlódással jelentkező alakok (*Ploznic*, *Zlip*) az alapítólevélben feloldva állnak (*Poloznuk*, *Zelyp*). *Pl-* szóeleji mássalhangzó-kapcsolat kimutatható a régi magyar nyelvből, és nem is a legkritikábbak közül való: az ómagyar kori biztos helynévi előfordulásokat tekintve 12. a gyakorisági sorban (Kenyhercz 2013: 184). Tehát a hangkapcsolat az adott fonotaktikai helyzetben létezett. Felmerül a kérdés, hogy a *Paloznak* számos adata közül vajon miért csak egyetlen ilyen találunk (és ellentmondásos, hogy ez a változás ráadásul kronológiailag fordított irányú: *pVI-* > *pl-*).² Több ok állhat a háttérben: 1. íráshiba (de ennek ellentmondani látszik az oklevél számos egyéb szóeleji mássalhangzó-torlódásos neve), 2. egyéb tulajdonnevek analógiás hatása. Amennyiben nem etimologikus a szláv kiinduló alakban a *pl-* (márpedig ha elfogadjuk valamelyik etimológiát, akkor nem az, mivel prepozíció, illetve igekötő) valóban csak más nevek analógiás

² Erre több példa Kenyhercznél (2013: 191): 1286: *Beretke*, 1427: *Brethke*; 1268: *Gerende*, 1362: *Grend*; 1300: *Karasso*, 1490: *Krasso*; 1266: *Perecha*, 1364: *Prische*; 1216: *Terebes*, 1319: *Threbes*.

hatása jöhet szóba. Vagy az etimológia újragondolása, felülvizsgálata. Benkő Loránd több helyen ír arról (1997: 175, 2003: 159), hogy oklevélírói normatörekvések is eredményezhették azt, hogy párhuzamosan élő alakok közül az egyik került be az oklevélbe. Ez a szóeleji mássalhangzó-torlódások esetén jelenthette azt (l. Kenyhercz 2013: 192), hogy a magyarosabb szerkezetű, a feloldott forma került az oklevélbe.

A név hangrendiségét illetően a következőket láthatjuk. A korai adatokban, a 12. századig, a vegyes hangrendű alakok vannak túlsúlyban (1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓMOLv. 15; +1037 [1240 e.]/1330: *Poloznuk*, DHA. 1: 118; 1079: *poloznic*, DHA. 1: 225; 1086: *Ploznic*, DHA. 1: 253; 1109: in villa *polofinic*, ÓMOLv. 17). Az első veláris hangrendű alak egy 1082/1327-es oklevélben tűnik fel (*Paloznok*, *Poloznok*, Melich 1931: 151). A 13. századtól kerülnek többségbe a csak veláris magánhangzót tartalmazó nevek (1217: *Poloznuk*, Melich 1931: 151; 1229: *Palaznak*, i. h.; 1244: *Paloznak*, i. h.; 1263: *Poluznuk* i. h.; 1269, 1304: *Palaznuk*, *Poloznuk*, Cs. 3: 92), de elvétve még vannak példák *i*-t tartalmazó formákra is (1240: *Poloznik*, Melich 1931: 151; 1296: *Poluznik*, i. h.), viszont a 14. századból már nem szerepelnek ilyenek.

Mivel szerencsés helyzetben vagyunk a név korai (11. századi) adatoltságát illetően, nem kényszerülünk arra, hogy a név használatát illetően csak – a szóeleji *pl-* miatt némiképpen problematikus – 1086-os *Ploznic* adatra támaszkodjunk. Az adatok alapján az állapítható meg, hogy a magyar névhasználatnak több jele is van a 11. században: az *ь > i* helyettesítés (szl. **polazьnikъ* vagy **polozьnikъ > 1109: polofinic*, ÓMOLv. 17), a harmadik szótagi magánhangzó kiesése (vö. 1002 e./1109: *πωλοσνίκου*, ÓMOLv. 15 stb.), a hangrendi kiegyenlítődés (*Poloznuk ~ Poloznok ~ Paloznak*), illetve a magánhangzók nyelvvállásfokának a változatossága.

4.4.2.4. A Bakonybéli összeírás a Szent László-kori birtokadományok között sorolja föl Pereszteget, amely Vas megyében, Vasvártól keletre-északkeletre fekszik. Ez később három település: Szentodorfa, Vámosperesztég és Hosszúperesztég; a Bakonybéli összeírás *Peresztég* neve (1086: In *Prez(t)eg*; DHA. 1: 252) területileg valószínűleg a későbbi Hosszúperesztéggel azonosítható (CAH. 114). A település(ek) neve a 13-14. században még igen változó, nem megállapodott formájú, eleinte csak *Peresztég*ként említik, később különböző elő- és utótagokkal is szerepel (Cs. 2: 784).

Melich János szerint a helynév szláv eredetű, és vagy a *prě-* 'át, keresztül' + *stbg ~ steg* 'út' összetétele (*prěstegъ* 'általút'); vagy a *pristegnuti* 'hozzáköti, hozzácsatol' ígére vezethető vissza (1903–1905: 124). Kniezsa István és Kiss Lajos szintén kétségtelenül szláv eredetűnek vélik a település nevét, de pontosabb forrását nem határozzák meg (1938: 468, FNESz. *Peresztég* a.). A FNESz. megemlíti egy szerbhorvát *Pristeg* helynevet.

Első előfordulása a Bakonybéli összeírás 1086-os részéből dokumentálható *Prez(t)eg* formában (ezen kívül egy 1368-as oklevélben szerepel a név a szó elején mássalhangzó-torlódással: *Prestegh*, PRT. 8: 365). A 11. századi alak

alaján nem állapítható meg a névhasználók köre: szlávok ugyanúgy lehettek, mint magyarok. A későbbi adatok viszont azt mutatják, hogy a szóvégi -g néhol zöngétlenedett (1314: *Pereztek*, Cs. 2: 784; 1455: *Wamosperezlek*, Cs. 2: 784), a szóbeljei -sz- mássalhangzó kapcsolat pedig a 15. század elejétől -szl- változatban is előfordul (1408: *Zenthvrehperezlege* et *Pereslegfew*, Cs. 2: 784; 1464: *Zentholdro Perezleg*, *Wamosperezleg*, *Hozywperezleg*, Cs. 2: 784 stb.), ehhez vö. *porosztó* > *poroszló*, *zásztó* > *zászló* (TESz.), *Nosztóp* > *Noszlop* hn. (1086/+13.: *Nuztupc*, DHA. 1: 255 > 1423: *Nozlop*, PRT. 8: 457).

4.4.2.5. A nevek elemzése, a névetimon feltárása tehát segíthet a névadók meghatározásában, viszont mivel maga a névadás ideje az oklevél alapján nem határozható meg, és az akár egy évszázaddal vagy még korábban is történhetett, ezért az oklevél rögzítésének az idejére vonatkozólag a névadókból a terület etnikumára nem tudunk következtetni, legfeljebb az aktuális névhasználati körülményekre. Összefoglalva a szláv közvetítésű és a szláv névadókhoz köthető neveket, a következőket állapíthatjuk meg. A hat név közül négy víznév, kettő pedig (*Dráva*, *Marcal*) nagy víz neve. A nagyobb vizek nevei többnyire időtállóak, folyásuk mentén bárhol elnevezhették őket, nyelvből nyelvbe átkerülve évszázadokon át megmaradhatnak. A *Dráva* és a *Marcal* név a szlávok révén került a magyarba, a *Marcal* elemzése azt is megmutatta, hogy a 11. században már biztosan magyar nyelvhasználókat (is) feltételezhetünk. A kisebb vizek nevei (*Gerence*, *Toplóca*) szláv névadókhoz köthetők. Ezek, akárcsak a mikronevek, már jobban alkalmasak lehetnek etnikai következtetések levonására. A *Gerencéről* – mely a *Marcal* mellékvize – szintén megállapítható a magyar névhasználat a 11. századra vonatkoztatva. A környék (a Bakony) többi víz- (*Cuha*, *Torna*, *Tapolca*, *Bitva*), esetleg mikronevének a bevonása a vizsgálatba esetleg komolyabb következtetések levonására is lehetőséget adhatna. A *Dráva* mellett folyó *Toplóca* esetében viszont a magyar névhasználat nem bizonyítható. A településnevek közül kettő esetében lehetünk biztosak a szlávból való kölcsönzésben, legalábbis az oklevél két korábbi részét illetően. A hangszerkezeti elemzés a *Paloznak* esetében már a 11. században is magyar névhasználókra enged következtetni, ez a *Pereszteg* esetében viszont nem állapítható meg biztosan.

5. Befejezés

Tanulságos lehet tágabb kontextusba helyezni a vizsgálatot: erre a hasonló korú adatállományokkal való összevetés kínálhat lehetőséget. Három, a közelmúltban alaposan feldolgozott oklevél helyneveit hívom segítségül az összehasonlításához.

A Bakonybéli összeírás két korai részében tehát – melynek a helyei zömmében a nyelvterület belső részein vannak – 89 helynév közül 6 szláv. Ehhez hasonló eredményre jutott az 1055-ben keletkezett Tihanyi alapítólevél vizsgálata. 82 helyre utaló szórvány közül mindössze kettő az, melynek a keletkezése nem a magyarból magyarázható (a *Balaton* és *Kesztölc* település neve szláv átvétel), azonban a *balatin* ~ *bolatin* és a *ca(s)teliz* ~ *kastelic* formák is magyar névhasználókra utalnak a 11. század közepén (Hoffmann 2010: 230). A birtokok a Balaton

körül, Somogy és Tolna megyében, illetve a Dunától keletre található (Hoffmann 2010: 226).

Az 1067-es, interpolált másolatban fennmaradt Százdi alapítólevél 33 magyar helynévi szóránya közül – melyek Borsod, Szabolcs, Zemplén, Heves, Szatmár vármegyében fekvő birtokok – egy esetében vethető fel a szláv eredet, ez a *Makra* településnév (Kovács É. 2018: 106–107, 110).

Az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél (1075/+1124/+1217) 146 szórványból álló helynévanyaga viszont jelentősebb számban tartalmaz idegen eredetű neveket: összesen 23 szláv eredetűt, melyből 8 műveltségi név. Ez az érintett térség elhelyezkedésével függhet össze – a szláv nevek Bars, Nyitra, Esztergom, Komárom, Nógrád, Csongrád vármegyében található – ahol a szláv lakosság is magasabb arányú lehetett (Szőke 2015, Kovács É. 2018: 110).

Tehát az egyes oklevelekben az összes néven belül a szláv átvételek arányát tekintve azt látjuk, hogy a 11. század második felében a nyelvterület belsejében alapvetően magyar névhasználókkal és névadókkal lehet számolni.

Hivatkozások

- ÁrpOkl. = Györffy György (főszerk.) 1997. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Balassi Kiadó. Budapest.
- ÁSz. = Fehértői Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÁÚO. = Wenzel Gusztáv (közétevő) 1860. *Árpádkori új okmánytár 1*. Pest.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Kovács László–Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó. Budapest, 163–176.
- Benkő Loránd 2003. Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 151–160.
- Bichlmeier, Harald 2017. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégebbi rétegéhez II. Drau/Dráva és Raab/Rába. *Névtani Értesítő* 39: 55–67.
- CAH. = Györffy György (szerk.) 1994. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Cs. = Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA. Budapest.
- Déczy Gyula 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven* 3: 369–388.
- DHA. = Györffy György (szerk.) 1992. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ESJS = Janyšková, Ilona (főszerk.) 2012. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 16. Tribun EU. Brno.

- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1992–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–IV*. Budapest.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gerstner Károly 2018. Szókészlettörténet. In: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 249–271.
- Gy. = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GyMSMFN. = Unti Mária—Varga Józsefné (szerk.) 2009. *Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei 2. A Győri járás*. Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar. Győr.
- Hoffmann István 2010. *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Hoffmann István 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafü helynevei*. A Magyar Névérték Kiadványai 30. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Hoffmann István–Tóth Valéria 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- Jakubovich Emil 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- Kataszteri térképek = *Kataszteri térképek. 19. század*.
<http://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2019. 01. 21.).
- Kenyhercz Róbert 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások a magyarban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Kiss Lajos 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- Kiss Lajos 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- Kiss Lajos 1997. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Kovács László–Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. 187–197. Balassi Kiadó. Budapest.
- KMHSz. = Hoffmann István (szerk.) 2005–. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I–*. A Magyar Névérték Kiadványai. 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
- Kniezsa István 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 318–327.
- Kniezsa István 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest. II. 365–472.
- Kniezsa István 1942/2000. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfü Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Franklin Társulat. Budapest. 168–188.
- Kniezsa István 1947. Padrag, Paloznak. *Magyar Nyelv* 43: 140–142.
- Kniezsa István 1953. Tanya (Szó- és szólásmagyarázatok). *Magyar Nyelv* 49: 198–199.
- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovács Éva 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

- Kovács Éva 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Kristó Gyula 1995. *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged.
- Kristó Gyula 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–35.
- Kristó Gyula 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- Melich János 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink*. I. kötet, 1–2. rész. Budapest.
- Melich János 1910. *Nyelvünk szláv jövevényei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Budapest.
- Melich János 1925–1929. *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest.
- Melich János 1926. Régi magyar hatás a tót nyelvre. *Magyar Nyelv* 22: 110–117.
- Melich János 1931. A veszprémi görög oklevélbeli *πωλοσνίκου*. *Magyar Nyelv* 27: 151–154.
- OkI Sz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár*. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Hornyánszky. Budapest.
- ÓmOlv. = Jakubovich Emil–Pais Dezső (szerk.) 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia. Pécs.
- Pais Dezső 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Pelczéder Katalin 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*. Debrecen. 151–164.
- Pelczéder Katalin 2017. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- Póczos Rita 2007. Jövevényszó, jövevénynév. In: Hoffmann István–Juhász Dezső (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai 3. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság. Budapest–Debrecen. 21–28.
- Póczos Rita 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114: 392–410.
- PRT. = Erdélyi László–Sörös Pongrác (szerk.) 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Stephaneum. Budapest.
- Šmilauer, Vladimír 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
- Sörös Pongrác 1903. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548). In: Erdélyi László (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története VIII. kötet*. Stephaneum. Budapest.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. A Tihanyi apátság alapítólevele 1. (Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- SzófSz. = Bárczi Géza 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- Szöke Melinda 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névérték Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

- Szőke Melinda 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*. Debrecen. 45–57.
- Taszycki, Witold (red.) 1965–1984. *Słownik staropolskich nazw osobowych*. 1–7. Wrocław.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történet-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- VeszprHtLex. 1. = Ila Bálint–Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Zoltán András 2012. A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében. In: Bárdos Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 137. Budapest. 277–280.
- Zoltán András 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest. 205–210.
- Zoltán András 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti tanulmányok 12*: 35–44.
- Zoltán András 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É Kiss Katalin, Hegedűs Attila, Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest, Piliscsaba. 33–45.
- Zoltán András 2017a. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.
- Zoltán András 2017b. Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: Lukács István (szerk.): *Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. Budapest.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 372–393.
- ЭССЯ = Трубачев, О. Н. (ред.) 1974–. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд*. I–. Москва.

Pelczéder Katalin

Pannon Egyetem

Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet

pelczeder.katalin@mftk.uni-pannon.hu

Az angol szóhangsúlymintázatok észlelésének és produkciójának tényezői magyar nyelvtanulók esetében: egy próbakísérlet tanulságai

Piukovics Ágnes – Üstöki Klaudia

1. Bevezetés¹

Az angol nyelv kiejtésének elsajátításában egy magyar anyanyelvűnek számos nehézsége akadhat, de minden nehézség közül talán az egyik legnagyobb a hangsúly esete, mivel annak nem megfelelő észlelése vagy produkciója különösen súlyos gondokat tud okozni mind a nyelvtanuló kiejtésének mások (különösen angol anyanyelvűek) által való érthetőségében, mind a beszélt anyanyelvi angol megértésében. A tipikusan magyar akcentussal beszélt angol (melyre a tanulmány során esetenként „Hunglish” kiejtésként fogunk utalni) egyik legjellemzőbb sajátossága a szavak következetesen az első szótagon történő hangsúlyozása, valamint számos egyéb olyan probléma, mely a hangsúly jelentőségének fel nem ismeréséből adódik – mint például a rövid nyelvtani funkciószavak és hosszabb szavakban a hangsúlytalan szótagok (teljesen vagy nagyrészt) erős alakban történő ejtése, mely nemcsak természetellenes és idegen hangzású egy anyanyelvi beszélő számára,

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 237–256.

¹ A próbakísérletben elemzett nyelvi adatok nagy része a második szerző mesterszakos szakdolgozatához (Üstöki 2018) lett felvéve. Szeretnénk köszönetet mondani Balogné Bérces Katalinnak és Mády Katalinnak a kutatásban nyújtott segítségéért, Frank Prescottnak a kísérleti anyag összeállításában való közreműködéséért, két anonim lektornak a tanulmány első verziójának részletes és alapos véleményezéséért, valamint a 2018-as Nyelvelmélet és kontaktológia műhelykonferencia résztvevőinek értékes hozzászólásaikért. Amely visszajelzéseket és tanácsokat a kutatásunk bemutatásába nem tudtunk beépíteni, azokról a tanulmány utolsó fejezetében teszünk említést, ahol a próbakísérlet tanulságait és a megoldandó feladatokat gyűjtöttük össze. Természetesen a tanulmányban maradt minden további hiba vagy tévedés minket terhel.

hanem produkciós szempontból a felesleges nyomaték miatt félreértéshez is vezethet, észlelési szempontból pedig a redukált alakok fel nem ismerése súlyos megértésbeli problémákat tud okozni. Dolgozatunkban ezt a problémakört interferenciajelenségként fogjuk értelmezni, tehát az alkalmi kontaktusból adódó kiejtésbeli „hibaként”, mely az angol célnyelv és a magyar anyanyelv (mely két nyelv között lényeges eltérések vannak a hangsúlykiosztási szabályok és általánosan a hangsúly szerepének tekintetében) közvetett érintkezése során alakul ki.

Jelen tanulmányban tehát a „Hunglish” kiejtés szóhangsúlymintázatainak kérdését vizsgáljuk, melyet egy empirikus kísérlet segítségével fogunk behatóbban körüljárni. Először is részletesebben bemutatjuk, hogy a magyar szubsztrátum és az angol szupersztrátum kontaktusában miért kiemelten problematikus a hangsúly kérdése, majd egy próbakísérlet megtervezését, lebonyolítását és tanulságait gyűjtjük össze, mely arra irányult, hogy milyen tényezők vannak hatással a nem anyanyelvi angol kiejtésben (esetünkben a tipikusan magyar akcentussal beszélt angolban) a hangsúlykiosztásra. Kísérletünkben arra keresünk választ, hogy hogyan határozzák meg együttesen a „Hunglish” kiejtést a kontaktushelyzetből adódó nyelven belüli tényezők (a magyar anyanyelvi és az angol célnyelvi hangsúlyrendszer sajátosságainak különbsége) és egyéb, nyelven kívüli tényezők (esetünkben a tanuló nyelvtudásszintje és zenei tehetségének mértéke). A konkrét vizsgálandó kérdésünk, hogy az említett tényezők hogyan határozzák meg azt, hogy a nyelvtanuló milyen mértékben képes a célnyelvi hangsúlyszintek észlelésére és produkciójára. Mivel kutatásunkat próbakísérletként határoztuk meg, célunk továbbá az is, hogy megismerjük az ilyen természetű vizsgálatok során felmerülő problémákat, hogy ezek a jövőben (akár általunk, akár mások által) végzendő hasonló kísérletekben – amennyire lehet – kiküszöbölhetőek legyenek.

2. Hangsúlykiosztási szabályok a magyarban és az angolban: miért okoz problémát az angol szóhangsúlymintázatok elsajátítása magyarajkúak számára?

Magyarajkúak számára az angol hangsúlymintázatok elsajátítása számos nehézséget okoz (vö. Nádasdy 2006; Varga 1980), melynek legfőbb oka, hogy alapvető tipológiai különbség van a két nyelv között. A magyar szótag-időzítésű nyelv, ami azt jelenti, hogy a beszédben a szótagok időtartama körülbelül egyforma (vö. Kovács–Siptár 2010: 2; Siptár–Törkenczy 2000: 13). Ezzel szemben az angol hangsúly-időzítésű nyelv², melyben nem a szótagok időtartama, hanem a hangsúlytól

² Vannak tanulmányok, amelyek cáfolják az izokronia ezen klasszikus modelljét (pl. Barrera-Pardo 2008; Marks 1999; Roach 1982 stb.), de a modell körüli viták a mi kutatásunk szempontjából nem

hangsúlyig terjedő szakaszok hossza egyezik meg, és ez a hangsúlytalan szótagok gyakori összetömörülését vonja maga után (amit olyan jelenségek kísérnek, mint a rövid nyelvtani funkciósavak gyenge alakban történő ejtése, általánosságban a magánhangzó-redukció, vagy magánhangzó-kieséssel járó jelenségek, mint például a szinkópa). Egy szótag-időzítésű anyanyelv beszélője számára mindezek miatt egy hangsúly-időzítésű célnyelv megértése komoly problémákat okoz³.

Különbség továbbá, hogy a magyar ún. kötött hangsúlyú nyelv (a szóhangsúly a szavak első szótagjára esik⁴), az angol viszont sokkal kevésbé megjósolható ilyen tekintetben. Az angolban a szóhangsúly bármelyik szótagra eshet, és bár vannak szabályok (a hangsúlykiosztásban szerepet játszik a szótagsúly, valamint a szavak morfoszintaktikai osztálya és morfológiai szerkezete is, mivel bizonyos affixumok képesek megváltoztatni a szótó hangsúlymintázatát), a szabályok komplexitása és a számos kivétel miatt egy kezdő nyelvtanuló számára ez nem sok segítséget nyújt.

Végezetül az angolban előfordulhat az, hogy két szó a szegmentumok tekintetében teljesen megegyezik, és a két szó közötti különbség egyedül a hangsúlykiosztáson múlik. Ilyen szópár pl. az *impórt* (ige, 'importál') és az *import* (főnév, 'import'), melyeket hangsúlyozási minimális párnak hívunk. Ez egy magyar anyanyelvű számára ismeretlen, mivel a magyarban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagoknak morfémán belül nincs jelmegekülönböztető szerepe (Kálmán–Nádasdy 2016), hasonló eset csak morfémahatáron fordulhat elő, pl. *ez üst – ezüst*.

Mindezek miatt magyarajkúak számára az angol hangsúlyznak még az észlelése is problematikus lehet: előfordul, hogy egy tanuló nem észlel az angol szavakban különböző hangsúlyszinteket, és emiatt nem tud különbséget tenni hangsúlyozási minimális párok tagjai között, és általánosan nehézségei vannak a nem

relevánsak: A szótag-időzítésű – hangsúly-időzítésű kettéválasztásra annak kiemelése miatt van szükség, hogy a magyarban nincsen olyan mértékű és annyira fonologizált magánhangzó-redukció, mint az angolban, és innen gyökerezik az angol hangsúllyal való problémák zöme.

³ Az angol és a magyar konkrét esete ezen a téren némi további magyarázatra szorul, mivel pusztán a tény, hogy az angolban rendkívül gyakori a magánhangzó-redukció és a redukált szótagokban végbemenő jelenségek (mint például a szinkópa), elméletileg nem feltétlenül kell, hogy nehézséget okozzon egy magyar nyelvtanuló számára. Ismert tény ugyanis, hogy fonetikailag létezik redukált magánhangzó a magyarban is (vö. pl. Auszmann 2016; Gósy 2007), valamint magánhangzó-kiesés is (vö. Horgér-törvény és a vele részben összeköthető tövéghangzó-lekopás), de a tapasztalat azt mutatja, hogy ezeknek a jelenségeknek a magyarban való megléte nem segít az angol célnyelvi mintázatok elsajátításában. Ennek oka az, hogy az említett jelenségek *funkciója* a két nyelvben lényegesen eltér egymástól, amire a tanulmány nem tér ki részletesen.

⁴ Tisztában vagyunk vele, hogy nem teljesen pontos az a tényként való kijelentés, hogy a magyarban a szóeleji hangsúly dominál, hiszen nem kap minden egyes szó külön-külön hangsúlyt, hanem több szó kötődik össze egy adott hangsúllyal, de mivel ez a tény a kísérletben vizsgált jelenség szempontjából nem releváns (a tanulmányban vizsgált kiejtésbeli problémát a magyarban az angoltól való azon lényegi eltérése okozza, hogy az angolban a szóhangsúly bármelyik szótagra eshet), az egyszerűség kedvéért a magyarra mint szóeleji hangsúlyos nyelv fogunk hivatkozni.

szó eleji hangsúlyos angol szavak kiejtésével. A jelenségre Dupoux et al. (1997) óta mint „stress deafness” („hangsúlysüketség” – Csépe 2010) utal a szakirodalom, mely a magyar szubsztrátum és az angol szupersztrátum kontaktusában az itt említett okok miatt különösen nagy mértékben előfordulhat.

3. A kísérlet

3.1. A kísérletben vizsgált tényezők

Tanulmányunkban az angol szóhangsúlymintázatok magyarok általi elsajátítását meghatározó tényezők szerepét vizsgáljuk mind percepció, mind produkciós szempontból. Kutatásunkban Coetzee (2016) azon meglátását vettük alapul, hogy a nyelvi variációt nyelven belüli és nyelven kívüli (esetünkben: hangtani és nem hangtani) tényezők együttesen befolyásolják. A kísérletben a hangsúlykiosztásra ható tényezők közül két hangtani, és két nem hangtani tényezőt vizsgáltunk: előbbi kategóriába a transzfer vagy interferencia tartozik (melynek értelmében szó eleji hangsúlyos szavakat vártunk), illetve az angol hangsúlyszabályokat jelentősen meghatározó szótagsúly (hiperkorrekt mintázatokat elsősorban nehéz szótagban vártunk); a számos vizsgálható nem fonológiai tényező közül pedig a nyelvtudás szintjét és egy egyéni különbségként számon tartott képességet, a zenei tehetséget (vagy muzikalitást) választottuk. A nyelvtudásszintet azért vizsgáltuk, mert azt feltételeztük, hogy kezdő szinteken inkább jellemző a transzferhatás (tehát a következetesen az első szótagon történő hangsúlyozása az angol szavaknak), és a nyelvtudásszint növekedésével ez a tendencia egyre csökken, és hiperkorrekciók is egyre inkább megjelennek. A muzikalitás és az idegen nyelvi képességek közötti összefüggés már több soron bizonyítást nyert számos nyelvi kontaktushelyzet esetében (néhány példa az angol és egy másik nyelv kontaktusában észlelt összefüggésre: japán: Dolman–Spring 2014, lengyel: Gralińska-Brawata–Rybińska 2017, finn: Milovanov et al. 2010 stb.); magyar nyelvtanulók angol kiejtésének vonatkozásban a kérdést viszont még nem vizsgálták. A vizsgált kontextusban a muzikalitás hatását különösen meghatározónak tartjuk, és feltételezzük, hogy a muzikalitás mértékével a helyes hangsúlyészlelés és -produkció is növekedik, többek között mivel az angol hangsúlyszintek nemcsak hangerőben nyilvánulnak meg, hanem a szintek között hangmagasságbeli különbségek is vannak, a hangmagasság-észlelés pedig a zenei tehetség egyik komponense (egyéb komponensek mellett, mint pl. a dallamsüketség mértéke és a ritmusérzék).

Mindezek alapján a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg, melyeket a próbakísérletünk során igazolni próbáltunk:

1. Kezdő szinten az angol szóhangsúlymintázatok észlelését és produkcióját legfőképp az anyanyelvi transzfer határozza meg.

2. Haladó szinten a transzfer mellett jelentős mértékben megnövekszik a szótagsúly alapú szóhangsúlyozás, mely hiperkorrekciókhoz is vezethet.
3. Nyelvi szinttől függetlenül pozitív korreláció fedezhető fel a muzikalitás mértéke és a helyes hangsúlyészlelés és -produkció mértéke között.

3.2. Adatközlők

A kísérlet adatközlői nyelvtudásszint alapján három csoportba oszthatók: volt 10 kezdő (a közös európai referenciakeret alapján A1 szintű) nyelvtanulónk, akik a kísérlet időpontjában alig néhány hónapja tanultak angolul, 11 középhaladó (A2-B1) és 7 haladó (B2+). Előbbi két csoport 9. és 7. osztályos középiskolai tanulók (akik, mivel nem nagykorúak, szülői engedéllyel vettek részt a kutatásban), utóbbiak pedig anglisztika BA képzésre felvételt nyert, a szakot újonnan megkezdő egyetemi hallgatók. A kísérlet megtervezésekor törekedtünk a közel azonos adatközlőszámra a három csoportban, de ezt gyakorlati megfontolásból nem tartottuk végül: egyrészt néhány adatközlőt ki kellett zárunk az elemzésből (a leggyakoribb kizárási ok az volt, hogy némelyeknek annyira nehéznek bizonyult a kísérletben használt nonszensz szavak – l. lent – ismétlése, hogy az általuk elismételt szavak elemezhetetlenné váltak), másrészt adatfelvétel közben viszonylag hamar kiderültek a kísérletünk buktatói és a vizsgálat korlátai, ezért (mivel a kutatásunk elsősorban próbakísérlet volt, és a szükséges visszajelzés a kísérleti anyagról már megfelelő mennyiségben a rendelkezésünkre állt) egy ponton leállítottuk a további adatok gyűjtését. A kísérletben végig megőriztük az adatközlők anonimitását: az adatfelvételkor mindegyikük egy azonosító kódot kapott, amelyet csak arra használtunk, hogy a három nyelvtudásszintbeli csoportot elkülönítsük, illetve hogy a kísérlet különböző részeiben össze tudjuk hasonlítani az azonos adatközlőkhöz tartozó eredményeket.

3.3. Módszerek és eszközök

Kísérletünkben három kutatási eszközt használtunk: Az adatközlők kitöltöttek egy hangsúlypercepció tesztet, egy hangsúlyprodukció tesztet, valamint egy három komponensből álló muzikalitástesztet.

Az első két teszt alapja egy, az első szerző által összeállított hanganyag volt. A gyűjteményben az angol fonotaktikai szabályszerűségeknek megfelelő nonszensz szavak („wug”-ok) szerepelnek, melyeket az „I said _____ again” vázmondatban egy angol anyanyelvű beszélő olvasott fel. A legtöbb szóban [ɪ] magánhangzó (Wells 1982 közismert kulcsszavait használva a KIT-magánhangzó) szerepel, ez alól csak az a néhány szó kivétel, amelyik hosszú magánhangzót tartalmaz arra a célra, hogy a szótagsúly hatása mind zárt szótag, mind

hosszú magánhangzót tartalmazó szótag esetén vizsgálható legyen. Ennek a speciális esetnek a kivételével a magánhangzó-minőség hatását mindenképpen ki szerettük volna iktatni, hogy csupán hangsúlybeli különbségek észlelését és produkcióját tudjuk vizsgálni, ezért olyan magánhangzóra volt szükség, amely az angolban hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt előfordulhat. Ez az angol magánhangzók közül az [ɪ]-n kívül az [ʊ]-ra (FOOT-magánhangzó, vö. Wells 1982) is igaz, de az nem alkalmas nem létező szavakat használó vizsgálathoz, mivel (amellett, hogy rendkívül ritka) az angol betű-hang megfelelési szabályok szerint nincsen szabályos írásmódja, ezért nem lehetséges olyan nonszensz szót kitárolni, melyben külön magyarázat nélkül, pusztán a helyesírással jelölni tudunk egy [ʊ]-t – így esett az egyértelmű választás az [ɪ]-re mint a kísérleti szavak magánhangzója.

A kísérletbe beválogatott szavak változatos hangsúlymintázatúak, de nem került be a kísérletbe 4 szótagnál hosszabb szó, mivel a tanulóknál nehézséget okozott a hosszabb szavak kiolvasása. Ez így némelyest lecsökkentette a vizsgálható szóhangsúlymintázatok számát, de ez nem okozott hátrányt a hangsúlyészlelés és -produkció vizsgálatában. Ilyenformán az alábbihoz hasonló mondatok szerepelnek a gyűjteményben:

„I said *INNICK* again.”
 „I said *IRRIMITIVE* again.”
 „I said *MIFFIRÍPSIVE* again.” stb.

Erre a hanganyagra épült a hangsúlypercepciós vizsgálat, melyet egy számítógépteremben végeztünk. Az adatközlők hangszórón hallottak a fent részletezett hanganyagból mondatokat, és a mondatokban elhangzó nonszensz szavakról kellett eldönteniük, hogy a szó melyik szótagját hallják hangsúlyosnak. Hogy a szótaghatárok meghatározásával ne legyen probléma, és ezáltal segítsük a feladat teljesíthetőségét, ez a feladattípus nyelvkönyvekben tipikusan használt instrukciója helyett („Húzd alá a hangsúlyos szótagot!”) feleletválasztós válaszlehetőségeket kínáltunk fel a tesztalanyoknak. Egy hangsúlyt tartalmazó szavak esetén minden lehetséges szótagot felkínáltunk mint választható opciót, két hangsúlyt tartalmazó szavakban pedig két nem szomszédos szótagra eső hangsúly minden lehetséges előfordulását kínáltuk fel. Egymást követő szótagokon az aláhúzás módszerrel nem tudtuk volna elkülöníteni a jelölt szótagokat, de mivel az angol általában kerüli a hangsúlyütközést („stress clash avoidance” szabály), teljesen szabályos kiejtésű nonszensz szavaknál ilyen eset különben sem fordulna elő. A kísérlet az elsődleges és másodlagos hangsúly közötti különbségre nem terjedt ki; bár elkerülhetetlen volt a három szótagosnál hosszabb szavak esetében, hogy másodlagos

hangsúly is előforduljon a szóban, ilyenkor egyszerűen két-két szótagot jelöltünk aláhúzással, nem téve különbséget a két hangsúlyszint között. Az így felsorolt minden lehetséges aláhúzáson kívül minden esetben egy plusz válasz szerepelt utolsó opcióként: „minden szótagot egyforma hangsúlyosnak hallok”. Ezt az utolsó válaszlehetőséget azért tettük be, hogy döntésképtelenség esetén ne fordulhasson elő a helyes válasz véletlen megtippelése (melyre egy kétszótagú szó esetében 50% esély van!). Ilyenformán az alábbi módon kellett az adatközlőknek a hanganyag 16 példájáról ítéletet hozniuk:

Melyik szótago(ka)t hallod hangsúlyosnak?

I said *irrimitive* again.

A: irrimitive

B: irririmitive

C: irrimitive

D: irrimitive

E: minden szótagot egyforma hangsúlyosnak hallok

Válaszaikat egy Testmoz Test Generator nevű online felületen töltötték ki, mely egy ingyenesen elérhető tesztkészítő és automatikus tesztkiértékelő program.

A második kísérleti eszköz egy hangsúlyproduktions teszt volt, melyet egyesével végeztek az adatközlők. A feladat során egy klasszikus, idegennyelv-órákon gyakran használt „Listen and repeat” (magyarul kb. „Hallgasd és ismételd”) feladatot kellett a tanulóknak teljesíteniük: szintén 16, a hanganyagból való példát kellett az anyanyelvi felolvasó hangja után elismételniük, a mondatok ismétléséről pedig hangfelvétel készült. Mivel ez a része a kísérletnek semmiképpen nem a nonszensz szavak megjegyzésére irányult, a feladat alatt az ismétlendő mondatok megjelentek a számítógép képernyőjén, melyen a hanganyagokat játszottuk le.

Ezekon felül minden adatközlő kitöltött egy Jake Mandell nevű radiológus által kidolgozott zenei tehetséget mérő tesztsorozatot, mely online ingyenesen elérhető (jakemandell.com) és bárki számára elvégezhető. Bár léteznek ennél részletesebb és átfogóbb tesztek is, a mi céljainknak ez felelt meg a legjobban, hiszen egy viszonylag rövid idő alatt kitölthető tesztre volt szükség kivitelezésbeli megfontolások miatt (az iskolás adatközlőknél korlátozott idő állt rendelkezésre az adatgyűjtéshez). Ez a Mandell-féle muzikalitásteszt-sorozat tulajdonképpen a közismertebb Seashore muzikalitásteszt (melyet világszerte használnak zeneiskolás és zeneakadémiás felvételi vizsgákon) rövidített és felhasználóbarátabb változata, ezért a mi céljainknak (ahogy más, a miénkhez hasonló vizsgálatok céljaira is, pl. Jekiel–Malarski 2017) tökéletesen megfelelt.

A teszt három komponensét végeztettük el az adatközlőkkel:

1. Dallamsüketség teszt („tonedeaf test”): Ennek a tesztnek a célja az amúzia (dallamsüketség vagy botfúlúség) szűrése. A teszt során az adatközlő 2x36 db, 2-4 másodperces dallammintázatot hall, amelyekről párosával el kell döntenie, hogy ugyanazt a dallamot hallotta kétszer, vagy a két dallam különböző volt (a különbség természetesen viszonylag kicsi), és ezt egy zöld „same” (ugyanaz) vagy egy piros „different” (különböző) gomb megnyomásával kell jeleznie minden dallampár után a képernyőn. A teszt végén %-ban kapja meg a tesztkitöltő az eredményt, hogy a 36 kérdésből hányat sikerült eltalálni helyesen. A teszt összeállítója saját bevallása szerint a teszt szándékosan nagyon nehéz, és kiváló zenészek is ritkán érnek el 80% feletti eredményt. A százalékos eredmények a következőképpen értelmezendők:

91–100%	kivételes („exceptional”)
81–90%	nagyon jó („very good performance”)
71–80%	átlagos („normal performance”)
61–70%	átlag alatti („low-normal performance”)
0–54% ⁵	lehetséges amúzia(?) vagy memóriaproblémák („possible pitch [sic ⁶] perception or memory deficit”)

2. Ritmusérzék-teszt („rhythm test”): Ennek a tesztnek a célja a ritmusérzék mérése. A dallamsüketség-teszthez hasonlóan ritmusmintázatokról kell párosával eldönteni, hogy ugyanazt vagy különböző ritmusmintázatot hallottunk. Ezúttal 25 ritmusmintázat-párról kell ítéletet hozni, és az eredményt szintén százalékban kapjuk meg. Egy fontos különbség az előzőhöz képest, hogy ebben a tesztben jár 10 visszajátszás-lehetőség a tesztkitöltőknek, aminek az igénybevétele csökkenti

⁵ Tisztában vagyunk vele, hogy a százalékhatárok meghatározásánál az 55–60% közötti intervallum hiányzik, de ez az eredeti értékelési útmutató pontatlansága. Mindhárom muzikalitás-tesztnél fennáll a probléma, hogy az utolsó két százalékhatár-sáv között hiányosság van, de a pontosság miatt az eredeti formában idézzük a táblázatot. Hasonló a magyarázat arra, hogy miért 54% (és miért nem pl. 55%) a dallamsüketség felső határa – az eredeti értékelési szempontokban nem százalékhatárok, hanem olyan megfogalmazások szerepelnek, hogy a „90% fölötti” teljesítmény kivételesnek mondható, és „55% alatti” beszélhetünk amúziáról. Ezeket a meghatározásokat alakítottuk át százaléksávokká a könnyebb átláthatóság érdekében, ami azzal járt, hogy néhol nem kerek számokra jöttek ki az értékek. Minden egyéb látszólagos pontatlanság vagy következetlenség (pl. hogy miért nincs a ritmusérzéknel a „nagyon jó” és az „átlag alatti” eredmény között „átlagos” teljesítmény) abból adódik, hogy az eredeti, nem teljesen alapos értékelési útmutatót követtük.

⁶ Az eredeti tesztben „pitch perception deficit”, azaz „hangmagasság-észlelési problémák” szerepel. A hangmagasság-észlelést egy másik teszt vizsgálja, így feltételezzük, hogy az 55% százalék alatti eredmény itt az afúziára, tehát dallamsüketségre utal.

az eredményt. Az adatközlőinket arra bátorítottuk, hogy ezzel a funkcióval lehetőleg ne éljenek. A százalékos eredmények a dallamsüketség-teszthez hasonlóan értelmezendők:

91–100%	világszínvonal („world-class performance”)
81–90%	kimagasló („outstanding performance”)
71–80%	nagyon jó („very good performance”)
61–70% ⁷	átlag alatti („low-normal performance”)
0–55%	lehetséges ritmusészlelésbeli vagy memóriaproblémák („possible rhythm perception or memory deficit”)

3. Adaptív hangmagasság-észlelés teszt („adaptive pitch test”): A 3. és egyben utolsó muzikalitás teszt egy hangmagasság-észlelés teszt, mely szerkezetében lényegesen eltér az előző kettőtől. A feladat két hangról eldönteni, hogy a második magasabb vagy mélyebb, mint az első. A megítélendő hangpárok száma és a két hang közelsége nem előre meghatározott, ezt jelenti a teszt adaptív jellege: a tesztfeladatok az adott válaszokhoz igazodnak oly módon, hogy minél több jó választ ad a tesztkitöltő, a hangpárok annál közelebb lesznek egymáshoz. A teszt vége felé a kitöltő azt fogja érzékelni, hogy a két hang azonos (amely természetesen a valóságban nem igaz). Amikor eljön ez a pont, a teszt az egyre gyakoribb hibák megjelenési helye alapján kiszámolja, hogy hány Hz az a hangmagasság-különbség, amelyet még megbízhatóan érzékelni tud a kitöltő. Ebben a tesztben korlátlan visszajátszás-lehetőség van, bár ezt is úgy kértük az adatközlőinktől, hogy csak rendkívüli esetben használják. Az eredmények értelmezését az alábbi táblázat foglalja össze:

0–0,74 Hz	kivételes hallás („exceptional ear”)
0,75–1,4 Hz	nagyon jó („very good”)
1,5–5,9 Hz	átlagos („normal”)
6–11,9 Hz ⁸	átlag alatti („low-normal”)
16 Hz fölött	lehetséges hangmagasság-észlelési problémák („possible pitch perception deficit”)

Ennek a tesztnek az esetében előfordul, hogy valakinek annyira súlyos problémái vannak a hangmagasság észlelésével, hogy a program azt az eredményt írja ki, hogy az eset túlmutat a program kapacitásán, mivel az 60 Hz nagyságú különbségig tudja

⁷ L. 5. lábjegyzet.

⁸ L. 5. lábjegyzet.

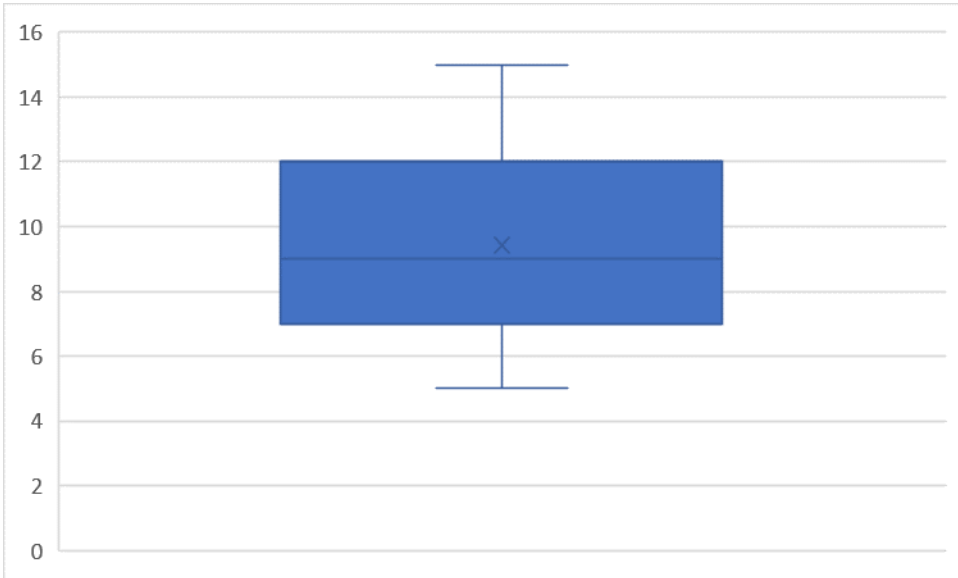
megbízhatóan meghatározni a hangmagasság-észlelést. Minden olyan adatközlőnél, akiknek ezt a mondatot írta ki a program, 60 Hz-es eredményt írtunk be.

Az eredményeket egy Excel táblázatban összesítettük. A muzikalitástesztek automatikusan értékelték, az első kettőhöz %-os, a 3.-hoz egy Hz-ben megadott eredmény született. A hangsúlypercepció teszteredménye szintén automatikusan értékeltődött ki, ezt pontszámban rögzítettük. A hangsúlyprodukció tesztekénél pedig a két értékelő módszerét használtuk – minden tanuló esetében mi, a két szerző értékeltük a szavak hangsúlymintázatát, és nem egyezés esetén (amely az összes szó közül alig néhánynál fordult elő) egy második meghallgatás után sikerült egyezésre jutnunk. A vizsgált szavakat szótagokra bontva is felvettük a táblázatba, hogy a különböző fonológiai hatásokat (transzfer, szótagsúly) vizsgálni tudjuk.

3.4. Az eredmények ismertetése

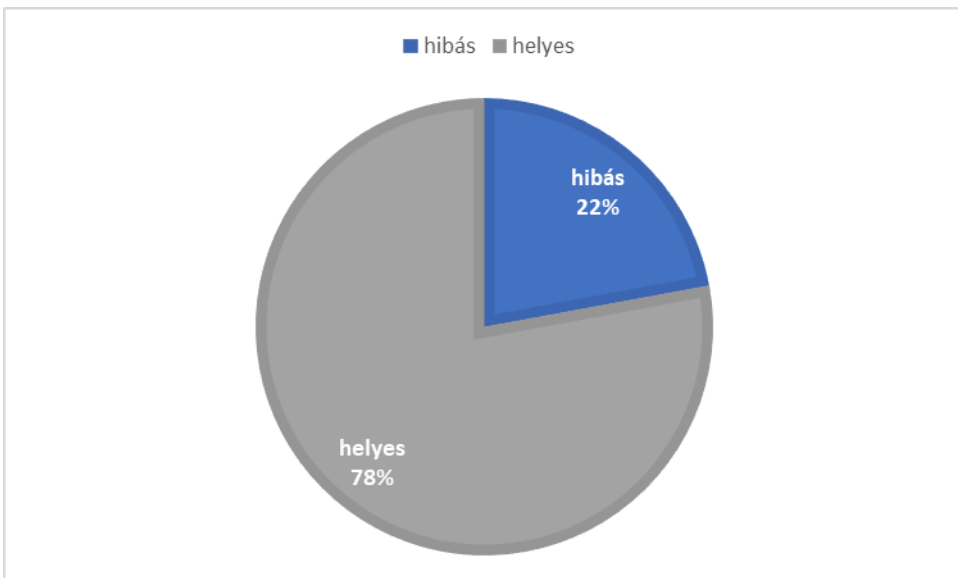
Próbakísérletünk eredményeit a hangsúlypercepció és a hangsúlyprodukció teszterértékelésével kezdjük, majd rátérünk a muzikalitásteszteredményeinek ismertetésére.

A hangsúlypercepció tesztben összességében gyengébb eredmény született (főképp a hangsúlyprodukció tesztekkel összehasonlítva, l. lejjebb). 9,4 pont volt az adatközlők által elért átlagos pontszám a maximálisan szerezhető 16-ból, amely kevesebb mint 60%-os teljesítmény (az eredmények eloszlását l. az 1. ábrán). Ami ennél meglepőbb, hogy a hibákban semmilyen következetesség nem fedezhető fel: nem volt jellemző, hogy bármelyik tesztkitöltő következetesen szó eleji hangsúlyt jelölt volna be a legtöbb szóban (ami a feltételezett hangsúlysüketség alapján, ha nem is mindenkinél, de várható lett volna), és az sem, hogy egyébként szó eleji hangsúlyos szavakban nem szó eleji nehéz szótagokban jelöltek volna hangsúlyt. Továbbá megemlítendő, hogy az adatközlők általánosságban nem éltek a „minden szótagot egyforma hangsúlyosnak hallok” válaszlehetőséggel, ami arra enged következtetni, hogy még ha nem is hallottak hangsúlyszintbeli különbségeket a szavakban, inkább a tippeléshez folyamodtak, mintsem használják az utolsó válaszopciót – amelyről (nem alaptalanul) úgy érezhették, hogy nem is lehet a „helyes megoldás”. A következetesség teljes hiánya az adott válaszokban megerősíti a feltételezést, hogy sok helyen a válaszok megtippelésére került sor.

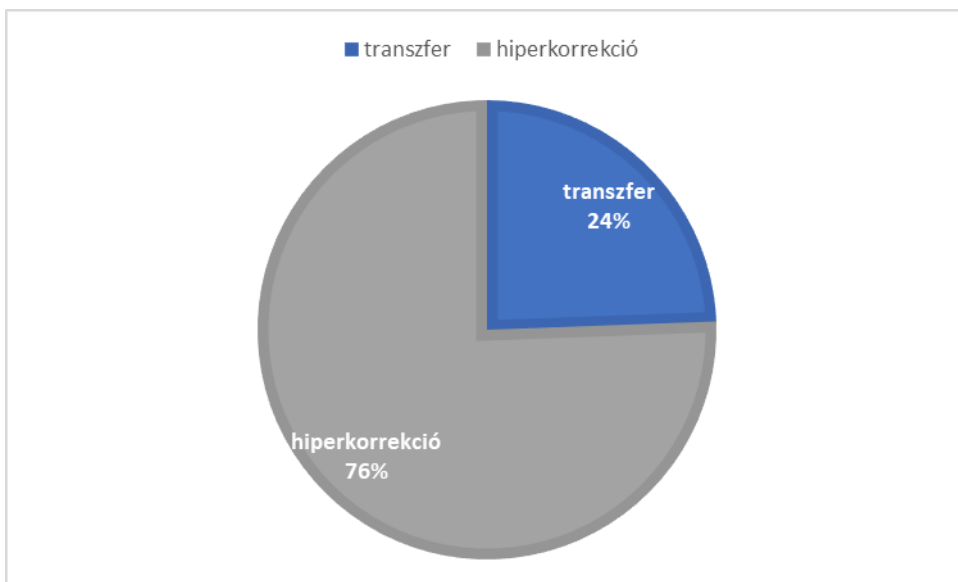
1. ábra. A hangsúlypercepció teszt eredményeinek (max. 16 pont) eloszlása.

A hangsúlyprodukción tesztben ezzel ellentétben kimagaslóan jó eredmény született: az esetek 78%-ában sikerült az adatközlőknek a helyes hangsúlyozást a hangfelvétel alapján elismételniük (l. 2. ábra).

2. ábra. A hangsúlyprodukción tesztben adott helyes és hibás válaszok aránya.

Ha megnézzük a hibásan ejtett 22%-nyi esetet, az vehetjük észre, hogy a várttal ellentétben a hibák nagy többsége (76%-a pontosan, l. 3. ábra) hiperkorrekció: egy adatközlő esetét kivéve a hibás visszamondások szinte mindegyike olyan eset volt, amikor az ismétlendő szó történetesen az első szótagján volt hangsúlyos, de az adatközlők máshol hangsúlyozták azt.

3. ábra. A hangsúlyprodukción tesztben adott hibás válaszok forrásainak aránya.

Ilyen esetek nehéz szótagokban történtek, azon belül is inkább hosszú magánhangzót tartalmazó szótagban (pl. az *innace* és *iffating* szavakat sokan a második szótagon hangsúlyozták feltehetően a második szótagban lévő /ei/ diftongus miatt az annak ellenére, hogy ezek a szavak a hanganyagban szó eleji hangsúlyosként szerepelnek), de zárt szótagban is előfordult (pl. *innick*, *immincing*).

A fent említett egy adatközlő a kezdő csoportból került ki; ő volt az egyetlen, aki szisztematikusan az első szótagon hangsúlyozta a legtöbb ismételt szót, tehát az anyanyelvi transzfer hatása mutatkozott meg a kiejtésében. A többiek annyira jól teljesítettek már a teljesen kezdők között is, hogy az eset némi magyarázatra szorul. A magyarázat lehetséges, hogy a nonszensz szavak használatában rejlik: nem létező (vagy ismeretlen) szavak esetében ugyanis várhatóan sokkal jobban figyel az ember a kiejtésre, és nagyobb eséllyel ismétli helyesen a szót. Ezt a jelenséget szópreferencia-hatásként tartják számon („lexical bias effect”, rövidítve LBE), melyet leginkább az anyanyelv hangkészletében nem található célnyelvi hangzók behelyettesítése esetében tárgyalnak (nem létező szavakban keve-

sebb behelyettesítést, és több célnyelvi vagy célnyelvihez közeli hangzót produkálnak a vizsgálati alanyok, vö. pl. Costa et al. 2006). Ez lehetett az, ami ezek szerint más területeken, így esetünkben a hangsúlyprodukciónal hasonló módon működik, és ez eredményezhette a váratlanul magas eredményt.

A muzikalitás tekintetében először nézzük meg, hogy a teszt összeállítója által meghatározott kategóriákba hogyan sorolhatók be a vizsgálati alanyaink (a három nyelvtudásszintbeli csoportot három külön oszlopban elkülönítve). Nézzük először a dallamsüketség-tesztet:

		1.	2.	3.
91–100%	kivételes („exceptional”)	-	-	-
81–90%	nagyon jó („very good performance”)	1	1	1
71–80%	átlagos („normal performance”)	1	1	4
61–70% ⁹	átlag alatti („low-normal performance”)	7	7	2
0–54%	lehetséges amúzia(?) vagy memóriaproblémák („possible pitch [sic] perception or memory deficit”)	1	2	-

A ritmusérzék-tesztel a következőképpen alakultak az eredmények:

		1.	2.	3.
91–100%	világszínvonal („world-class performance”)	-	-	-
81–90%	kimagasló („outstanding performance”)	1	1	1
71–80%	nagyon jó („very good performance”)	5	1	2
61–70%	átlag alatti („low-normal performance”)	3	8	3
0–55% ¹⁰	lehetséges ritmusészlelésbeli vagy memóriaproblémák („possible rhythm perception or memory deficit”)	1	1	1

⁹ Az 5. lábjegyzetben említett hiányzó intervallumba tartozó adatközlöket az átlag alatti kategóriába soroltuk, tehát a legutolsó kategóriánál vettük szigorúan az eredeti megkötést, mely szerint 55% alatti eredmény esetén beszélhetünk afúziáról.

¹⁰ A ritmusérzék-teszt esetében nem fordult elő olyan eredmény, amely az 5. lábjegyzetben említett hiányzó intervallumba tartozott volna.

Végezetül a hangmagasság-észlelés eredményei:

		1.	2.	3.
0–0,74 Hz	kivételes hallás („exceptional ear”)	-	-	-
0,75–1,4 Hz	nagyon jó („very good”)	-	-	-
1,5–5,9 Hz	átlagos („normal”)	2	6	2
6–11,9 Hz	átlag alatti („low-normal”)	6	1	3
16 Hz fölött ¹¹	lehetséges hangmagasság-észlelési problémák („possible pitch perception deficit”)	2	4	2

A három muzikalitás-komponensről az eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy egy adatközlőnk sem produkált a legmagasabb kategóriába eső eredményt, a legtöbben „átlag alatti” teljesítményt nyújtottak, de (leginkább a dallamsüketség és a ritmusérzék komponensnél) akadtak jó és akár kimagaslónak számító eredmények is. A leggyengébb kategóriába viszonylag kevés adatközlőnk esett, és érdekességképpen megjegyezzük, hogy a leggyengébbnek számító eredmény a három teszt esetében jellemzően nem ugyanazok az adatközlők esetében jött ki – ha valakit például amúziagyánúsnak értékelt az első teszt, ugyanaz a személy viszonylag jól teljesített a másik két tesztben, és ez a többi tesztről is elmondható. Ez a megfigyelés alátámasztja a muzikalitás különböző komponenseinek szétválasztását.

A hangsúlypercepciók teszt eredményei és a muzikalitástesztek eredményei között nem találtunk semmilyen érdemleges összefüggést, ezért ezeket az eredményeket nem mutatjuk. Érdekesebb viszont a hangsúlyprodukciók tesztök összevetése a muzikalitástesztekkel. Mindhárom muzikalitás-komponensre kiszámoltuk a korreláció mértékét a hangsúlyprodukciók teszt eredményével, melyet az alábbi táblázatban mutatunk:

	korrelációs együtthatók (Pearson-féle r)
hangsúlyprodukció – dallamsüketség	0,03
hangsúlyprodukció – ritmusérzék	0,41
hangsúlyprodukció – hangmagasság-észlelés	0,09 ¹²

¹¹ A hangmagasság-észlelés teszt esetében nem fordult elő olyan eredmény, amely az 5. lábjegyzetben említett hiányzó intervallumba tartozott volna.

¹² Mivel az első két teszttel ellentétben a hangmagasság-észlelésnél a kisebb eredmény jelzi a jobb hallást (tehát minél kisebb a teszt eredménye Hz-ben, annál kifinomultabb a tesztkitöltő hallása), a korrelációs együttható kiszámolásakor a hangmagasság-észlelési teszt eredményeit megszoroztuk -1-gyel, hogy a korrelációs együtthatókat összefoglaló táblázat minden oszlopában egységesen mutassa a pozitív vagy negatív összefüggést.

A korrelációs együtthatók azt mutatják, hogy a dallamsüketség és a hangmagasság-észlelés nincs összefüggésben a hangsúlyprodukciónal, a muzikalitás ritmusérzék komponense viszont közepes fokú korrelációban áll vele. Ha megnézzük a ritmusérzék és a hangsúlyprodukción korrelációját a három vizsgált csoportra lebontva, azt vehetjük észre, hogy a kezdők esetében a korreláció még magasabb, és már erős pozitív összefüggésnek számít:

	a korreláció mértéke a hangsúlyprodukción és a ritmusérzék között (Pearson-féle r)
1. csoport (kezdők)	0,61
2. csoport (középhaladók)	0,48
3. csoport (haladók)	0,33

Ez azt jelenti, hogy bár az angol hangsúlyszintek között jelentős hangmagasság-beli különbségek vannak, nem az alapján azonosítják a nyelvtanulók (legalábbis a mi kísérletünkben vizsgált adatközlők) az angol nyelv hangsúlyszintjeit, hanem inkább a nyelv jellegzetes ritmusát érzékelik.

4. Összegzés és következtetések

Próbakísérletünk eredményei alapján az alábbi következtetésekre jutottunk:

Nem sikerült igazolnunk azt a hipotézisünket, mely szerint kezdő nyelvtanulók esetében leginkább az anyanyelvi transzfer felelős a célnyelvi szóhangsúlymintázatok észleléséért és produkciójáért – egy adatközlő hangsúlyprodukciónjáról volt ez elmondható, de általánosságban nem. A hangsúlypercepcións tesztben adott válaszokban semmi következetesség nem rajzolódott ki, tehát nemcsak a transzfer, de semmi más tényező hatását nem vettük észre – ennek magyarázatát a kísérleti eszközünkben keressük, és a következő fejezetben javaslatokat teszünk a kísérletben használt percepcións feladat fejlesztésére. A szóhangsúlymintázatok produkcióját a percepciónnál sokkal sikeresebb volt; az említett egy adatközlő kivételével szinte sehol nem talákoztunk a várt, anyanyelvi transzferen alapuló hangsúlyozással, hanem legtöbbször tökéletes elismérlések történtek. Mindez lehet amiatt, hogy az angol szóhangsúlymintázatok észlelése minden nyelvi szinten problematikus, a produkcion viszont nem okoz gondot, de mivel a mindennapi tapasztalatok ezzel az eredménnyel nincsenek összhangban, valószínűbbnek tartjuk, hogy a hipotézist tesztelő kísérleti eszközben használt nonszensz szavak okozták a produkcions teszt túlzott sikerességét. A kísérletünk eredményei arra engednek következtetni (amit természetesen további kutatásokban tesztelni szükséges),

hogy az eredmények bemutatásakor kifejtett szópreferencia-hatás működése olyanira erős, hogy a legtöbb beszélő esetében képes felülmúlni más hatásokat (valószínűsíthetően nyelven belüli és nyelven kívüli hatásokat egyaránt). Ez azt jelenti, hogy a „Hunglish” kiejtést az informális megfigyelések alapján jellemző szóeleji hangsúlyozás egy olyan jelenség, melynek működését a szópreferencia-hatás oly nagy mértékben befolyásolja, hogy ismeretlen (vagy nem létező) szavak képesek felülmúlni az anyanyelvi transzfer és a nyelvtudásszint hatását is. Összességében tehát azt a következtetést vonjuk le, hogy a köztes nyelvi rendszerek elemzésekor nyelven belüli és nyelven kívüli tényezők együttes hatását kell vizsgálni, hiszen a különböző hatások képesek részben vagy teljes egészében felülmúlni más hatások működését.

Hasonló következtetések vonatkoznak a második hipotézisünkre: hiperkorrekt formákat haladó szinten vártunk, de azok már az egészen kezdőknél megjelentek, sőt, általánosságban a hibás ejtések legtöbbször hiperkorrekció volt (szó eleji hangsúlyos szót hátrébb lévő szótagon hangsúlyoztak az adatközlők, szótag-súly alapon, azon belül is inkább hosszú magánhangzót tartalmazó szótagban, mint zárt szótagban). Ez a megfigyelésünk is vélhetően a szópreferencia-hatás működése miatt alakulhatott így.

A harmadik, egyben utolsó hipotézisünk viszont – igaz, csak részben – de beigazolódott. Az valóban igaznak bizonyult, hogy nyelvi szinttől függetlenül pozitív korreláció fedezhető fel a muzikalitás mértéke és a kiejtési készség között, de ez ebben a kísérletben csak a zenei tehetség ritmusérzék komponense és a hangsúlyprodukciónak között mutatkozott meg, a másik két vizsgált muzikalitás-komponens, a dallamsüketség és a hangmagasság-észlelés esetében, és a hangsúlypercepció esetében nem – ez utóbbi esetében pedig megintcsak lehetséges, hogy a szópreferencia-hatás zavarta meg a többi hatás működését, így a tanulmány utolsó fejezetében összegyűjtjük, hogy a kutatás megismétlésekor milyen változtatásokat tervezünk végezni a kísérleti anyagon. Ezzel reményeink szerint hasznos meglátásokkal tudunk szolgálni bármilyen nyelvi variációra irányuló későbbi kutatásokhoz.

5. A vizsgálat korlátai és a próbakísérlet tanulságai

Mivel a tanulmányban bemutatott kutatás egy próbakísérlet volt, ebben a részben összefoglaljuk a kísérlet tanulságait, hogy azok mentén újraszervezzük a kutatást.

Mindenekelőtt át kell alakítanunk a hangsúlypercepciók tesztet, hiszen mint említettük, valószínűsíthető, hogy a kísérleti anyag hibája, amiért nem (vagy csak részben) tudtuk megerősíteni a hipotéziseinket. A hangsúlyos szótag aláhúzásának módszere helyett célravezetőbb lehet egy vizuálisan szembeütőbb módszer, mert pl. egy olyan szó esetében, mint a vizsgálatban is használt *innick*, az

aláhúzás az első szótagon (mely egyetlen magánhangóból áll, melyet az <i> betű jelöl) alig látszik, és ez is megzavarhatja a tesztkitöltőt. Ebben a szóban további zavart tud okozni különösen magyarok számára, hogy az angolban nincsenek gemináták, ezért az írásban megjelenő <nn> (mely rövid mássalhangzót jelöl) a második szótaghoz szótagolódik (*innick* és *innick*). Az ilyen eseteket kikerülni viszont nem lehet, mivel az angol betű-hang megfelelési szabályok szerint a mássalhangzóbetű duplázása fontos szerepet játszik a hangsúlyos magánhangzók meghatározásában; ebben az esetben abban, hogy a magánhangzó nem /aɪ/, hanem /ɪ/. Nyílt szótagban lévő hangsúlyos /ɪ/-t tehát csak ilyen módon tudunk létrehozni nonszensz szavakban. Egy, ezt a problémát megoldó alternatív hangsúlyjelölő mód lehet a hangsúlyos szótag magánhangzóját jelölő betű fölött különböző méretű alakzatokkal (pl. körökkel vagy négyzetekkel) jelezni a hangsúlyszinteket, mely az elsődleges és másodlagos hangsúly közötti különbség vizsgálatát is lehetővé tenné.

Azt a problémát is meg kell oldani, hogy az adatközlők ne igyekezzenek elkerülni a „minden szótagot egyforma hangsúlyosnak hallok” opció választását. Valószínűsíthető, hogy a megfogalmazásból kitalálták, hogy ez a válasz semmikor sem lesz a „helyes”, ezért inkább a tippeléshez folyamodtak, mint hogy ezt az opciót válasszák (ez megmagyarázza a válaszaikban kirajzolódott következetesség teljes hiányát). Erre a problémára megoldás lehet felkínálni az előző bekezdésben említett alakzatok segítségével egy olyan válaszopciót, amelyben minden hangsúlyos magánhangzót jelölő betű fölött egyforma méretű kör szerepel. Ez vizuálisan nem ütne el a többi válaszopciótól, nem úgy, mint az aláhúzott szótagú szavak után egy viszonylag hosszú szöveg. Úgy tűnik, hogy hiába hangsúlyoztuk ki az adatközlőknek, hogy a vizsgálatban nincsenek helyes és helytelen válaszok, hanem az őszinte válaszukra vagyunk kíváncsiak, hogy mit hallanak – az adatközlőkben (akár tudat alatt) dolgozó megfelelési igyekezetet (tekintve, hogy diákokról van szó) nem egyszerű mellőzni.

Fejlesztésre, pontosabban bővítésre szorul a hanganyag is, mivel a vizsgálatban használt célszavak nonszensz jellegének tulajdonítjuk a hangsúlyprodukciónak túlzott sikerességét. A szópreferencia-hatást ezért vizsgálandó nem fonológiai tényezőként vennénk fel a későbbiekben, tehát a kísérleti anyag továbbfejlesztett változata létező és nonszensz szavakat egyaránt tartalmazna.

Vannak továbbá olyan problémák, melyeket nem biztos, hogy lehetőségünk lesz kijavítani, de a vizsgálat korlátaiként mindenképpen megemlítendő. Az egyik az, hogy bármennyire is igyekszünk pontosítani a hangsúlypercepciónak tesztünkön, nem tudjuk kikerülni azt a problémakört, hogy a hangsúlypercepciót vizsgáló feladataink egy egészen más gondolkodási mechanizmust igényelnek, mint a vizsgált szavak hallás utáni visszaismétlése. Fennáll az az ellentmondás,

hogy ha egy adatközlő helyesen utánozza a felvétel alapján egy adott szó hangsúlyozását, ennek alapján tulajdonképpen mondhatjuk azt, hogy helyesen észlelte a szó hangsúlymintázatát, hiszen, ha nem így volna, nem tudná a helyes hangsúlyozással visszamondani a szót. A hangsúly írásban történő jelölése (feleletválasztós formában is) ezzel szemben egy másik fajta gondolkodási mechanizmust igényel, és nem feltétlenül tükrözi pontosan és megbízhatóan a percepciót. Ez az ellentmondás a kognitív pszichológiában ismeretes, Epstein (2003)-féle kognitív-tapasztalati szelf-elmélet (angolul cognitive-experiential self-theory, rövidítve CEST) értelmében azon alapszik, hogy az emberi elme két, egymástól lényegesen eltérő és elkülönülve működő gondolkodástípust használ az információfeldolgozáskor: az intuitív-tapasztalati (mely, ahogy az elnevezése is sugallja, egy gyorsan és automatikusan működő, érzelmek és intuíciók által vezérelt gondolkodásmód) és az analitikus-rationálist (mely jellegéből adódóan egy jóval lassúbb, tudatos és logikus gondolkodás). A szavak visszamondása a hangfelvételek alapján az előbbit használja, a hangsúlyos szótag aláhúzása (vagy egyéb módon történő jelölése) a szavak írott alakjában viszont az utóbbit, melyből az következik, hogy bárminemű feladat esetén, mely a hangsúly tudatos jelölését követeli meg az adatközlőktől, valószínűsíthetően több időt igényel, mire a feladathoz szükséges gondolkodásmechanizmusok megfelelően kialakulnak. Ez a probléma elkerülhetetlen, és a kísérlet megismétlésekor megint befolyásolni fogja az eredményeket.

Egy további korlátja a vizsgálatnak, hogy az adatközlők zenei tehetségének meghatározásakor egy pusztán percepción alapuló tesztort alkalmaztunk, holott a muzikalitás mértéke a produkcióban is mérendő. Ennek figyelembe nem vétele elsősorban kivitelezhetőségi megfontolásokból történt – egyikünk sem kompetens ugyanis zenei produkció értékelésében, legyen szó ritmusmintázatok vizsztatapsolásáról vagy hangok/dallamok visszaénekléséről, hogy csak néhányat említsünk a klasszikus zeneiskolai felvételikén alkalmazott feladatokból. Ha a pusztán percepcióalapú muzikalitás tesztek mellett a produkciót is vizsgálnánk, ahhoz hozzáértő külső segítség igénybevétele szükséges. Nem gondoljuk viszont, hogy a kísérlet megismétlésekor ezt az aspektust érdemes figyelembe venni, hiszen a zenei tehetség megítélésében nem vitatták még a Mandell-féle (és ahhoz hasonló) tesztek megbízhatóságát, melyeket rendszeresen használnak a muzikalitás és a kiejtési jegyek összefüggéseire irányuló kutatásokban.

Bízunk benne, hogy az itt felsorolt korrekciókkal oly módon tudjuk megismételni a tanulmányban bemutatott próbakísérletet, hogy az hozzájárul a tárgyalt jelenség mélyebb megértéséhez.

Hivatkozások

- Auszmann Anita 2016. A semleges magánhangzóról, azaz a svároról. In: Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai olvasókönyv*. ELTE Fonetikai Tanszék. Budapest. 49–60.
- Barrera-Pardo, Darío 2008. The reality of stress-timing. *ELT Journal*, 62(1): 11–17.
- Coetzee, Andries W. 2016. A comprehensive model of phonological variation. Grammatical and non-grammatical factors in variable nasal place assimilation. *Phonology* 33: 211–246.
- Costa, Albert–Bjorn Roelstraete–Robert J. Hartsuiker 2006. The lexical bias effect in bilingual speech production: Evidence for feedback between lexical and sublexical levels across languages. *Psychonomic Bulletin & Review*, 13(6): 972–977.
- Csépe Valéria 2010. Szóhangsúly – Az idegen nyelvek tanításának elfeledett aspektusa? *Iskolakultúra* 20(4): 68–76.
- Dolman, Matthew–Ryan Spring 2014. To what extent does musical aptitude influence foreign language pronunciation skills? A multi-factorial analysis of Japanese learners of English. *World Journal of English Language* 4(4): 1–11.
- Dupoux, Emmanuel–Christophe Pallier–Nuria Sebastian–Jacques Mehler 1997. A Destressing “Deafness” in French? *Journal of Memory and Language* 36(3): 406–421.
- Epstein, Seymour. 2003. Cognitive-experiential self-theory of personality. In: Theodore Millon–Melvin J. Lerner (szerk.): *Handbook of psychology, Volume 5: Personality and social psychology*. John Wiley & Sons, Inc. Hoboken, New Jersey. 159–184.
- Gósy Mária 2007. A semleges magánhangzó: A funkció, a kiejtés és az akusztikum összefüggései. *Magyar Tudomány* 01: 50.
- Gralińska-Brawata, Anna–Paulina Rybińska 2017. The relationship between the production of word stress and musical abilities in Polish learners of English. *Research in Language* 15(3): 265–283.
- Jekiel, Mateusz–Kamil Malarski 2017. Contours in music and speech: The effect of musical aptitude on speech prosody. *Accents 2017: 11th International Conference on Native and Non-native Accents of English*. Łódź (Lengyelország), 2017. november 30. – december 2.
- Kálmán László–Nádasdy Ádám 2016. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia* (javított, digitális kiadás). Magyar Elektronikus Referenciaművek Szolgáltatás (MERSZ). Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://mersz.hu/?kdid=26>
- Kovács János–Siptár Péter 2010. *A-Z angol kiejtés* (2. kiadás). Corvina. Budapest.
- Marks, Jonathan 1999. Is stress-timing real? *ELT Journal* 53(3): 191–199.

- Milovanov, Riia–Päivi Pietilä–Mari Tervaniemi–Paulo A. A. Esquef 2010. Foreign language pronunciation skills and musical aptitude. A study of Finnish adults with higher education. *Learning and Individual Differences* 20: 56–60.
- Nádasdy, Ádám 2006. *Background to English pronunciation*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Roach, Peter 1982. On the distinction between ‘stress-timed’ and ‘syllable-timed’ languages. In: David Crystal (szerk.): *Linguistic controversies: Essays in linguistic theory and practice in honour of F. R. Palmer*. Edward Arnold. London. 73–79.
- Siptár, Péter–Miklós Törkenczy 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press. New York.
- Üstöki Klaudia 2018. *The effect of musicality on foreign language pronunciation skills [A zenei tehetség és az idegen nyelvi kiejtési készség összefüggései]*. Mesterszakos szakdolgozat. PPKE. Piliscsaba.
- Varga, László 1980. A contrastive analysis of English and Hungarian word stress. In: Dezső László–William Nemser (szerk.): *Studies in English and Hungarian contrastive linguistics*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 233–244.
- Wells, John 1982. *Accents of English*. Cambridge University Press. Cambridge.

Piukovics Ágnes

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Angol-Amerikai Intézet

piukovics.agnes@btk.ppke.hu

Üstöki Klaudia

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Angol-Amerikai Intézet

klaudia.ustoki@gmail.com